

אתרים המגזין 14

ספטמבר 2025 | אלול תשפ"ה

מו"ל: ספריית יהודה דקל - המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל עורכת: פרופ' עירית עמית-כהן

עורך משנה: רוני חיימוב

עוזרים לעורך משנה: בוריס אמינוב, שני שקלים עריכת לשון: נירית איטינגון

מערכת: עמרי שלמון, חומי נובנשטרן תרגום לאנגלית: שפרה פייקין

עיצוב גרפי ועיבודי תמונות: Creative Ladymac - אורנה יזכרוביץ' הגהות: יובל הלפרין
הפקה:

שער קדמי: בית פרומין. באדיבות מוזיאון הכנסת, 2025 -

שער אחורי: דוגמאות לשלטים הכחולים של המועצה לשימור אתרים והדרכה באתר מחנה המעפילים עתלית. צילום: עירית עמית כהן

ISSN 2519-6057

על פי סעיף 27א' לחוק זכות יוצרים תשס"ח - 2007:

אנו מכבדים זכויות יוצרים ועושים מאמץ לאתר את בעלי הזכויות בצילומים שמגיעים לידינו. אם זיהיתם צילום בו אתם בעלי זכויות יוצרים, אתם רשאים לפנות אלינו ולבקש לחדול משימוש בו, באמצעות כתובת המייל: info@shimur.org.il

תוכן עניינים:

יהודה דקל, "הדחפור" של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל | בועז דקל

במלאות 40 למועצה לשימור אתרי מורשת בישראל - בהחלט לא סיכום... | עמרי שלמון

דבר העורכת | עירית עמית-כהן

אתרים המגזין: 14 השימור של מורשת תרבות מוחשית - זמן, מרחב וערכים | עירית עמית-כהן

ארבעים שנה: תמורות אוניברסליות בתפיסת מורשת התרבות, הנכסים והנוף, והשלכותיהן על פעילותה של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל | עירית עמית-כהן וחומי נובנשטרן

שלדי ברזל כבר לא שותקים: שימור ומחיקה של נופי זיכרון, הנצחה ומחאה לצד הדרך | קרן
עוז

מורשת בהתהוות: שימור והנצחה בעקבות אירועי שבעה באוקטובר | רענן כסלו
נקיטת חפץ: איסוף, תיעוד ושימור חפצי טראומה ביישובי העוטף | נירית שלו כליפא ודינה
גרוסמן

סקר אתרי התיישבות בישראל: האתרים, התוכנית, התנועה | יאיר ורון
"הארגז ואוצרותיו": מפגש בין שימור והתחדשות עירונית בגרעין ההיסטורי של כפר-סבא |
נגה די סגני

תמורות בתפיסת שימור מורשת התרבות בכפר-סבא | ירדנה ויזנברג
תרומתה של המועצה לשימור אתרים באתר מורשת כפר הנוער כדורי: בין חינוך לבין מורשת
| אסתי ינקלביץ

תוכנית אב לאתר מורשת: חשיבה ארוכת טווח על הקשרים בין תוכן ומבנה – המקרה של
מחנה המעפילים עתלית | ליאורה בארי

שימור "פילים לבנים ציבוריים": המקרה של בתי עם ותרבות בישראל | נועה אדלר שדמי
מצודות טגארט: מדיניות שימור | נאור מימר

מורשת נעלמה – הסיפור שמאחורי בתי הנחשת: התיעוד, הערכים והשימור | תמר טוכלר
חדר הציידים במקוה ישראל | שי פרקש

החינוך, חלקו ותפקידו בשינוי מעמדם של המועצה ואתריה | קרן שרעבי רייש
פעילות מחוז צפון במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל: 2010–2024 | אורי בן ציוני

חצר כנרת: "חצר סגורה פתוחה לכל רוח" | מוקי צור, זהבה חכם גבאי ואסף לונדנר
מדור ספרים

לזכרו של מיכאל (מיקי) גינזבורג

Iron skeletons are no longer silent: Conservation and erasure of landscapes of
memory, commemoration and protest by the side of the road | Keren Oz

(Abstracts) Eng

יהודה דקל, ה"דחפור" של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

אתרים – המגזין מגיע לגיליונו ה-14, והוא מציין את ארבעים שנותיה של המועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל. זוהי, ללא ספק, הזדמנות טובה להזכיר את תרומתם של האבות
המייסדים – יוסי פלדמן, שלמה הלל, סעדיה מנדל וראשון בין שווים הוא יהודה דקל.

יהודה דקל היה ממיטב בניה של הארץ הזאת. הוא נולד בהרצליה ב-1929, בן להורים ממייסדי המושבה, למד חקלאות במקוה ישראל ונשא תואר מוסמך בחקלאות מהאוניברסיטה העברית. בנעוריו היה לוחם בפלמ"ח, המשיך לצה"ל וסיים את שירותו בדרגת סא"ל - מג"ד בשריון במלחמת יום הכיפורים.

כארבעים משנות חייו הקדיש דקל לפיתוח ההתיישבות ברחבי הארץ, ובשנות השמונים של המאה הקודמת שימש כמעט עשור כמנכ"ל המחלקה להתיישבות בסוכנות היהודית. בתפקידו זה התוודע לניסיונות הראשונים להקים את המועצה לשימור אתרים ומבני התיישבות, כפי שנקראה אז, ועד מהרה היה לאחד הדוחפים המרכזיים להקמת גוף שימור ארצי.

יהודה דקל היה ממארגני כנס היסוד של המועצה, שנערך במכון ון ליר בירושלים בדצמבר 1984, ונשא בו את הנאום המרכזי. בין שאר דבריו אמר: "הקמת המועצה לשימור אתרים הייתה כורח המציאות. היא נועדה בראש ובראשונה להגן על המורשת ההיסטורית של ארץ ישראל ועל המבנים והאתרים שקמו ופעלו כאן במשך אלפי שנים".

שעמדו בפני המפעל. יותר מעשר שנים התמסר לנושא, אסף כל עדות, מסמך ותמונה, גייס תקציבים, דאג שהממשלה תכריז על המקום כאתר הנצחה לאומי, ובעיצומה של העבודה על המיזם – נפטר. שש שנים לאחר מותו נפתח "מוזיאון הרעות" מטעמה של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, והוא נקרא על שמו.

ג. יציאתה של המועצה לעצמאות. הדבר כבר נשכח במידה רבה, אך עד 2007 הייתה המועצה לשימור אתרים חלק מהחברה להגנת הטבע. בתחילת המאה ה-21 התחזק בקרב ראשי המועצה הרצון לצאת לדרך עצמאית. היו על כך שיחות ובירורים והועלו חששות, אך יהודה דקל דחף בכל כוחו להשלמת המהלך. שבועיים לפני מותו, בתחילת 2008 יצאה המועצה לעצמאות. בכוחותיו האחרונים התרוצץ בין מוסדות לבין משרדי רואי חשבון ועורכי דין כדי לקדם את הנושא.

הכינוס שבו הוכרז והוחלט על היציאה לעצמאות נערך באתר הפרדסנות ע"ש מינקוב שברחובות. יהודה נשא בו את הנאום המרכזי בקול צרוד אך בוטח, הכריז על היציאה לעצמאות ואיחל למועצה הצלחה בדרכה החדשה. בסיום הטקס חזר לביתו וכמה ימים לאחר מכן נפטר.

לאחר מותו החליטו המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, ומשפחת דקל להקים את "ספריית יהודה דקל" – מפעל מו"לי להוצאת ספרים בנושאי שימור בפרט, וארץ ישראל בכלל. מאז תחילת 2009 ראו אור בספריית יהודה דקל יותר משישים ספרים, והם זכו להערכה ולהצלחה רבה.

במלאות ארבעים למועצה לשימור אתרי מורשת בישראל - בהחלט לא סיכום...

לנאמני השימור יקירנו כולם!

ארבעה עשורים מלאו למועצה לשימור אתרי מורשת בישראל על שני שמותיה – הראשון ניתן לה עם לידתה (1984) - "המועצה לשימור מבנים ואתרי התיישבות." השני עת יצאה

המועצה לעצמאות – לאחר 23 שנה כגוף במסגרת "החברה להגנת הטבע" (2008) – בשמה החדש "המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל".

שלא כמסעם של בני ישראל במדבר, עם הקמתה של המועצה לשימור אתרים לפני 40 שנה – כששעוני הזמן "מתקתקים" ופעמוני השימור מצלצלים בעוצמה – נדרשה בדחיפות התייחסות מתקנת לשנים שאבדו, להיעדר ההבנה הממלכתית והציבורית בדבר הצורך האקוטי לשימור ולשמר נכסי תרבות ייחודיים. צורך זה נגע לכל נופי התרבות, בעיקר המבונה, ולפיתוח הכולל על כל היבטיו.

במבט לאחור, ניתן לתאר את הנכסים ההיסטוריים שנכחדו מהנוף – שכבות של מבנים, מרקמים שלמים, נופי תרבות שיכלו להיות היום חלק פיזי, משולב בפיתוח היישובי – כחלק מסיפור גדול ואף ייחודי, בסיפור המורשת הארץ-ישראלית, כפי שהתפתחה לאורך הדורות.

די אם נציין את "היישוב" היהודי בערים העתיקות, שהתקיים ברצף מקדמת דנא, גרעיני היישוב ההיסטוריים בכפרים בעדות ובמגזרים השונים, גרעיני המושבות ההיסטוריות, העבריות, הערים המעורבות, ההתיישבות הציונית על גווניה – המושב, הקיבוץ והכפר, בתי הספר החקלאיים, על שדרות העצים האופייניות להם, דרכים היסטוריות, לו כל אלה – מתוך ידיעת חשיבותם והאחריות לשלבם בפיתוח המואץ – היו היום בני קיימה, הרי שתמונות רצף ההתיישבות הייתה שונה בתכלית.

לפיכך, עלה צורך אקוטי, שנחשף "לפתע" – להקים גוף שימור משמעותי, ממלכתי או חצי-ממלכתי, ועל כן כניסתו למרחב הישראלי בראשית שנות השמונים (1984) באה אפוא בהבשלה – גם אם, כאמור, באיחור.

כאן החובה לציין את יוזמיו ומייסדיו של הגוף הזה, ראשוני "החברה להגנת הטבע" – פרופ' אמוץ זהבי, עזריה אלון, יוסי פלדמן וחבריהם – ואת המעטפת הציבורית בדמותם של נשיא המדינה הרביעי, פרופ' אפרים קציר, פרופ' זאב וילנאי, אורי יפה, שלמה הלל ויהודה דקל, שיחד השכילו והעזו להביא לעולם את המועצה לשימור אתרים. הם שהבינו שגוף צעיר כזה, נכון יהיה שישען על שלוש רגליים איתנות: הרגל הציבורית, הרגל הסטטוטורית (ההנדסית והתכנונית בשימור הפיזי) והרגל החינוכית, שתנחיל את המורשת באמצעות הקמת אתרי המורשת והנגשתם.

רק השיח הזה, "הסטארט-אפ" שהשתיתו על גוף השימור, יכול היה להתמודד עם האתגרים שעלו כבר בראשית הדרך רצופת הקשיים, מול היעדר הבנת הנקרא, המודעות הדלה לשימור, ואי ההבנה שב"ריצה" אחר פיתוח של "שלמות בטון ומלט", יש מקום, ישנה חובה, שלא להפקיר את מעשיהם של הבונים והחלוצים שיצרו כאן מדינה.

היה זה מאמץ אדיר – לא בלי תסכול, לא בלי קשיים, כשברקע עמדו אז הריסת גימנסיה הרצליה בשנים 1959-1960, והרצון להחליפה בבניין חדש רק בשל מצבו הפיזי של הבניין המיוחד והסמלי הזה. ללא נימה של שיפוט, לו קמה "החברה להגנת הטבע" כבר בראשית שנות החמישים של המאה הקודמת, נראה שלא היו מייבשים את אגם החולה, והיה נמנע הנזק האקולוגי שנגרם לסביבה לשנים רבות. בדומה לכך, אפשר לשער שהגימנסיה הרצליה לא הייתה נהרסת לו גוף דוגמת המועצה לשימור אתרים היה נאבק לשמירתה באותן השנים.

40 שנה אינן עת לסיכום, וגיליון 14 של אתרים – המגזין גם אינו מתיימר לעשות זאת. זוהי נקודה בזמן ובמרחב, המאפשרת להביט לאחור בסיפוק לא מבוטל על היש, על ההצלחות, ועל סימנים מעודדים משמעותיים בקרב מקבלי ההחלטות והציבור הרחב, להבנה באשר

לחובה לשמר, למען הדורות הבאים. בדיוק כפי שהבונים והמפתחים היום יירצו שלמעשיהם, יצירותיהם, תהיה המשכיות ונוכחות אל מול תוכניות הפיתוח.

ארבע אמירות, ייתכן אלמותיות, הדגישו באופנים שונים את חשיבותן של הרגישות ושל המחויבות לשימור:

"דור מחדש ויוצר איננו זורק אל גל האשפה את ירושת הדורות".

ברל כצנלסון, ממנהיגי תנועת העבודה הציונית, הוגה דעות וסופר

"עם שאינו יודע את עברו, ההווה שלו דל ועתידו לוט בערפל".

יגאל אלון, ממפקדי הפלמ"ח, איש חינוך בן מסחה-כפר תבור וממייסדי קיבוץ גינוסר

"ארץ היא כל דורותיה, תרבות היא כל זמניה. אנחנו בעלי חוב לאלו שקדמו לנו ומורשים לבאים אחרינו".

חיים גורי, משורר, סופר ואיש הפלמ"ח

"ככל שמסתכלים רחוק יותר בעבר, כך אפשר לראות רחוק יותר לעבר העתיד".

וינסטון צ'רצ'יל, שר המושבות הבריטי בראשית המאה ה-20, ראש ממשלת בריטניה בעת מלחמת העולם השנייה

40 השנים שחלפו הן כן שיגור, מסלול המראה אל האתגרים העומדים בפנינו בנושאי המורשת והשימור. אנו חדורי אמונה שהציבור הרחב, מוסדות התכנון, ההנהגות ברמה הממלכתית וברמה המקומית, יאפשרו לנו, במועצה לשימור אתרים, לציבור נאמני השימור, למתנדבים, לאתרי הביקור והמורשת ולמקבלי ההחלטות – להמשיך בדרך הזו ואף להגבירה, ולעשות זאת יחד על אף הקשיים והאתגרים המצויים תמיד – בייחוד בימים אלה של מלחמה – במאבק על זהותנו והתגבשותנו כאן לכדי מדינה יצרנית, חזקה, רגישה לעברה ורגישה לעתידה. אתרים – המגזין יוצא לאור במסגרת ספריית המועצה לשימור אתרים ע"ש יהודה דקל, איש הפלמ"ח וההתיישבות, שהיה יו"ר המועצה לשימור אתרים ופעל רבות לחיזוק מעמדה ודמותה. תודתנו לבנו בועז דקל, ממשיך דרכו. תודתנו נתונה לכותבים, לחוקרים, לעובדי ולעובדות המועצה לשימור אתרים בעבר ובהווה, לאלפי נאמני השימור בציבור הישראלי, למשרד המורשת על צוותיו ולגורמיו המסייעים. תודה מיוחדת לרוני חיימוב, מנהל תחום מידע, פרסומים ודיגיטל שפועל במסירות ובמקצועיות ללא גבול ולצוותו, על עבודתם המסורה. תודה לפרופ' עירית עמית-כהן, חברת הוועד המנהל במועצה לשימור אתרים, ועורכת אתרים – המגזין מראשיתו, על שנענתה בשעתו לפנייתי להביא אל הציבור הישראלי את המגזין המשובח הזה. בזכות ידענותה, ניסיונה, הקשרים ההדוקים שהיא קיימה ומקיימת עם גורמי השימור, עם השטח הרוחש עשייה וקידום השימור, וכישרונה הייחודי – בא מפעל זה, כתב עת זה, לכלל יצירה חשובה מתמשכת.

שלכם כתמיד,

עמרי שלמון

דבר העורכת

ארבעים שנה – מגמות ותמורות בתפיסת מורשת התרבות, הערכים והשימור

כנס היסוד של המועצה לשימור אתרים התקיים בחנוכה תשמ"ה, 17 בדצמבר 1984, בכנס זה הוכרז שמה: "המועצה לשימור מבנים ואתרי התיישבות". בשנת 2008, בעקבות ההחלטה להיפרד מהחברה להגנת הטבע ולפעול כעמותה עצמאית, שונה שמה ל"מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל", ובפי כול – "המועצה לשימור אתרים". מאז חלפו 17 שנים, והכינוי המקוצר התקבע בחברה הישראלית ונקשר באירועים ציבוריים ובאחריות למאות אתרים בצפון, בדרום ובמרכז, בעיר, במושב ובקיבוץ. גלגוליו של השם מעידים לא רק על שינויי חקיקה, הסדרים ומעמד רשמי, אלא על תמורות שחלו ב"מועצה" – במעמדה הציבורי, בהיקף עשייתה, בהרכבה, בשיח המתקיים בה ובגישתה לתפקידה: חיזוק המודעות לחשיבותה של מורשת התרבות, לערכיה, ולשימורם של הנכסים והנופים המייצגים אותם.

המועצה לשימור אתרים אינה פועלת בחלל ריק. אירועי הזמן, בישראל ובעולם כולו, שינויים שחלו בתפיסת שימורה של מורשת התרבות, הגדרות שנוספו, תפקידים והיבטים שנקשרו בה והביטוי שנמצא לכך במוסדות, בארגונים ובמסמכים בין-לאומיים ומדינתיים כאחד, לכל אלה הייתה השפעה רבה על המועצה, על התפתחותה, פעילותה, התנהלותה ומעמדה. גיליון 14 של אתרים – המגזין נועד להציג הדדיות זו. המאמרים המדעיים והסקירות הנכללים בו מתמקדים בשיח שהתקיים בארבעים השנים שחלפו מאז ההכרזה על הקמת המועצה לשימור אתרים ועד היום, בינה לבין התפיסות, הגישות והמגמות האוניברסליות.

את המגזין פותחת סקירה המציגה את הנושא המרכזי שלו. סקירה זו מצטרפת למאמרה של פרופ' עירית עמית-כהן, "ארבעים שנה: תמורות אוניברסליות בתפיסת מורשת התרבות, הנכסים והנוף, והשלכותיהן על פעילותה של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל". המאמר משרטט סולם זמן של גישות שניתן להן ביטוי במסמכים בין-לאומיים, ומקביל גישות אלה לצומתי דרך בהתפתחות המועצה לשימור אתרים. למאמר מצורף תיאור של התמורות שחלו במועצה בארבעים השנים לקיומה. את התוספת "המועצה לשימור אתרי מורשת תרבות: המאפיינים והתמורות, 1984-2025", כתבה סמנכ"לית המועצה חומי נובנשטרן, מי שמלווה את המועצה שנים כה רבות, שותפה ומודעת להתפתחותה ולתמורות שחלו בה.

המאמר השני ממשיך את הראשון ומתמקד בהתפתחויות שחלו בשימור הזיכרון בישראל מאז אירועי שבעה באוקטובר 2023, בתפקיד המרכזי המיוחס לנכסי מורשת מוחשיים ולהכרה בהם כסוכני זיכרון לאירועים ולתפיסות עולם. "שלדי ברזל כבר לא שותקים: שימור ומחיקה של נופי זיכרון, הנצחה ומחאה לצד הדרך", מאמרה של קרן עוז, אוצרת ועוסקת בפרשנות ובהמסרה של תרבות ומורשת, מתמקד בהתהוותה של מורשת בעקבות אירועים עכשוויים. מאמרו של רענן כסלו – בן קיבוץ בארי, מי שבמשך שנים עמד בראש מינהל שימור ברשות העתיקות וכיום הוא מלווה ויועץ בפרויקט התייעוד והנצחה בקיבוץ בארי ובקיבוץ ניר יצחק – ממשיך את הרעיון של המאמר הקודם. מאמרו "מורשת בהתהוות: שימור והנצחה

בעקבות אירועי שבעה באוקטובר", דן בהתלבטויות המלוות את הנצחת האירועים, הן ברמת הקהילות הנפגעות הן ברמת הלאום.

ד"ר נירית שלו כליפא ודינה גרוסמן חברו לכתיבת המאמר "נקיטת חפץ: איסוף, תיעוד ושימור חפצי טראומה ביישובי העוטף". כמו שני המאמרים הקודמים, גם הן דנות בהתפתחויות עכשוויות הקשורות במורשת ובשימורה בעקבות אירועי שבעה באוקטובר. בתפקידן ביד 'צחק בן-צבי' כמתעדות, משמרות ומנהלות אוספים של פריטי 'יום-יום', ובאלה חפצים שהם עדות להרס של יישובי עוטף עזה ולטראומה המלווה אותו, הן דנות בהגדרות חדשות הנדרשות לתיאור התופעה ולשימורה.

קבוצת המאמרים הבאה מציגה את השינויים שחלו בתפיסת מורשת התרבות בעשורים האחרונים. האדריכל ד"ר יאיר ורון במאמרו "סקר אתרי התיישבות בישראל: האתרים, התוכנית, התנועה" בוחן את סקר אתרי התיישבות בישראל שפורסם בשנת 1969 – אחד מהמסמכים ההיסטוריים המכוננים בתולדותיה של המועצה לשימור אתרים. יוזמי הסקר, אלישע אפרת ואוהד גבריאלי, סקרו כ-400 אתרים בכל רחבי הארץ והכינו תוכנית לשיקומם. אומנם הסקר לא קיבל מעמד סטטוטורי, אבל לרשימת אתריו, להגדרות שנכללו בו ולכיווני התכנון ששורטטו בו הייתה השפעה על המועצה לשימור אתרים, על בחירת שמה הראשון – "המועצה לשימור מבנים ואתרי התיישבות", על רעיונותיה ופעילותה.

בקבוצת המאמרים המוקדשים לתמורות שחלו בתפיסת מורשת התרבות ושימורה נכללים מאמרים המתמקדים ברשויות המקומיות, ביחסן לתמורות אלה ובהתמודדותן עימן. נגה דה סגני וירדנה ויזנברג מתארות תמורות אלה בכפר-סבא. נגה דה סגני, מנהלת מחלקת התכנון בעיר, במאמרה "'הארגז ואוצרותיו': מפגש בין שימור והתחדשות עירונית בגרעין ההיסטורי של כפר-סבא", מנתחת את רצונה של אוכלוסיית המושבה שהייתה לעיר לשמר את רוח המקום ואת "הזהירות התכנונית" שנוקטת עיריית כפר-סבא.

כדי לא לפגוע ברוח זו. ירדנה ויזנברג, אוצרת ומנהלת מוזיאון כפר-סבא, סוקרת במאמרה "תמורות בתפיסת שימור מורשת התרבות בכפר-סבא" את השינויים שחלו בגישתה של קהילת העיר למורשתה, ואת מעורבותה הגדלה בשימור נכסיה ונופה ההיסטוריים.

ד"ר אסתי ינקלביץ, יו"ר הוועדה הציבורית מחוז צפון של המועצה לשימור אתרים, מעורבת בשימור מורשתו המוחשית והלא מוחשית של בית ספר כדורי. במאמרה "תרומתה של המועצה לשימור אתרים באתר מורשת כפר הנוער כדורי: בין חינוך לבין מורשת", היא סוקרת את תהליכי השימור בבית הספר ואת התמורות שחלו בהם לאורך השנים. לצד התייעוד והעשייה השימורית, המאמר מדגיש את הערכים החברתיים המשתלבים בתהליך: מעורבות הקהילה, ההכרה בחשיבות התחזוקה, והשמירה על ערכי התרבות גם עבור הדורות הבאים.

כמו קודמתה, גם האדריכלית ליאורה בארי מתמקדת בשימורו של מקום ובביטוי הניתן בתהליך לגישות חדשות. מאמרה, "תוכנית אב לאתר מורשת: חשיבה ארוכת טווח על הקשרים בין תוכן ומבנה – המקרה של מחנה המעפילים עתלית", מציג גישה חדשנית לשימור אתרי מורשת: גישה שבה התוכן הוא המוביל את התכנון, ונקודת המוצא היא חוויית הביקור הרצויה. ואכן, הדגש על חוויית הביקור מצביע על תופעה רחבה יותר – תפיסתם של הערכים החברתיים והתרבותיים כגורמים המובילים את העשייה השימורית.

נועה אדלר שדמי, מציגה מסקנות ראשונות מעבודת הדוקטורט שלה, הדנה בהוראות החוק והתכנון בנושא השימור והתאמתם לקידום שימורם של נכסי מורשת ציבוריים. במאמרה

"שימור פילים לבנים ציבוריים": המקרה של בתי עם ותרבות בישראל", היא מתמקדת בהשמשה של נכסי מורשת אלה – נושא הזוכה להרחבה ברבות מהמדינות וברבים מהמסמכים הבין-לאומיים. המאמר מדגיש כי ההשמשה היא תנאי לקיימותם של הנכסים לאורך זמן. ההשמשה יכולה להמשיך את התפקוד ההיסטורי או להציג תפקוד חדש, התואם את צרכי הזמן ואת רצונות הקהילה העכשווית.

האדריכל נאור מימר, בסקירתו "מצודות טגארט: מדיניות שימור", מבליט שתי תופעות: האחת, חשיבות התייעוד, במיוחד לאור לחצי פיתוח והחשש להריסתם של נכסי מורשת תרבות. האחרת, דיון ב"הצעה סדרתית" (serial nomination) – הכרה בערך אוניברסלי יוצא דופן של סדרת אתרים בעלי נושא משותף. במרחב הישראלי יש לתופעת מצודות הטגארט בולטות רבה. סיפורן ההיסטורי, החזות, הנפח והעיצוב מייצרים עניין רב והתלבטות בדבר הדרך הראויה לשמרון ולהשמישן.

תמר טוכלר, סמנכ"לית במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, ראש תחום סטטוטוריקה, מחוזות ופיתוח מדיניות שימור ומנהלת המחלקה ליחסים בין-לאומיים – חוקרת מקרה שהוא פרק בתולדות משפחתה, ובה בעת הותיר חותם בנוף הישראלי. מאמרה "מורשת נעלמה – הסיפור שמאחורי בתי הנחושת: התייעוד, הערכים והשימור", חושף את סיפורם של בתי הנחושת שנותרו במרחב הישראלי, את תולדותיהם ואת ייחודם הטכנולוגי, וגם מדגיש את ערכיהם התרבותיים, ובשל כך את הצורך להגן עליהם, לשמרם וליידע את הקהל הרחב בדבר חשיבותם.

שי פרקש, חוקר, מתעד ומשמר ציורי קיר, חושף במאמרו "חדר הציידים במקוה ישראל" את תהליך חשיפתם של ציורי קיר במבנים הראשונים שהוקמו בבית הספר החקלאי מקוה ישראל. המבנים הם חלק מזהותו של המקום ומזהותה של המועצה לשימור אתרים, השוכנת באחדים מהם. אך לא זו בלבד. חשיפת ציורי הקיר מדגישה את מעמדו המרכזי של התייעוד בעשייה השימורית של המועצה לשימור אתרים. התייעוד הוא לא רק היסטורי; חשיבותו בהצגתם של ערכי התרבות שהם הבסיס לשימור הפיזי.

שלוש הסקירות החותמות את המגזין מתארות את המועצה לשימור אתרים, את גישתה לשימור מורשת התרבות ואת עשייתה בשנים האחרונות. קרן שרעבי רייש, מנהלת מחלקת חינוך ואתרי מורשת במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, בסקירתה "החינוך, חלקו ותפקידו בשינוי מעמד של המועצה ואתריה", מדגישה את פעילותה של המועצה לשימור באתרי המורשת בישראל. הכותבת אינה מסתפקת בפירוט הפעילות, אלא מצביעה על השינוי שחל בציבור הרחב בזכותה, במודעות הגדלה לחשיבות המורשת, ביחס לאתרי המורשת בישראל ובמעורבות הגדלה בשימורם. אורי בן ציוני, שבעבר היה מנהל מחוז צפון במועצה לשימור אתרים וכיום הוא מנהל מחלקת תכנון ופיתוח, כותב בסקירתו "פעילות מחוז צפון במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל: 2010-2024", על חוויותיו בתקופה שניהל את מחוז הצפון. בסקירתו מושם דגש על נושא התכנון ועל החשיבות שיש לשילוב בין הרצון לשימור המורשת ולעשייה שימורית לבין תהליכי התכנון הסטטוטוריים. הסקירה המשותפת של מוקי צור, זהבה חכם גבאי ואסף לונדנר, "חצר כנרת – חצר סגורה פתוחה לכל רוח"

פורסת את השינויים שחלו בחצר כנרת במהלך השנים: בשימורה הפיזי, בפעילות התרבותית המתקיימת בה ובהצגת ערכיה לקהל הרחב. במשך שנים פיתוחה של החצר נשען על מעמדה ההיסטורי ועל תולדותיה הייחודיות, ואילו כיום הדגש הוא על אופן הצגת הסיפור, הייצוגים הקיימים בחצר, הדיון המתעורר וחווית המבקר הנוצרת בעקבותיהם.

וכמה הערות נוספות:

- כמו קודמיו, גם גיליון 14 של אתרים – המגזין מבקש לחשוף את קהל החוקרים והמתעניינים בשימור מורשת התרבות לנושאים, לגישות ולחידושים שנוספו בתקופה האחרונה לשיח השימור וקשורים בנושאי המגזין הנוכחי. לשם כך מלווה את המאמרים והסקירות פסקה פותחת. את הפסקה הזאת כתבתי אני, עורכת המגזין, ומטרתה להדק את הקשר בין הנושא המרכזי של העיתון – ארבעים שנה: מגמות ותמורות בתפיסת מורשת התרבות, הערכים והשימור – לבין הנושאים, הדוגמאות וההיבטים שהסקירות והמאמרים השונים מתמקדים בהם.

- לגיליון מצורף דף לזכרו של מיקי גינזבורג, דמות מרכזית בפעילותה של המועצה, בהתפתחותה ובעיצוב דמותה, שנפטר השנה.

- בשנת 2024 ובמחצית 2025, ספריית יהודה דקל בשיתוף המועצה לשימור אתרים קידמו את הוצאתם לאור של ספרים, חומרי לימוד ומשחקים. בדף "ספרים חדשים" מוצגים אחדים מהם.

- הגיליון כולל תרגומים לאנגלית של העמוד לזכרו של יהודה דקל, של דבר המנכ"ל עמרי שלמון, של דבר העורכת ושל תקצירי המאמרים והסקירות. עוד נכלל בגיליון תרגום לאנגלית של המאמר בעברית של קרן עוז "שלדי ברזל כבר לא שותקים: שימור ומחיקה של נופי זיכרון, הנצחה ומחאה לצד הדרך". כל אלה מובאים, כתמיד, משמאל לימין.

- גיליון 15 של אתרים – המגזין יפורסם במתכונת של ספר, ובו מקבץ מאמרים נבחרים מן הגיליונות שהתפרסמו במהלך השנים. בחירה זו נועדה להמשיך את הרעיון של גיליון 14 – לסכם ארבעים שנה של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל: הפעילות הענפה, התמורות שחלו בה ותרומתה הגדלה לעיצוב ההכרה בחשיבות שימורם של נכסי המורשת המוחשיים לייצוג סיפורם הייחודי של המדינה, חברתה, תרבותה, מרחבה והתפתחותה.

התצלומים הנלווים לסקירת "דבר העורכת" מתארים את התמורות שחלו בגישות לשימור מורשת התרבות המוחשית. הם מתעדים את שימורו של בית הבאר בתל-אביב-יפו, רחוב הרצל 138, את השלכות אירועי הזמן ושיתופי הפעולה לקידום השמשתו (גן ילדים למפוני קיבוץ רעים 2024, 2025, ובהמשך – מסעדה), ואת "התמורה" הנדל"נית לשימור, מגדלי דירות ומשרדים.

את התצלומים מסר רועי דהן, מנכ"ל שיווק הקבוצה האחראית לפרויקט: יובלים, סיטי בוי ולני; האדריכל והמשמר נאור מימר; קבלן השימור ושחזור מבנים אבנר גלעדי. צילום: תמיר רוגובסקי, 2024.

פרופ' עירית עמית-כהן

אתרים המגזין 14:

השימור של מורשת תרבות מוחשית - זמן, מרחב וערכים

עירית עמית-כהן

שלושה ממדים מכתבים את תפיסתם של החוקרים והמשמרים את מורשת התרבות המוחשית: זמן, מרחב וערכים. להתייחסות לכל השלושה ביטוי במסמכים בין-לאומיים, לאומיים ומקומיים (קהילתיים או יישוביים): אמנות, הצעות והמלצות. מסמכים אלה מקורם בהחלטה של ארגונים בין-לאומיים שהוקמו במהלך המאה ה-20, ובעיקר בשנים שלאחר סיום מלחמת העולם השנייה, לייצר שיח שימורי אחיד למדינות העולם. החלטה זו התבססה על הגישה ולפיה הסכמות רחבות בנושא מורשת התרבות תקלנה את תהליך קבלת ההחלטות באשר לאופן שימורה, ועל ידי כך תאפשר לכל מדינה להישען על ההגדרות והכלים המוסכמים ולהתאימם לרצונותיה, לצורכיה ולמאפייניה הייחודיים. ואכן, במסמכים הבין-לאומיים כלולים עקרונות והגדרות מובחנים ככל הניתן למורשת התרבות, קריטריונים למיון נכסיה, והמלצות לשימורם. עיון במסמכים אלה מעיד על התמורות שחלו במהלך השנים ביחסים בין שלושת הממדים ובסדר חשיבותם.

בשנות החמישים והשישים, הזמן – ההיסטוריה של הנכס ועיצובו, הדמויות והאירועים שנקשרו בו (ההרואיים בעיקר) - הם שקבעו את זכאותו של הנכס להיכלל ברשימת שימור, ועל ידי כך להגנה. להדגשה זו ביטוי במעמדם של מונומנטים, בעיקר של פריטים בודדים, המייצגים אירוע היסטורי, דמות הרואית או ייחודיות עיצובית, ובהכרזתם כראויים לשימור.

בשנות השבעים והשמונים, לצד מורשת התרבות זכתה גם מורשת הטבע להבלטה. אומנם עדיין בנפרד, אבל הודות להתעניינות הגוברת בה, זכה ממד המרחב להבלטה. מאמצע שנות השמונים ואילך, המונח "סביבה" דוחק את המונח "מרחב", וביטויים דוגמת הסביבה הטבעית, הסביבה החברתית והסביבה התרבותית משתלבים בשיח "שימור מורשת הטבע והתרבות".

בשנות התשעים, מתחזק הקשר בין שני הממדים – הזמן והמרחב/הסביבה. לשני אלה מצטרף הממד השלישי - הערכים התרבותיים והחברתיים. לקשרים בין שלושת הממדים השלכות על תפיסת מורשת הטבע ומורשת התרבות, ההגדרות והכלים לשימורם. בהשלכות אלה בלטו שלוש סוגיות:

1. קריאה לשמר נכסי תרבות מוחשיים לא רק במרקמים בנויים עירוניים היסטוריים מפורסמים, אלא גם באזורים פריפריאליים מפורסמים פחות, במרחבים כפריים ובשטחים פתוחים. קריאה זו חייבה התייחסות תכנונית חדשה לא רק למרקמים בנויים, אלא לאזורים שמתקיימים בהם מפגשים בין נכסי מורשת תרבות לבין הסביבה הטבעית. ההתייחסות התכנונית הרחבה תרמה גם לשאילת מונחים מתחום הטבע לתחום מורשת התרבות, ולהפך. כך למשל, המונחים "אזור חיץ" או "אזור הגלעין", שהיו נהוגים בתחום מורשת הטבע, אומצו לתחומי ההגנה על מורשת התרבות ולשימורה. בתהליך זה בלטה ההגדרה "נוף תרבות", שצורפה בשנת 1992 לרשימת הקריטריונים של נכסים ונופים הראויים להיכלל ברשימות שימור: "נוף המייצג מפגש בין הטבע והיצירה התרבותית" (שטרן ואבידן, 2013).
2. צמצום הדיון בנכס הבודד, במונומנט הנדיר המייצג עיצוב ייחודי או אירוע ודמות הרואיים, והרחבת הדיון בנכסים ובנופים שכיחים, עממיים (ורנקולריים), המייצגים חברה על מאפייניה הייחודיים. התוצאה הייתה הכללה של נכסי מורשת תרבות עממית ברשימות השימור. מדובר בנכסים שאדריכליהם או יוצריהם לא תמיד ידועים; נכסים המייצגים מלאכות, מסורות, אורחות חיי יום-יום, תשתיות וכיוצא באלה. בהרחבת הדיון בלט הדגש שניתן ליחסי הזמן והמרחב בהגדרת מורשת התרבות. וכך נכתב באמנת איקומוס למורשת בנויה עממית (Charter on the Built)

(Vernacular Heritage שהתפרסמה בשנת 1999: למורשת הבנויה העממית מקום מרכזי בגאווותו של כל עם. היא מוצר חברתי תרבותי מעורר עניין...) היא מייצגת את ההווה אך גם מתעדת את תולדותיה של החברה [...]אף שהיא פרי יצירתו של האדם, היא גם תוצר של הזמן. זו מורשת חשובה שמבטאת באופן מלא את תרבותה של קהילה מקומית או לאומית, את מערכת היחסים בין הקהילה לבין סביבתה, אך בו בזמן מייצגת את המגוון התרבותי הקיים בעולם (Charter on the Built Vernacular Heritage, 1999, p. 1)

3. הכללתם של ערכי תרבות חדשים בתהליך קבלת ההחלטות בדבר הנכסים הראויים להיכלל ברשימות מורשת עולמיות ומדיניות. דוגמה לכך היא מסמך נארה בנושא האותנטיות (Nara document on authenticity 1994). וכך נכתב בהסבר שניתן בו לערך זה ולחובת יישומו בבחירת נכסי מורשת הראויים להיכלל ברשימת המורשת העולמית: מבחן האותנטיות בשימור מורשת התרבות נועד להעניק כבוד מלא לערכים החברתיים והתרבותיים של כל החברות בעת בחינת האיכות האוניברסלית היוצאת מהכלל של נכסים המוצעים להיכלל ברשימת המורשת העולמית. הצורך בבחינה זו נובע מההכרה הגוברת בעולם לכוחות הגלובליזציה והנטייה להומוגניות. מצב זה מעורר חשש מדיכוי תרבותם של מיעוטים ומחיקה של נכסי המורשת המייצגים אותה (Nara document on authenticity 1994 p. 1). דוגמה נוספת היא ערך השלמות/היושרה (integrity), הזוכה להדגשה ברבים מהמסמכים. כמו קודמו, גם ערך זה נועד לשמש מדד לבחירתם של נכסים או נופים בעלי ערכים יוצאי דופן ולהכללתם ברשימת המורשת העולמית. משמעות הערך היא בחינה מעמיקה, ללא משוא פנים, של כל הרכיבים והמאפיינים של הנכס או הנוף, ושל התהליכים השותפים ביצירתו ובעיצובו (The Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, 2024). במאה ה-21, לדגש שהושם על שלושת הממדים – זמן, מרחב וערכים – וליחסים ביניהם יש אומנם ביטוי, אבל להבדיל משנות התשעים של המאה ה-20, ממד הזמן תופס מקום מרכזי יותר ויותר. אלא שממד זה מקבל משמעות חדשה – הדרישה ל"קיימות" הנכס והסביבה הנופית הראויות לשימור עבור הדורות הבאים. משמעות חדשה זו קושרת את הזמן לצורך בניהול טוב יותר של המרחב והנכסים הראויים לשימור הנמצאים בו, כך שגם הדורות הבאים יזכו ליהנות מהם. הדגש על הניהול תורם להתחזקותם של ערכים חברתיים דוגמת שונות ומגוון, שיתוף ציבור בתהליך קבלת ההחלטות, וערכים כלכליים – ובאלה הקריאה לא להסתפק בשימור ובהגנה על ערכי הנכס והנוף הנכללים ברשימות המורשת אלא גם להשמיש (reuse) אותם, שאם לא כן יגבר החשש להישרדותם. העיסוק הגובר בניהול מורשת הטבע ומורשת התרבות, או בלשון סקירה זו – היחסים בין הממדים זמן, מרחב וערכים – מקנה לנושא התכנון תפקיד מרכזי. המשמעות היא אפשרות להרחבה ולהכללה: לא להסתפק בהכרזה על "מונומנט" בודד, וגם לא על "נוף תרבות", אלא לבחון ערכי תרבות של "נוף עירוני היסטורי", של "ציר מורשת" ושל "מכלול מורשת", ועל ידי כך להכריז על זכאותם להגנה ולשימור. התמורות ביחסי זמן, מרחב וערכים בהקשר של שימור של מורשת התרבות המוחשית באות לביטוי לא רק במסמכים בין-לאומיים, אלא גם בפעילות השימור המתקיימת במדינת ישראל ובמסמכי מוסדותיה הרשמיים, ובאלה – בפועלה השימורי של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, שבשנת

2024 מלאו ארבעים שנה להקמתה, ובפרסומיה. האיורים המובאים להלן מדגימים זאת.

ארבעים שנה: תמורות אוניברסליות בתפיסת מורשת התרבות, הנכסים והנוף, והשלכותיהן על פעילותה של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

עירית עמית-כהן

תקציר

כנס היסוד של המועצה לשימור אתרים התקיים בחנוכה תשמ"ה, 17 בדצמבר 1984. בכנס זה הוכרז שמה: "המועצה לשימור מבנים ואתרי התיישבות". בשנת 2008, בעקבות ההחלטה להיפרד מהחברה להגנת הטבע ולפעול כעמותה עצמאית, שונה שמה ל"מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל" (ובקיצור, המועצה לשימור אתרים). השם החדש הצביע על השינוי שחל במועצה לשימור אתרים, גם בתפיסתה את נושא המורשת, ובעיקר המורשת המוחשית, ואת האופן המעשי שבו עליה לקדם את שימורה, ועל ידי כך להרחיב את פעילותה ולחזק את מעמדה בקרב הציבור והמוסדות הממשלתיים. בחינה מעמיקה של השינוי שחל במועצה לשימור אתרים מצביעה על הקבלה בינו לבין שינויים שחלו בתפיסת מורשת התרבות ושימורה בהיבט האוניברסלי. מטרת מאמר זה היא לתאר הקבלה זו. תיאור התמורות בתפיסת מורשת התרבות ושימורה בהיבט הלאומי והמקומי יישען על עיון באמנות, בהמלצות ובמסמכים בין-לאומיים, ובמחקרים. באמצעות תיאור התמורות וההשוואה בין הגישות האוניברסליות לבין אלה המקומיות-ישראליות ניתן יהיה להצביע על מגמות, ובעקבות זאת – להציע דרכים נוספות לחיזוק מעמדה של המועצה לשימור אתרים.

מילות מפתח:

המועצה לשימור מבנים ואתרי התיישבות, המועצה לשימור אתרי מורשת תרבות בישראל, אמנות, המלצות

פתח דבר

בשנת 1984, בעקבות החלטת ועדת החינוך של כנסת ישראל, הקימה החברה להגנת הטבע את "המועצה לשימור מבנים ואתרי התיישבות". השם שנקבע למועצה העיד על הסיבות שדחפו להקמתה: (1) חוק העתיקות משנת 1978, שהגדיר עתיקה "נכס, בין תלוש ובין מחובר, שנעשה בידי אדם לפני שנת 1700 לספירה הכללית לרבות דבר שהוסף לו לאחר מכן והוא חלק בלתי נפרד ממנו". במילים אחרות, החוק לא כלל התייחסות לנכסי

מורשת תרבות מוחשיים שנעשו על ידי אדם לאחר שנת 1700; (2) ההכרה בחשיבותם של נכסי מורשת תרבות שהם עדות לשינויים שחלו במעמד ארץ ישראל במאה ה-19 וההתיישבות בה, ובאלה – העליות הראשונות לארץ ישראל, הקמת המושבות, רעיונות התיישבותיים שבעקבותיהם עוצבו צורות התיישבות חדשות במרחב הכפרי, קיבוצים ומושבים; (3) הקמת מדינת ישראל בשנת 1948, הגידול במספר העולים לארץ, הצורך ההולך וגדל בפתרונות התיישבות, ובעקבותיו – חשש גובר לשרידותם של נכסי מורשת במרחב הישראלי; (4) התגברות המודעות הציבורית לצורך להגן על נכסי תרבות ונופים ייחודיים בחזותם, בערכי התרבות והטבע הנקשרים בהם; מודעות זו הושפעה מתפיסות עולם, מרעיונות ומניסיונות ליישם במקומות אחרים בעולם; (5) התארגנות של מוסדות המתמחים בנושאים השונים הקשורים בשימור נכסי מורשת התרבות: ההגדרה, החוקים, התקצוב וכיווני פיתוח אפשריים.

ככל שגברה המודעות לחשיבותם של נכסי מורשת תרבות והתרחבו הלמידה ושיתופי פעולה עם מדינות אחרות בעולם, חל שינוי גם במועצה לשימור אתרים, בהתנהלותה וביחסה לתפקידה – להגן על נכסי מורשת התרבות, לשמרם, ובעיקר לנהלם. במילים אחרות, לחזק את מודעות החברה הישראלית למורשתה ולנכסים המייצגים אותה. שינוי זה השפיע על ההחלטה שהתקבלה בשנת 2008 להיפרד מהחברה להגנת הטבע, לפעול כעמותה עצמאית וגם לשנות את שם הארגון – מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל (המועצה לשימור אתרים). השם החדש הבליט את השינוי שתואר לעיל בתפיסת המועצה את תפקידה: לא רק דאגה לנכסי מורשת המייצגים את ההתיישבות היהודית "החדשה", במרחב הכפרי והעירוני, אלא גם לנכסי התרבות המוחשית הפזורים במרחב הישראלי כולו, בנופים ובמרקמים הבנויים, ומייצגים את כל העדות החיות בו, את אורחותיהן ותולדותיהן, מאז 1700. לגישה מכלילה זו היו השפעות על מגוון הנושאים שהמועצה לשימור אתרים עוסקת בהם, על שימת הדגש על חינוך, על שיתוף פעולה עם המוסדות הממשלתיים, ובעיקר על חיזוק מעמדה בציבוריות ובמסד הישראליים. התבוננות בסולם הזמן מלמדת שהשינוי שחל במועצה מקביל לשינוי שחל בתפיסת מורשת התרבות בעולם. מטרת מאמר זה היא לשרטט סולם זמן דו-שלבי, ולצד התמורות שחלו בגישות בין-לאומיות לשימור מורשת התרבות, להציג את התמורות בגישות לשימור מורשת התרבות המוחשית במועצה לשימור אתרים. היות שמדובר בארבעים שנה, מ-1984 – שנת יסוד המועצה לשימור אתרים – עד 2024, בדיון עצמו יוצגו תפיסות בין-לאומיות שזכו לפרסום ואומצו על ידי המועצה לשימור אתרים בשנים אלה.

השימור של מורשת תרבות מוחשית: הגדרה ומשמעות

תרבות היא מכלול של אמונות, ערכים, מנהגים, הישגים רוחניים וחומריים, שאדם רוכש בהיותו חלק מקבוצה חברתית מסוימת. מורשת מתייחסת לנכסים פיזיים ורוחניים שחברה מגדירה כראויים להישמר, ועל ידי כך – להורישם לדורות הבאים. החיבור בין המונחים יצר את צירוף הלשון "שימור מורשת תרבות", וחזק את הדרישה לחקור את התופעה ומאפייניה ולתהות על אודות התפתחותה והשלכותיה על החברה ומרחבה. ואכן, בשנים האחרונות מתרחב הדיון בשימור מורשת תרבות, ומטרתו להדגיש את חשיבותם של נכסים – מוחשיים (tangible) ולא מוחשיים (intangible) – בעלי ערך יוצא דופן, הן לחברה הגלובלית והמדינתית והן לקהילה הקטנה והאינטימית. לחשיבות זו היבטים שונים, והם משתנים ממדינה למדינה ומקהילה לקהילה. עם זאת, כדי למנוע חוסר בהירות ומחלוקות, מדינות העולם וקהילות מקומיות נקראות לשתף פעולה וליצור האחדה, שפה ובסיס משותפים

שיקדמו הסכמה על תיאור התופעה. האחדה זו תבטיח את שמירתם של נופים ונכסי מורשת, מוחשיים ולא מוחשיים, ותסייע להשרדותם גם בדורות הבאים. להסכמה זו ביטויים שונים, ובולטים בהם הגדרות וכללים הנכללים באמנות אוניברסליות ומדיניות, בהצהרות ובמסמכים הדנים במורשת תרבות, בהגדרתה ובכללים לשמרה. בצירוף הלשון "מורשת תרבות מוחשית" נכללים מבנים, גנים, פרטי נוי ומתקנים שעיצבו אנשים יחידים, משפחה או קהילה, והם נמצאים בבעלותם וממוקמים בתוך מרחבם. במהלך השנים זכה נושא הנוף להרחבה, והגישה המבדילה בין מורשת טבע לבין מורשת תרבות התחלפה בגישה מכלילה שמבטא צירוף הלשון המחודש "נוף תרבות". צירוף זה היה בעברו אחת מאבני היסוד של הגאוגרפיה ההיסטורית והגאוגרפיה התרבותית. העוסקים בשימור, התאורטיקנים והמשמרים, בחרו להעניק לו פרשנות נוספת, ועל ידי כך לייחדו ולהצדיק את שימורו. לפי הגדרתם, נוף תרבות הוא נוף המייצג את המפגש בין הסביבה הטבעית ליצירה התרבותית. החיבור בין נכסים לנופים קידם את הגישה ולפיה שניהם זוכים למעמד של מורשת תרבות משום שהם משקפים אורחות חיים ומסורות; מייצגים שינויים לאורך זמן; מבליטים את ייחודה של הקהילה ומחדדים את זהותה (Birnbaum&Hughes, 2005) לאור הרחבה זו נקבע כי "שימור מורשת תרבות מוחשית, נכסים (properties) ונופי תרבות (cultural Landscapes) הוא פעולה שנועדה להבטיח את המשך קיומם של אלה הנושאים ערכים תרבותיים, היסטוריים ועיצוביים (ארכיטקטוניים), בתוך תרבות וחברה עכשווית, בעלת צרכים מידיים, ומתוך דאגה לתרבות ולחברה בעתיד (Birnbaum&Hughes, 2005, p. 5) בחינה של צירוף הלשון "שימור מורשת תרבות מוחשית, נכסים ונופי תרבות" מצביעה על כך שלעיסוק בנושא היבטים רבים ומגוונים:

- תיעוד, פרשנות והערכה – תיאור הנכס והנוף, בחינת תולדותיהם, תפקודיהם, ניתוח ערכיהם ההיסטוריים והתרבותיים, וככאלה - פירוט תפקידם בשיקוף אירועים, אורחות חיים, רעיונות ותפיסות.
- בחינת תפקידם של הנכס והנוף בהבניית הזיכרון הקהילתי, האינטימי והקולקטיבי, ועקב כך זכותם לעבור תהליך שימור, לשרוד ולתרום לקהילתם הנוכחית ולדורות הבאים.
- ניתוח של ערכי הנכס והנוף המוכרזים לשימור ושל תפקידם החינוכי.
- ניצול הפוטנציאל הקיים בנכס ובנוף לקידום אינטרסים, ובכללם אינטרסים כלכליים, פוליטיים, תדמיתיים וחוויתיים.
- היחסים בין נכס ונוף תרבות לבין הסביבה, הבנויה וגם הנופית.
- אפיון ומיון הנכסים והנופים, דירוג חשיבותם לאור תבחינים (קריטריונים) מוסכמים, הערכתם, ניהולם ושילובם במדיניות תכנונית.
- "מעשה השימור": המלאכות, הטכנולוגיות, החומרים ואופן השימור.
- "מעשה השימור" לאור הוראות החוק, וההשתלבות במערכות התכנון.
- ביטוי מרחבי של הנכס והנוף, המדידה והמיפוי.
- ריבוי ההיבטים שחובק צירוף הלשון "שימור מורשת תרבות מוחשית" מעיד על ההתפתחויות שחלו בתחום. איור 2 להלן ממחיש התפתחויות אלה. האיור סוקר את מגוון הנושאים

הנכללים במונח מורשת תרבות, משנות השישים של המאה ה-20 ועד העשור השלישי של המאה ה-21.

שימורם של נכסי מורשת תרבות, מבנים ותשתיות, מתקיים משחר ההיסטוריה. בעבר הוא כוון בעיקר למבנים מונומנטליים שהתאפיינו בבולטות סגנונית, חומרית או טכנולוגית, ושחשיבותם הוכרה ברמה המקומית או הלאומית. בהחלטה לשמרם היו מעורבים אנשי שלטון או עילית חברתית. אלה דנו בעיקר באמצעים, בדרכים ובפעולות שימנעו פגיעה חומרית בנכס ויאפשרו לו לשרוד במרחב הגיאוגרפי שהוא נמצא בו.

במאות ה-18 וה-19, עם עליית הלאומיות באירופה והתחזקות תהליכי התיעוש, הפך העיסוק בשרידי העבר אמצעי פוליטי לחיזוק תדמית של שליט או גוף שלטוני, וגם לחיזוק הקשר בין קהילת הלאום לבין מרחבה הגיאוגרפי. הודות לשינוי, שימורה של מורשת התרבות קיבל לראשונה משמעות ציבורית. באותן שנים, ההתארגנות של תנועות שימור עממיות אפיינה בעיקר את אירופה. העיסוק המתרחב בעבר הוביל לייסודם של גופים ממלכתיים ולהתפתחותם של נהלים רשמיים לשימור נכסים היסטוריים. כך למשל, בצרפת הוקמה ב-1855 ועדה ממשלתית למונומנטים היסטוריים, ובאנגליה הוקמה ב-1895 הקרן הלאומית לשימור נכסי תרבות (עמית-כהן ומטרני 2013; Ogden, 2007) ההתארגנות הממוסדת של גופי השימור לוותה בחשיבה שימורית ובניסיון לגבש עקרונות שייצרו האחדה של הגדרות ומושגים ויקבעו כלים לשמירת מורשת התרבות שיהיו מוסכמים על מדינות, ואחר כך על גופים בין-לאומיים. את ההתארגנות הממסדית ממחצית המאה ה-19 ואילך בנושא שימור מורשת התרבות המוחשית אפשר לחלק לחמש תקופות היסטוריות. כל אחת מהתקופות הללו מושפעת במישרין מהשינויים החברתיים, הכלכליים והתרבותיים, ובאלה משולבות גישות אדריכליות, תכנוניות, ובאחרונה - סביבתיות, שהתגבשו בה. בכל תקופה נוסח מכלול של עקרונות בנושא מורשת תרבות, נקבעו כללים בדבר אופן השימור של הנכסים המוחשיים, האפשרויות להשמשם, והבנת ההשפעות על סביבתם הקרובה ועל האוכלוסייה הקשורה בנכסים ובנופים אלה. את העקרונות קבעו ארגונים ומוסדות בין-לאומיים, והם גם הקפידו לפרסמם במסמכים שונים, ובעיקר באמנות (charters) ובהמלצות לפעולה השימורית (עמית-כהן, 2022). במהלך השנים התחזק מעמדם של המוסדות והפרסומים, והם הפכו ל"אבני דרך" בהתפתחותו של שימור מורשת התרבות המוחשית. במאמר זה אציג את חמש התקופות. לנושא מאמר זה - ההקבלה בין התמורות שחלו במועצה לשימור אתרים ביחסה לנכסי מורשת התרבות לבין התמורות האוניברסליות - תתרום סקירת המסמכים האוניברסליים משנות השמונים של המאה ה-20 ואילך.

התקופה הראשונה

התקופה הראשונה בתולדותיו של שימור מורשת התרבות המוחשית הסתיימה בראשית המאה ה-20, והצטיינה בהעלאת רעיונות ובהתגבשות אסכולות בדבר מאפייניה של מורשת התרבות הבנויה. השימור בראשיתה של תקופה זו התנהל בידי בודדים, ולקראת שלהי המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20 בידי מסגרות מקצועיות-לאומיות של קהילות הארכיאולוגים והאדריכלים, ואלה קבעו כללים לזיהוי נכסים מונומנטליים בעלי חשיבות היסטורית וארכיטקטונית. בתקופה זו התפתחו שתי אסכולות, ובראשן עמדו שניים: האחד - ויולה לה דוק (Viollet-le-Duc, 1814-1879) אדריכל ותאורטיקן צרפתי, נאמן לרעיון המקורי ולאסתטיקה, ששאף לשחזור מדויק של המקור כדי להשיג שלמות אסתטית בכל מחיר. האחר - ג'ון רסקין (Ruskin, 1819-1900) חוקר תרבות אנגלי, נאמן לשיקוף ההתפתחות

התרבותית לאורך השנים ולהעברת הסיפור המורכב בשלמותו לדורות הבאים. רסקין, שהיה מבקר אומנות ותרבות, הטיף לשימור כל השכבות שהצטברו במהלך השנים, בשינויים מזעריים. לשתי האסכולות חשיבות גם כיום, והן הבסיס לרבים מהמחקרים הסוקרים את תולדותיה של מורשת התרבות המוחשית, את שימורה ואת הדילמות התרבותיות, החברתיות והתכנוניות שהיא מעוררת (Stubbs & Makaš, 2011; Vecco, 2010) על אף ההבדלים ביניהן, בשתייהן מודגש תפקידה של מורשת התרבות המוחשית הבנויה, המשקפת את התפתחות האדם והחברה, את עשייתו ואת תרבותו.

התקופה השנייה

התקופה השנייה בתולדות שימורה של מורשת התרבות המוחשית התארכה מראשית המאה ה-20 ועד שנות השבעים של המאה ה-20. ראשיתה בעידן המודרני, והיא נמתחה אל תוך התקופה הפוסט-מודרנית, תקופה שבה התעצב תחום השימור של מורשת התרבות המוחשית וזכה להתעניינות במחקר – לא רק במקצועות האדריכלות, אלא גם במקצועות אחרים במדעי הרוח והחברה. תקופה זו התאפיינה בארבע התפתחויות: (1) חורבן, בעקבות מלחמות העולם הראשונה והשנייה. אלה גרמו להרס נרחב של הרקמה האורבנית בערים אירופיות רבות ולאובדן של מונומנטים היסטוריים רבים; (2) פיתוח מזורז שהתאפיין בעיור מואץ, בבניית שיכונים לעובדים, בבניית ערים חדשות ובבנייה מסחרית. אלה תרמו ליצירת של סביבות מונוטוניות ואחידות, חסרות כל קשר למהות ההיסטורית והפיזית של המקום. עקב זאת נוצר נתק בין האדם והחברה לבין שורשיהם התרבותיים; (3) התפכחות וחיפוש אחר מקומיות, זהות וייחוד של כל קהילה - מקומה ומורשתה; (4) הדגשת חשיבותם של ערכי תרבות, לא רק בנכסי מורשת תרבות מוחשית אלא גם בנופי טבע. התפתחויות אלה מייצגות חמש אבני דרך. אחדות מהן נקשרות בכנסים ובייסוד ארגונים בין-לאומיים, ואחרות בפרסומן של אמנות בין-לאומיות. אבן הדרך הראשונה הייתה ועידה מקצועית בין-לאומית שהתכנסה באתונה ב-1931, והחלטותיה פורסמו במסמך רשמי שהופץ בראשית שנות הארבעים - אמנת אתונה לשחזור מונומנטים היסטוריים (The Athens Charter for the Restoration of Historic Monuments, 1931). האמנה דנה בחשיבות השמירה על מונומנטים היסטוריים ועל סביבתם, וקראה להקמת גוף בין-לאומי לריכוז הפעילות הקשורה בנכסי "מורשת אוניברסלית" (Universal Heritage) המסמך שיקף צעד חשוב בהתגבשותה של תודעת השימור המודרנית, שהתבטאה בביטול אסכולות המתירות הכנסת שינויים במונומנטים היסטוריים, ובמתן לגיטימציה לגישה ביקורתית הקוראת לשימור אותנטי של הנכסים. נוסף לכך, אחד החידושים החשובים של נייר עמדה זה היה הדיון בקושי שבהגנה על מונומנט בודד שהוכרז לשימור בלי להתייחס כראוי למרחב ולמרקם ההיסטורי שהוא ממוקם בהם. אבן הדרך השנייה כללה התארגנות ממסדית בין-לאומית בנושאי שימור מורשת התרבות. ב-1949 הוחלט על כינון ועדה בין-לאומית למונומנטים (ICOM), וכשהחלו לצוץ סוגיות מינהל ומשפט הנוגעות לשימור נכסים בנויים, הועלה הצורך בגיבוש עמדות בין-לאומיות מוצהרות ובחתימה לשיתוף פעולה הדוק יותר בין המדינות. לשם כך הוקם ברומא ב-1959 המרכז הבין-לאומי ללימודי שימור ושיקום - ICCROM) גוף מקצועי בין-לאומי לחקר השימור והשיקום של נכסי תרבות, השואף להגברת המודעות לשימור מורשת התרבות (בנויה ולא-בנויה) ולשיפור איכות העבודה בתחום. בשנות החמישים התאגדו מדינות באירופה וייסדו את מועצת אירופה - Council of Europe) גוף בין-ממשלתי הפועל למען אחדות המשפט ב-46 מדינות באירופה. מאז שנת 1954 מתכנס במסגרת זו מדי שנה פורום השרים האירופים למורשת תרבות, שמטרתו לקדם שיתוף פעולה להגנה ולפיתוח

נאותים של נכסי תרבות שערכם וחשיבותם הוכרו על ידי המדינות השותפות באמצעות אמנות והחלטות יסוד. ההתאגדות האירופית העידה על התגבשות מקצועית, ובעקבותיה נוסחה ב-1954 אמנת האג להגנה על נכסי תרבות בעיתות מלחמה. אמנה זו הגדירה לראשונה את המושג "נכס תרבות מוחשי" (concrete cultural property). אולם בהגדרה זו לא נכלל הנוף; ההתייחסות השימורית אליו תעלה רק משנות השישים ואילך. אמנת האג עודדה ייצור של "פנקס" אתרים בין-לאומיים בעלי חשיבות תרבותית, ומשום כך, בדומה לאמנת אתונה, היא הוכרה נקודת ציון בהתפתחות התפיסה האוניברסלית באשר לשימור של מורשת התרבות המוחשית. אבן הדרך השלישית הוצגה ב-1960, כשקהילות חוקרים העלו לסדר היום העולמי את חששן כי התוכנית להשלמת סכר אסואן במצרים ומילוי מאגר המים יובילו לאובדן 24 אתרי תרבות ייחודיים. החשש גרם לארגון אונסקו לקדם מבצע הצלה להעתקת אתרים היסטוריים ולהעברתם למקומות בטוחים. הצלחת הפעולה גיבשה עוד יותר את ההכרה בצורך לחרוג מההיבט הלאומי-מקומי ולהתנהל בפיקוח ובחסות הקהילה הבין-לאומית. ואכן, אונסקו החל בניסוח מסמך עמדות להגנה על נופים ואתרים בעולם (1962), ובאלה נופים טבעיים וכאלה שנוצרו בידי אדם, באמירה ברורה שאתרים בנויים אינם מנותקים מסביבתם. ניסוח מסמך העמדות על ידי אונסקו עודד בארצות הברית את הקמתה של קרן מורשת עולמית להגנה על אזורי טבע ונוף ואתרים היסטוריים. אבן הדרך הרביעית נקבעה ב-1964, עת התכנסה בוונציה ועידה בין-לאומית רחבת היקף במסגרת "הקונגרס הבין-לאומי השני של אדריכלים וטכנאים של מונומנטים היסטוריים".

במהלך הוועידה הוצגו עמדות תאורטיות על שימור שהתמקדו בחשיבות שבהנצחת הנכס על כל תקופותיו, האותנטיות של חומריו והמיומנויות האנושיות הנשקפות בו. הוועידה הפיקה שני מסמכים רשמיים: המסמך האחד – אמנת ונציה לשימור ולשיקום מונומנטים ואתרים, (Venice Charter, 1964) – מסמך בעל אופי הצהרתי הנשען על הסכמה בין-לאומית רחבה, והוא משקף את המודעות לחשיבותם של נכסי התרבות ולמורכבות המקצועית הנדרשת בעיסוק בהם. האמנה מגדירה עקרונות מנחים ומושגי יסוד בשימור, וקוראת למדינות העולם לגבש אמנת שימור לאומית ותוכנית פעולה התואמות את המסגרת התרבותית והמסורת הייחודית של כל מדינה. אמנת ונציה היוותה אבן דרך בהתפתחות ההכרה בנושא שימור ושחזור של נכסי תרבות בזכות החדשנות התאורטית וביטוייה בניסוח הקווים המנחים. היא הדגישה את החשיבות שבשיתוף פעולה בין-לאומי, וסיפקה סדרה ראשונה של עקרונות עבודה לשימור של מורשת התרבות הבנויה. המסמך האחר שהפיקה הוועידה שהתכנסה בוונציה התמקד בהקמתו של גוף בין-לאומי מקצועי א-ממשלתי אשר פעילותו תוקדש לקידום תאוריה, מתודולוגיה וטכניקות מדעיות של שימור. בעקבותיו נוסדה ב-1965 "המועצה הבין-לאומית לאתרים ומונומנטים" – איקומוס (ICOMOS), בתמיכת אונסקו. שיתוף הפעולה הבין-לאומי הוביל לצעד נוסף שהפגיש בין טבע ותרבות וקידם את ההכרה בכך שערכי תרבות קיימים גם בנוף טבעי, ולא רק בנכסים מעשה ידי אדם. הכרה זו הייתה הבסיס לאבן הדרך החמישית, שהוכרה כמרכזית ביותר בנושא שימור של מורשת התרבות המוחשית. אבן דרך זו מתייחסת לאמנה להגנת מורשת התרבות והטבע בעולם (Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage) אשר אומצה בוועידה הבין-לאומית של אונסקו להגנה על מורשת התרבות והטבע של העולם, שהתכנסה בפריז ב-1972. ועידה זו נתמכה בכנס נוסף שהתקיים באותה שנה בשטוקהולם ועסק בסביבת האדם (Report of the United Nations' Conference on the Human Environment, 1972) את ההשפעות של הכנס השני אפשר למצוא בהגדרות, במאפיינים לזיהוי הנכסים, האתרים ונופי הטבע הפוטנציאליים להכרזה לשימור, בקריטריונים להכרזתם, ובנוהלי עבודה להגנה עליהם

ולאופן שימורם, כפי שהופיעו באמנה למורשת התרבות והטבע בעולם, 1972. לאמנה זו היו השלכות ארוכות טווח; היא חידדה את הצורך בהעמקה תאורטית בתחום ערכי התרבות, אשר בצילם נשפטים נכסים היסטוריים ונופי טבע ולאורם נקבעת המדיניות לטיפול בהם. אך לא זו בלבד. האמנה מילאה תפקיד מפתח בקידום פיתוחן של שיטות אוניברסליות למיפוי, להכרזה וליצירת הגנה סטטוטורית ברמה הלאומית של כל מדינה. מונחיה עיצבו את תרבות השיח המקצועי והאינטלקטואלי העולמי, ובעיקר חוללו שינוי בגישה שעד שנות השבעים הדגישה את ההבדלים בין טבע לתרבות. מעתה התמקד הדיון בדמיון הערכי, התכנוני והניהולי המתקיים בין הנכסים לבין הנופים.

התקופה השלישית

תקופה זו התאפיינה בהתבססותה של ההכרה ולפיה שרידותם של נכסי מורשת ונופי טבע נושאי ערכי תרבות תלויה בניהול מדיניות המשלבת נכסים ונופים אלה במערכות התכנון. תקופה זו נמשכה עד שלהי שנות השמונים, וייצגו אותה שתי אבני דרך עיקריות. הראשונה, אבן הדרך השישית מייצגת למעשה חיבור בין שתי אמנות שהתפרסמו בשנות השבעים והשמונים. מדובר באמנת אמסטרדם, 1975, ובאמנת גרנדה, 1985. שני המסמכים מפרטים קווי מדיניות לניהול נכסי מורשת תרבות ולהגנה עליהם במסגרת של תוכניות מתאר מפורטות בגבולות אזור התכנון. שיטה זו, אשר זכתה לכינוי "שימור משולב" (Integrated conservation), מהווה נקודת ציון במחשבת השימור. השיטה הדגישה את החשיבות שבהכללת שימור מורשת התרבות והטבע במערך התכנון הפיזי וביעדי הפיתוח הסביבתי. היא גם הצביעה על ההבנה ולפיה מערכת התכנון נדרשת להצגת דרכים לניהול הקונפליקט המתקיים בין יעדי השימור לבין מטרות הפיתוח. ב-1987 התפרסמה אמנת וושינגטון לערים היסטוריות, המייצגת אבן דרך שביעית. באמנה נמצא המשך לגישות שהושמעו בשנות השבעים באשר לזהות מקום. אלא שהיא הדגישה את הסוגיות החברתיות ואת תפקידם של נכסי מורשת תרבות בייצורן של "תחושת המקום" ו"רוח המקום".

התקופה הרביעית

ראשיתה בשנות התשעים של המאה ה-20, והיא נמשכת עד ימינו. בשימור מורשת התרבות המוחשית אופיינה התקופה בשתי גישות, שגם קשורות זו בזו. האחת, גישה המכלול (שגם זכתה לכינויים נוספים: נוף, מרחב ומתחם לשימור), המעדיפה את העיסוק בפריטים השונים הנמצאים באותה יחידה מרחבית על פני העיסוק בפריט הבודד. על פי גישה זו, העיסוק במכלול מטשטש את ההבחנות בין טבע לתרבות. אולם בשניהם קיימים ערכי תרבות, ומשום כך יש להתייחס אל המפגש ביניהם בהיבט רחב ולא מצמצם. הגישה האחרת המשיכה את הגישה שהובלטה בתקופה השלישית: התמקדות בערכי התרבות והבנת משמעות הנכסים, הנופים והשלכותיהם החברתיות, הסביבתיות והכלכליות, cultural social, environmental and economic significance גישה זו גורסת כי חשוב לקדם כלים להערכת המשמעות (significance assessment) של הנכס, הנוף וסביבתם קודם להחלטה לשמרם ולשלבם בתהליכי התכנון והפיתוח. ההתפתחות ששילבה בין הערכה תרבותית לבין הערכה חברתית וסביבתית נבעה מהחשש הגובר לאובדן משאבי הסביבה ונכסי התרבות עקב פעילותו של האדם, והיא הביאה ארגונים בין-לאומיים להתאחד ולדרוש לכוון תוכנית פעולה שתבלוט את ההידרדרות, תשאף לצדק חברתי וסביבתי ותדאג לדור העתיד (Borowy, 2013; Sneddon et al., 2006), כמו בתקופות הקודמות, גם בתקופה זו מייצגות את ההתפתחויות הללו אמנות והצהרות, ובולטות בהן שבע:

1. את גישת המכלול ייצגה האמנה לנופי תרבות, 1992, והיא אבן הדרך השמינית. האמנה קבעה שקיימים ברחבי העולם נופי תרבות רבים המייצגים את השוני בין האזורים והמדינות. נופים אלה נבדלים מנוף טבעי, משום שמתקיים בהם שילוב של טבע ומעשה ידי אדם. הם ממחישים את התפתחות האדם וההתיישבות לאורך ציר הזמן בזיקה לתנאים הפיזיים ולהשפעתם של תהליכים חברתיים, כלכליים ותרבותיים, או שהם משמשים מקור להשראה ולזיכרון עבור האדם (Aitchison, 1995; Eidsvik, 1993; Rössler, 2006).

2. את המשמעות התרבותית ייצגה אבן הדרך התשיעית, אמנת נארה, 1994. אמנה זו הבליטה שני מונחים שזכו למעמד מרכזי בדיון בטיבן של מורשת תרבות, אותנטיות ושלמות (integrity). המונח האחד הדגיש את החובה להוריש לדורות הבאים נכסים במלוא עושרם ובמרב האותנטיות שלהם. המונח האחר הדגיש את חשיבותו של המחקר לתיעוד ולזיהוי האמינים ביותר של ערכי המורשת של כל נכס.

3. אבן הדרך העשירית הייתה אמנת בורה, שהשלימה את אמנת נארה והתמקדה במשמעות התרבותית והסביבתית של שימור נכסים ואתרים ובקשר שלה למדיניות התכנון. ראשיתה במועצת איקומוס הלאומית באוסטרליה ב-1979, אך היא גובשה באופן סופי ב-1999 (אמנת בורה, 1999).

4. הערכת המשמעות התרבותית הובילה לדיון בהערכה כלכלית של נכסי מורשת תרבות בנויה, ולקריאה להדגיש את הצורך להתייחס אל נכסים אלה כאל מוצר צריכה לכל דבר (Lichfield, 2009). הערכה זו קידמה את פרסומה של אבן הדרך האחת-עשרה: האמנה לתיירות מורשת: ניהול תיירות באתרים שיש להם משמעות של מורשת, 1999 (International Cultural Tourism Charter: Managing Tourism at Places of Heritage Significance, 1999) נעיר, אמנה זו שוכתבה בשנת 2022.

5. בשלהי שנות התשעים קודמה אבן דרך השתיים-עשרה: האמנה למורשת ורנקולרית בנויה, (Charter on the 1999 Built Vernacular Heritage) העוסקת בנכסים שכיחים במרחב שאדריכליהם אינם ידועים, והם מייצגים מסורות עממיות, מלאכות ותפקודים יומיים. האמנה חידדה את חשיבותם של נכסים המייצגים מורשת תרבות יום-יומית, שכיחים במרחב, וכאלה – מבליטים את המגוון ואת ההבדלים החברתיים והתרבותיים בין קהילות (עמית-כהן, 2014).

6. הקיימות זכתה ב-2005 לאבן דרך השלוש-עשרה בהצהרת שיאן, שדנה בשימור בר-קיימה ובהתייחסות התכנונית לתופעה (Xi'an Declaration on the Conservation of the Setting of Heritage Structures, Sites and Areas, 2005). ההצהרה הציעה לאמץ מודל קיים לפיתוח מבוקר שמטרתו להגן על שמורות ביו-ספרות ומרחבי מחיה אקולוגיים הנתונים בסכנה. הממשק נקרא "ניהול אזורי חיץ" (Buffer Zone Management), והוא מכון לשמר ביעילות הרבה ביותר את מכלול הערכים הפנימיים, הפוליטיים, הכלכליים, החברתיים, התרבותיים של שמורות הטבע. המודל מחלק את המרחב המתארי לשלוש רצועות הגנה היקפיות, וקובע מדרג של אזורי שימור: אזור הליבה (core area) – האזור המרכזי המיועד לשימור; אזור החיץ – חגורה סביב אזור החיץ, שעליה יוטלו מגבלות פיתוח ושימוש כדי לספק לה שכבת הגנה נוספת; ואזור פיתוח (transition area) – חגורה חיצונית לאזור החיץ אשר בה יורשה פיתוח בהתאם לעקרונות פיתוח בני-קיימה. מודל זה אומץ על ידי הוועדה למורשת עולם כתנאי לממשק השימור שבו יהיו מחויבים נכסי תרבות, נופים טבעיים ונופי

תרבות שיוצגו לרישום ויוכרזו ראויים להיכלל ברשימת מורשת עולם (Albert, 2020; O'Donnel, 2016).

7. לגישות התכנוניות, להגדרות ולשיח שחל על שימורם של נכסים בנויים ועל נופים היו השלכות על התחזקות הגישות החברתיות, על הקשרים בין התרבות והנוף לבין רוח המקום ועל תחושת השייכות אליו (הצהרת קוויבק, 2008), ועל הטשטוש הגובר בין השניים. לכל אלה נמצא ביטוי בעשור השני של המאה ה-21. ואכן, ב-2011 הוצגה בפני העוסקים בשימור מורשת טבע ותרבות אבן הדרך הארבע-עשרה, המלצות לנוף עירוני היסטורי (Recommendations of the Historic Urban Landscape, 2011), שמשמעותן פתיחתה של רשימת מורשת העולם גם לנוף עירוני היסטורי שמשולבים בו ערכי תרבות וטבע. המלצות אלה תרמו למסמך נוסף, עקרונות ולטה, שהתמקד בניהולן של ערים היסטוריות. למסמך זה חשיבות בזכות קידום תפיסת המכלול, שמשמעותה העדפה של שימור מקבץ של נכסים היסטוריים; נכסים הממוקמים באותו מרחב ומתקיימים ביניהם קשרים היסטוריים ועיצוביים.

התקופה החמישית

בעשורים השני והשלישי של המאה ה-21, שימור מורשת התרבות, הטבע ונופי תרבות מתבסס על שלושת המושגים שהוזכרו לעיל: חברה, סביבה וקיימות. כמו כן, בהגדרות הנכסים והנופים הראויים להגנה ולשימור נכללים המונחים "תחושת מקום", "תדמית מקום" וגם "שלמות" (integrity) במשמעות של יחסי הנכס והנוף והסביבה הקרובה, החברתית והפיזית. לשימוש בהגדרות ובמושגים החדשים יש השלכות על השיח השימורי האוניברסלי ועל ראשיתו של תהליך שכתוב של מסמכים, המלצות ואמנות, והתאמתם לתמורות החברתיות, הכלכליות והפיזיות. דוגמה לכך היא שכתוב אמנת איקומוס לתיירות מורשת תרבות, 2022. וכך נכתב בהקדמה לאמנה המשוכתבת: צמיחה מואצת של התיירות העולמית בכלל, ובתיירות

מורשת התרבות בפרט, הקשיים להתמודד עם צמיחה זו והמשברים העולמיים, העלו את הצורך בתיקון האמנה הבין-לאומית לתיירות תרבותית של ICOMOS משנת 1999. נוסף על השימוש התיירותי המוגבר באתרים וביעדים המייצגים מורשת תרבות, גברה הדאגה מהידרדרותם של נכסי מורשת התרבות ומהידרדרות הזכויות החברתיות, האתיות, התרבותיות, הסביבתיות והכלכליות הקשורות בתיירות. באמנה זו, תיירות מורשת תרבות מתייחסת לכל הפעילויות התיירותיות המתקיימות במקומות וביעדים שהוכרזו לאתרי מורשת, ובכלל זה המגוון והקשרים שבין הערכים המוחשיים והלא מוחשיים, התרבותיים והטבעיים שלהם. אמנה זו מכירה במורשת כמוצר שהוא משותף לכולם, מתוך הבנה שהבעלות על נכסי המורשת וההנאה מהם הם זכות וחובה המשותפות לכולם. התצלומים שלהלן מייצגים את העיסוק הגובר במורשת ורנקולרית, בתהליכי התחדשות יישובית, בהשמשת נכסים היסטוריים ובחווית הביקור והתיירות.

המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל: תמונת מצב 2025

דפדוף בפרסומים, ספרים, חוברות הדרכה ומדריכים לאתרי מורשת בישראל, האזנה לרדיו וצפייה בתוכניות שבאתרי התקשורת, וכך גם עיון ברשימות עובדי המועצה, מחלקותיה ותקציבה לאורך השנים, כל אלה מצביעים על השינויים שחלו במועצה לשימור אתרים. לשינויים אלה ביטוי מספרי, מעמדי, כלכלי ורעיוני:

1. ברשות המועצה לשימור אתרים נמצאים, עוד מימיה הראשונים, תשעה אתרים. אתרים אלה פתוחים לקהל הרחב, אך המועצה לשימור אתרים היא האחראית הבלעדית לפיתוחם ולניהולם. אתרים אלה מייצגים יותר מכול את דרכה של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ואת התמורות שהתחוללו בה. אבל תשעה אלה לא נותרו לבד, ובמהלך השנים התרבו אתרי מורשת התרבות שהמועצה מפקדת על שימורם הפיזי, הביקור בהם והפעילות החינוכית, התרבותית והתיירותית המתקיימת בהם. על גידול זה מעידים ספרי הביקור באתרי המורשת היוצאים לאור מדי שנה. כך למשל, בשנת 2016 נמנו 170 אתרים (מהם עשרה היו בחסות מלאה של המועצה לשימור אתרים. כיום, מדובר בתשעה). במדריך משנת 2019 נמנו 214 אתרים; ובמדריך משנת 2024 – 226 אתרים.
 2. לגידול במספרם של אתרי המורשת שהמועצה לשימור אתרים אחראית להם מצטרפת השתלבותה של המועצה בתוכניות ממשלתיות ובאירועים לאומיים: שבוע המורשת, שבת ישראלית, אירועי חנוכה ופסח. ההשתתפות בתוכניות ובאירועים אלה מלווה בשיווק של המועצה על מגוון פעילותיה במערכות התקשורת. לשיווק זה תרומה לעלייה במודעות הציבור הרחב למועצה לשימור אתרים ולתפקידיה – לא רק השימור הפיזי של האתרים, אלא גם תפקידים חינוכיים, תרבותיים וחברתיים.
 3. לריבוי תפקידיה של המועצה לשימור אתרים השפעה על עלייה במספרם של הקורסים, המפגשים, הסדורים – בישראל ובעולם – ההרצאות והפעילות המעשית המיועדות לקהל רחב. לגידול זה, בתורו, השלכות על השיח השימורי המתפתח בישראל ועל תפוצתו. בעבר, הבחנות בין מורשת תרבות מוחשית ללא מוחשית היו מוכרות לקהל מצומצם, ומונחים דוגמת אותנטיות, שלמות, השמשה, אמנה וחוקי שימור היו חלקם של אנשי אקדמיה, מתכננים, אדריכלים ומהנדסים בלבד, ואילו כיום – כל אלה הם נחלת הכלל.
 4. לקידום השיח השימורי תורמים פרסומי המועצה לשימור אתרים. באלה נכללים ספרים היוצאים לאור בחסותה, נתונים המציגים מחקרים בתחום שימור מורשת התרבות בעולם ובישראל, חוברות חינוך, משחק והפעלה, הדרכות בעשייה השימורית בנושאי תיעוד, היכרות עם ערכים תרבותיים, ניהול ועוד.
- בחינת התמורות שחלו בתפקידיה של המועצה לשימור אתרים, בשיח השימור שהתפתח בה, במעמדה, בפעילותה הציבורית, בחינוך לערכי מורשת תרבות וכן בפעילות השימורית, כל אלה מעידים על ההיכרות ההולכת וגוברת בקרב עובדי המועצה לשימור אתרים עם תפיסות השימור הנוגעות למורשת העולמית ולמסמכיה, ועל הנכונות לאמצם ולהתאימם לתנאי המדינה, לצורכי החברה הישראלית, לרצונותיה ולמאפייניה הייחודיים. להלן ניתוח המאפיינים והתמורות בשנים 1984-2025 שנכתב על ידי סמנכ"לית המועצה לשימור אתרים חומי נובנשטרן, המלווה את המועצה שנים רבות.

המועצה לשימור אתרי מורשת תרבות: המאפיינים והתמורות, 1984 – 2025

חומי נובנשטרן

ארבעים שנה חלפו מאז הוקמה המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. סקירת פעילותה לאורך השנים מצביעה על התמורות שחלו בה,

בעיסוקיה ובמצבת כוח האדם בה, בתפיסתה את מהות תפקידה בדאגה לשימורם של האתרים ההיסטוריים במרחב הישראלי, אתרים

המתוארכים משנת 1700 ואילך, במעמדה בציבור הישראלי, וגם בקשריה עם מדינות אחרות בעולם ובאימוץ רעיונות והגדרות בין-לאומיים

תוך התאמתם לייחודה של ישראל, נופיה, תרבותה ואוכלוסייתה. ארבעים השנים מתחלקות לשתי תקופות:

1984-2008: צמתים בהתפתחות המועצה לשימור אתרים ובגישתה לשימור מורשת התרבות המוחשית

עוד בטרם הקמת המועצה לשימור אתרים על ידי ועדת החינוך של הכנסת, השכיל המחוקק לשלב בחוק התכנון והבנייה משנת 1965, במטרות תוכנית מתאר מקומית (סעיף 61 לחוק), את חובת ה"שמירה על כל בניין ודבר שיש להם חשיבות אדריכלית, היסטורית, ארכיאולוגית וכו'". המחוקק לא הסתפק בהצהרה הכללית, וכתב בסעיף 99 לחוק הכולל התייחסות לתוכנית מתאר מחוזית או מקומית: "שמירה על בנינים או אתרים שיש להם חשיבות היסטורית, או ארכיאולוגית תיערך בהתייעצות עם שר החינוך והתרבות". אולם בשנותיה הראשונות של המדינה היו הכול עסוקים בבנייה ובפיתוח, ונשתכחה מאנשי התכנון החובה שהטיל עליהם המחוקק לעסוק גם בשימור מבנים בעלי חשיבות היסטורית, אדריכלית או ארכיאולוגית. בשנות השמונים שבו ראשי מוסדות, רשויות וחברי כנסת וזכרו בחוק, וזאת לאור ההבנה שהפיתוח המואץ מוחק את העקבות המוחשיים המתעדים את שקדמו להקמת המדינה, את תולדות ההתיישבות ואת שנות המאבק והתקומה. כדי לשנות מצב זה הוקמה המועצה לשימור אתרים. בדצמבר 1984 הוכרז בוועדת החינוך של הכנסת על הקמתה של "המועצה לשימור מבנים ואתרי התיישבות". המועצה הייתה אומנם חלק מהחברה להגנת הטבע, אבל השם העיד על התפקיד שיועד לה – לדאוג לשימורם של המבנים שתיעדו את סיפור ההתיישבות בארץ ישראל בשלהי המאה ה-19, יישובי העליות – הראשונה, השנייה, השלישית, הרביעית והחמישית. הצעד הראשון של המועצה היה הגברת המודעות לצורך בשימור, הן בקרב מקבלי החלטות ברשויות המוניציפליות והממלכתיות הן בקרב הציבור הרחב, לחשיבות ההגנה על נכסי המורשת הבנויה של הראשונים והבונים, ויותר מכך – לצורך לשמר מורשת זו. כדי להשיג יעדים אלה החלה המועצה בלימוד עצמי שכלל היכרות עם ההגדרות הקיימות במסמכים בין-לאומיים, לימוד ממקומות אחרים בעולם, הקניית מיומנויות, כתיבת כללים, יצירת כלים והגדרת תפקידה. בהגדרה זו בלט הצורך להבחין בין אחריות המועצה לשימור אתרים ותפקידה לבין תפקידיהם של רשויות ומוסדות ממשלתיים העוסקים במורשת תרבות מוחשית, ובעיקר רשות העתיקות ורשות הטבע והגנים. מצד אחד קודמו שיתופי פעולה, ומצד אחר חודדו ההבחנות. ההבנה בדבר חשיבותו של חוק – בדומה לחוק העתיקות משנת 1978 הקובע מסגרת משפטית לחשיפה, לטיפול ולשימור ממצאים ארכיאולוגיים המתגלים בתחומי ישראל ונותן בידי רשויות המדינה כלים לאכוף את הוראותיו – הובילה לתיקון 31 לחוק התכנון והבנייה, התוספת הרביעית (1991). ההבחנה בין "עתיקה" – ממצא ארכיאולוגי שנוצר לכל המאוחר בשנת 1700 – לבין "נכס מורשת תרבות" – הקלה את התהליך הזה. אך לא היא בלבד. בשנת 1991 כבר היה קיים הבסיס התאורטי – הגדרות ברורות של מורשת תרבות ומורשת טבע, קריטריונים להכללת נכסי מורשת

ברשימות שימור אוניברסליות ומדינתיות. חברי המועצה לשימור אתרים, שהכירו את השיח החדש, כיתתו רגליים בין ראשי רשויות ברחבי הארץ, הצטרפו למאבקים מקומיים, גייסו חברי כנסת, ושכנעו אותם ביכולותיה של המועצה לשמר מבנים ואתרים המתעדים את סיפורה של ההתיישבות. השכנוע אכן צלח, הודות לפעולות שימור ראשונות של מבנים ביישובים השונים: במושבות, בקיבוצים, במושבים ובערים.

התוספת הרביעית משנת 1991, שעד מהרה דבק בה הצירוף "חוק השימור", שינתה את היחס לשימור מורשת התרבות, וגם את היחס למועצה לשימור אתרים. התוספת קבעה מסגרת משפטית להכרזה על נכסי מורשת, לטיפול בהם ולשימורם – לא רק ממצאים ארכיאולוגיים אלא גם מבנים ואתרים בעלי נוכחות גלויה במרחב הישראלי – ונתנה כלים בידי הרשויות, הן של המדינה הן רשויות מקומיות, לאכוף את הוראות החוק. המשמעות הייתה שהרשויות יכלו ליזום וגם לבצע שימור של מבנים ומתחמים היסטוריים. החוק תרם להכרה בחשיבותם של ארגונים בין-לאומיים, בצורך ללמוד מהם ולאמץ את ההגדרות והכלים שכבר זכו להסכמה רחבה. ואכן, בשנת 1999 הצטרפה מדינת ישראל למדינות החתומות על האמנה לשימור המורשת העולמית, הקוראת להגנה על ערכי המורשת העולמית של אתרים הכלולים ברשימת המורשת העולמית, וגם קידמה את הכרזתם של אתרים שונים בישראל לאתרי מורשת עולם.

באותן שנים העמיקו עובדי המועצה עוד ועוד את היכרותם עם אמנות השימור הבין-לאומיות והארגונים הבין-לאומיים, וקשרו קשרים עם מדינות שונות. השיח במועצה השתנה, וגם פעולותיה. המועצה הייתה פעילה במאבקים לשמר לא רק את הבית הבודד, המונומנטלי, אלא גם מתחמים שלמים, היסטוריים, דוגמת ממילא בירושלים ורחוב היין בזיכרון יעקב; מבני תעשייה דוגמת מפעל השוקולד עלית ברמת גן; מבני חקלאות ותשתיות מים ודרכים. הרחבת הפעילות חיזקה במועצה את הצורך להכיר את רזי התכנון, להקנות לעובדיה כלים תכנוניים ולהיות שותפה לא רק בעשייה השימורית – הכוללת שיפוץ, שחזור, שיקום, או הבחנות בין שימור מחמיר ללא מחמיר, אלא גם בשלבים נוספים הקשורים בשימור. המשמעות הייתה להתמחות בתיעוד ובכתיבת נספחי שימור כחלק מהתכנון, להשתלב בהצעות לתיקוני חקיקה בחוק התכנון והבנייה, ולהכיר את המשמעויות הכלכליות הנלוות לעשייה השימורית: ההוצאות על השימור עצמו, פיתוח הנכס והשמשתו, התחזוקה, המשמעות הנדל"נית והפיתוח הסביבתי. הקמת מחלקות שימור ברשויות אזוריות ומקומיות דחפה את המועצה להרחיב את פעילותה במקומות שונים ברחבי מדינת ישראל. ההתרחבות חיזקה את מעמדה ואת ההתייחסות אליה כגוף שיכול לתת מענה לא רק בנושאי שימור פיזי של נכס או של מרחב בנוי, בעיר או ביישוב כפרי, אלא גם בנושאי חינוך – הקניית מיומנויות בשימור והיכרות עם ערכי מורשת התרבות. בשנת 2008 חל שינוי במעמדה של המועצה. היא נפרדה מהחברה להגנת הטבע, שלצידה פעלה מאז 1984, והפכה לעמותה עצמאית. השינוי חייב אומנם התארגנות חדשה, אך הניסיון שנצבר ב-24 השנים שחלפו, הידע שנרכש, הפעילות הנרחבת בשטחים שונים, ההתמחויות וההיכרות עם מגוון היבטי השימור של מורשת התרבות – כל אלה הקלו את השינוי.

2008-2025: לא רק "המועצה לשימור מבנים ואתרי התיישבות" אלא "המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל"

בשנה שבה הפכה המועצה לשימור אתרים לעמותה, הוחלף גם שמה. השם החדש נועד להדגיש את השינוי שחל במועצה ביחסה לנכסי המורשת בישראל. מעתה, היא תפעל לא רק באתרים המזוהים עם "ההתיישבות היהודית העובדת", אלא בנכסי המורשת בכל מרחב

מדינת ישראל. ביישובי הבדואיים, בכפרים הערביים, הצ'רקסיים והדרוזיים, בערים הגדולות והקטנות, במושבים, בקיבוצים ובמושבות. עם השם החדש וההגדרה כעמותה – מוסד ללא מטרות רווח (מלכ"ר) אשר מוקם ומנוהל על פי כללים רשמיים ומחייבים שהמדינה קבעה – הורחב מעגל תפקידיה. ההתרחבות חייבה לא רק התמחות מקצועית-תכנונית, אלא היכרות מעמיקה יותר עם התרומה הכלכלית שיש בשימור, הן בהיבט התיירותי הן בהיבט הנדל"ני. לאלה הצטרפה ההבנה שתפקידה של המועצה לשימור אתרים לחזק בקרב הציבור הרחב את ההכרה בחשיבות השימור ובתרומתו להיכרות עם המורשת המקומית וליצירת גאווה וזהות מקומיות. התפתחות זו תרמה לשלוש מגמות: עליית קרנו של נושא שימור מורשת התרבות המקומית והלאומית בקרב הציבור הרחב, חיזוק מעמדה של המועצה לשימור אתרים כמי שאחראית לשינוי זה, ובעקבות שני אלה – הקצאת תקציבים ממלכתיים לצד גיוס תרומות לעיגון פעילותה של המועצה לשימור אתרים. כיאה למסגרת הנתמכת על ידי תקציבים ממלכתיים, הופנו התקציבים גם לשימור הפיזי, לפעילות מיידית להצלת מבנים שהיוו סכנה לציבור, וגם לפיתוחה ולהגברתה של הפעילות החינוכית בקרב תלמידים, בני נוער, חיילים ומבוגרים. לשם כך החלה המועצה לארגן כנסים וימי עיון, ולהדק את הקשרים עם הציבור באמצעות ועדות שימור ציבוריות מחוזיות ומקומיות. כן הודקו הקשרים בין המועצה לשימור אתרים לבין מסגרות אקדמיות, ובינה לבין ארגונים דומים בעולם. בחינת השינויים שחלו במועצה משנת 2008 ואילך מצביעה על התקרבות הולכת וגדלה בין הגישות האוניברסליות לשימור לבין אלה המקומיות הנהוגות בישראל. להתקרבות זו כמה ביטויים:

1. ככלל, שימור מורשת התרבות הבנויה בישראל מתאים את עצמו למציאות הישראלית, לצורכי החברה המשתנים, לכלכלתה ולתרבותה. הכרה זו חידדה במהלך השנים את התפיסה ולפיה שימור מורשת התרבות אינו נעשה רק לצורכי הנצחה, אנדרטה למאורע או לדמות מרכזיים בתולדות היישוב, וככזו תלושה מהתמורות המתרחשות בסביבתה. במקום זאת, שימור נכס מורשת חייב להתחשב בשינויים החלים בסביבתו הפיזית והחברתית, ברצונות האוכלוסייה ובתרבותה.
2. המועצה לשימור אתרים היא חלק מסביבה חברתית זו, ומשום כך ביכולתה לנהל דיאלוג עימה.
3. בזכות היכרותה המעמיקה של המועצה לשימור אתרים עם חשיבותם של ערכי התרבות של נכס המורשת, הפעולות לשימורו ובה בעת להשמשתו נעשות תוך הקפדה למזער ככל האפשר את הפגיעה בערכים אלה.
4. במהלך השנים חלו התמקצעות בתהליך השימור והיכרות עם שלביו השונים. להתמקצעות ולהיכרות אלה היו השפעות על מבנה המועצה לשימור אתרים ועל עבודתה:
 - הקמת מחלקת תכנון ובה אנשי מקצוע בתחום התכנון והביצוע.
 - הקפדה על הליך תכנון מסודר, הכולל סקר היסטורי, סקר הנדסי, תכנון, ביצוע, יצירת תוכן למבנה (במידת הצורך).
 - עיבוי של סקרי מצאי המבנים ההיסטוריים ברשויות ותיעודם.
 - ייעוץ והכוונה לגופים ולרשויות בנושאי השימור.
 - הבחנה בין שימור רליקטים – סמלי התיישבות דוגמת מגדלי מים בהתיישבות, עמדות שמירה וכו' – לבין שימור מתחמים, מכלולים וצירי מורשת המייצגים את התיישבות באזורי ישראל השונים, בהתיישבות הכפרית והעירונית כאחד.
 - הצלת מבנים – התפתחות היכולות להשגת תקציב הולם לשימורם, ומתן מענה פיזי ליישוב מבנים הנמצאים בדרגות סכנה שונות.

- פתיחות גוברת לחברה הישראלית על כל רכיביה, והיכרות מעמיקה עם מורשתו של כל רכיב: החברה היהודית, הערבית, הצ'רקסית, הדרוזית והבדואית.
- 5. נושא מרכזי בפעילותה של המועצה לשימור אתרים הוא החינוך. כשם שחלו תמורות בפעילות השימורית המעשית, שימור נכס מורשת תרבות בנויה, האתר והמכלול, כך חלו תמורות גם בתחום החינוך:
 - הקניית נושא השימור במערכות החינוך; תמיכה בשימורם של מבנים ציבוריים היסטוריים כך שימשיכו לשמש לפעילות קהילתית מקומית; הפיכתם של אתרים היסטוריים למרכזי חינוך והנחלת המורשת.
 - פיתוח אמצעי הדרכה משוכללים להקניית ערכי השימור והמורשת, באתרי המורשת אך גם במערכות החינוך הציבוריות. מהלך זה כולל כיום תוכניות לימוד וקורסים לאוכלוסייה בוגרת בשילוב עם מכללות ואוניברסיטאות.
 - הנגשת השימור והמורשת בפרסומים: ספרים, חוברות וכד'.
 - מיסוד תחום מידע ופרסומים כחלק מהנגשת פעילות המועצה, מוסדותיה והאתרים לציבור הרחב, באמצעות ספרות מקצועית בנושא השימור והמורשת, בשיתוף עם ספריית יהודה דקל, ואתרים – המגזין, כתב עת המאגד מאמרים מחקריים ומקצועיים.
 - לחינוך, לפרסומים ולהפצתם הצטרף קשר עם הציבור הרחב באמצעות כנסים, ימי עיון, סיורים, מפגשים מחוללי עניין במעשה השימור בכלל ובשימור הנכסים המצויים ביישוביו ובמחוזותיו בפרט. התוצאה הייתה חיזוק מעמדה של המועצה לשימור אתרים בקרב הציבור הרחב ותפיסתה כגורם מוביל בנושא שימור מורשת התרבות הבנויה; הגורם הדואג להגנה על נכסי מורשת התרבות, משמר אותם ומיידיע את הציבור הרחב בדבר ערכיהם ותרומתם.
 - "השלט הכחול" – שלטי המועצה לשימור אתרים משמשים כלי מתווך בין הנכס השמור, המועצה לשימור אתרים והציבור הרחב. העלייה בתפוצתם ובמספרם של שלטים אלה מעידה יותר מכול על הנוכחות הגדלה של המועצה במרחב הישראלי, ועימה המודעות המתחזקת לתרומתה לשמירת מורשת התרבות בישראל. האזורים 5.1, 5.2 מעידים על התמורות שחלו בפעילות המועצה, על מעמדה, מגוון פעילותיה ויחסה למורשת התרבות.

סיכום

עיון ב"אמנה הישראלית", שפורסמה שש שנים לאחר הקמת "המועצה לשימור מבנים ואתרי התיישבות", חושף אומנם את התמקדותה בקריטריונים מקומיים, אבל בה בעת מצביע על הסתמכותה על מקורות בין-לאומיים בבחירת ההגדרות שהיא נשענת עליהן. וכך נפתחת האמנה: "אמנה זו, שיש לראותה כמשלימה אמנות שימור בין-לאומיות וברוח אמנת ונציה (1964), נקבעות בה ההגדרות הבאות" (שימור מבנים ואתרי התיישבות היבטים משפטיים, שביד, 1995, עמ' 40). בהגדרות אלה כלולה מצד אחד ההגדרה המצמצמת, זו שעדיין נאחזת רק בערכים ההיסטוריים והעיצוביים, וכך נכתב שם: "שמירת אתרים – אמצעי להמחשת היסטוריה. שימורם ושיקומם של מבנים ואתרים נועד להצגתם כעדות היסטורית מוחשית לא פחות מאשר כערך אדריכלי אומנותי" (שביד, 1995, עמ' 41); אך מצד אחר מופיעות גם הגדרות מרחיבות יותר, כאלה שזכו להבלטה באמנות אוניברסליות שהתפרסמו לאחר כתיבתה של האמנה הישראלית. כך למשל, באמנה הישראלית נזכרות לצד המונומנט גם "יצירות צנועות יותר מהעבר, שבחלוף השנים קיבלו ייחוד תרבותי". התכנון נזכר גם הוא, וגם לסוגיית ההשמשה יש מקום: "פעילות באתר מסייעת לשימורו. ניצולם של מבנים

ואתרים ששוקמו למטרות שימושיות יסייע להבטחת קיומם לאורך זמן" (שבד, 1995, עמ' 41).

כפי שהוזכר לעיל, הקריטריונים לשימור הם מקומיים, נתלים בערכים היסטוריים המתבססים על תולדות ה"יישוב", ייסודם של היישובים היהודיים בשלהי המאה ה-19 ובמחצית הראשונה של המאה ה-20, ועל ערכים עיצוביים:

1. אתר הנושא חותם של ראשונות.
 2. אתר המהווה עדות לאירוע בעל חשיבות היסטורית.
 3. אתר הקשור בחייה או בפעילותה של אישיות או קבוצת אנשים שהשפיעו על הליכים תרבותיים והיסטוריים.
 4. מבנה או מכלול מבנים בעלי אפיון ארכיטקטוני המייחד תרבות וסגנון בנייה.
 5. אתר המאפיין תרבות חיים והווי של תקופה.
 6. אתר בעל ערך נופי היסטורי.
 7. אתר שנבנה בשיטות בנייה ובחומרים ייחודיים, ומהווה נדבך היסטורי בתרבות הבנייה.
- לו שוכתבה האמנה הישראלית והייתה מתפרסמת בעת הזו, בעשור השלישי של המאה ה-21, היו משכתביה כוללים בה הגדרות וקריטריונים חדשים, ובהם מרחבים או מכלולי מורשת המייצגים מרקמים בנויים בהתיישובות העירונית והכפרית; תשתיות המייצגות צירי מורשת, ובאלה דרכים ומסילות ברזל) מסילת הרכבת בין יפו וירושלים ו"רכבת העמק" (, דרכי ביטחון (כמו דרך בורמה), מערכות מים, שדרות ברושים או איקליפטוסים. השכתוב היה מדגיש את מפגשים בין טבע לתרבות הבאים לביטוי בהגדרה של "נוף תרבות"; את המורשת הוורנקולרית הדומיננטית במרחב הישראלי, ובעיקר בנוף הכפרי, דוגמת בתי הפרדס והמבנים החקלאיים ב"חצר המשק" בקיבוץ; מבני תעשייה, מחצבות משוקמות ועוד. לרשימה ארוכה זו, אם תשוכתב, יתווספו הגדרות וערכי תרבות שלאורם נבחנו נכסי מורשת כדי להכלילם ברשימות מקומיות, אזוריות וארציות. אחדים מהערכים יתבססו על מסמכים בין-לאומיים ואימוצם ישפיע על תהליך בחירתם ותיעודם, וגם אופן שימורם ישתנה. כך למשל, אותנטיות ושלמות יהוו בסיס לבחירת נכס, נוף, מכלול או ציר ומורשת כראויים להגנה ולשימור. שיתוף ציבור יהיה חלק מרכזי בתהליך קבלת החלטות על מה שייכלל ברשימת מורשת, מה זכאי לשימור ומה התפקוד שייבחר עבורו. השמשתו של נכס תובלט עוד יותר ותהפוך תנאי מרכזי להמשך הישרדותו; ולמגוון התרבותי-חברתי הישראלי תהיה השפעה על בחירת נכסי המורשת הראויים לשימור. העדכון, אם ייעשה, יבטא את השינוי שחל במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, במעמדה, בתפיסתה את עצמה ואת תפקידיה. בעבר הקפידה המועצה להבדיל את עצמה מרשויות אחרות – רשות העתיקות, רשות הטבע והגנים והחברה להגנת הטבע – והתמקדה בפעולות של שימור נכסי מורשת בנויה, נכסים שזמן הקמתם הוא שנת 1700 ואילך, כדי למנוע הידרדרות במצבם הפיזי. ואילו כיום מטרתה כפולה: לא רק להבטיח את המשכיותם של נכסי מורשת התרבות, אלא גם לשתף את הציבור הרחב בתהליך המשכיות זה. לתהליך ההמשכי היבטים רבים. הוא כולל הבלטה של ערכי תרבות; הוא מקנה לציבור רחב, המורכב מקהלים שונים, כלים להיכרות ולאיוץ ערכים אלה; והוא מסביר את המשמעויות השונות של ערכים אלה ואת תפקידם של נכסי מורשת התרבות בייצוגן.

מאמר זה הציג בתחילתו שלושה ממדים – זמן, מרחב וערכים – ודן בשינויים שחלו ביחסים ביניהם לאורך זמן ובביטוי שנמצא לכל אלה בפרסומים בין-לאומיים, באמנות ובהמלצות. בשנים האחרונות, בגלל התמורות שחלו במעמדה של מורשת התרבות ושימורה, בריבוי ההיבטים הנכללים בה – גם הערכיים, גם המרחביים וגם בפעולה השימורית עצמה – משוכתבים פרסומים בין-לאומיים אלה. בגיליונות אתרים – המגזין השונים כללנו אחדים משכתובים אלה. ייתכן שגם באמנה הישראלית של המועצה לשימור אתרים, מועצה ששינתה את שמה והייתה ל"מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל", יש מקום להצגת השינויים בהתייחסות לזמן, למרחב ולערכיו של שימור מורשת התרבות.

רשימת מקורות

אמנות והצהרות שהוזכרו במאמר זה

• אמנת אתונה לשחזור מונומנטים היסטוריים, 1931

The Athens Charter for the Restoration of Historic Monuments, 1931

• אמנת ונציה לשימור ולשיקום מונומנטים ואתרים, 1964

The Venice Charter: International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites, International Congress of

Architects and Technicians of Historic Monuments. Venice, 1964

• האמנה להגנת מורשת התרבות והטבע בעולם, 1972 (אמנת המורשת העולמית)

Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, UNESCO, Paris, 1972

• אמנת אמסטרדם, 1975

European Charter of the Architectural Heritage, Committee of Ministers of the Council of Europe. Congress on the European Architectural

Heritage, Amsterdam, 1975

• אמנת גרנדה, 1985

Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe (Granada Charter). European Treaty Series No 12, Granada, 1985

• אמנת וושינגטון לערים היסטוריות, 1987

Charter for the Conservation of Historic Towns and Urban Areas (Washington Charter). Adopted by ICOMOS General Assembly in Washington,

DC. Washington, 1985

• האמנה לנופי תרבות, 1992

Charter of Cultural Landscapes. World Heritage Convention, Paris, 1992

• אמנת בורה לשימור אתרים בעלי חשיבות תרבותית, 1999/1979

Burra Charter: The Australia ICOMOS Charter for the Conservation of Places of Cultural Significance. Burra, South Australia, 1999

• אמנת נארה בנושא אותנטיות, 1994

The Nara Document on Authenticity. Nara Conference on Authenticity in Relation to the World Heritage Convention. Nara, Japan, 1994

• האמנה למורשת בנייה ורנקולרית, 1999

Charter on the Built Vernacular Heritage. Adopted by ICOMOS, the 12th ICOMOS General Assembly of ICOMOS. Mexico, 1999

• האמנה לתיירות מורשת, 1999

ICOMOS International, Cultural Tourism Charter. Mexico, 1999

• האמנה לתיירות מורשת, 2022

• תרגום לעברית: אתרים – המגזין, 12, 2023, 94 – 101.

ICOMOS International, Cultural Heritage Tourism Charter. Paris, 2022

• הצהרת שיאן, 2005

Xi'an Declaration on the Conservation of the setting of Heritage Structures, Sites and Areas. Xi'an China, 2005

• הצהרת קוויבק לשימור רוח המקום, 2008

Quebec Declaration on the Preservation of the Spirit of Place. Quebec, Canada

• המלצות לנוף היסטורי עירוני, 2011

Recommendation on the Historic Urban Landscape, UNESCO 36 C/23, Paris

• עקרונות ולטה, 2011

The Valletta Principles for the Safeguarding and Management of Historic Cities, Towns and Urban Areas Principles, as adopted by the 17th

ICOMOS General Assembly. Paris, 2011

• מסמך יישום והגדרות של המורשת העולמית, טבע ותרבות, 2024

The Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, 2024

*הערה:

האמנות וההצהרות כולן מקובצות לפי תאריך החתימה עליהן באתר אונסקו, מורשת תרבות ומורשת טבע עולמיים, World Heritage Site, ובאתר איקומוס,

<https://www.icomos.org/en/resources/charters-and-texts>

על המחברות:

עירית עמית-כהן | amitirit@gmail.com

פרופ' עירית עמית-כהן, מרצה וחוקרת במחלקה לקיימות, תכנון וסביבה (בעבר: המחלקה לגאוגרפיה וסביבה) באוניברסיטת בר-אילן, ומתמחה בקשרים בין תכנון, שימור ופיתוח והתייחסותם לנופי תרבות ולנכסי מורשת תרבותית. מחקריה וספריה ראו אור בבימות רבות בארץ ובעולם. פרופ' עמית-כהן חברת איקומוס ישראל ובשנים 2012 – 2018 הייתה יו"ר העמותה. היא חברה בוועד המנהל של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל והעורכת הראשית של אתרים המגזין בכל 14 שנותיו.

חומי נובנשטרן | humi@shimur.org.il

חומי נובנשטרן, סמנכ"לית המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. בעלת תואר שני בגאוגרפיה מהאוניברסיטה העברית בירושלים ולימודי תעודה במוזיאולוגיה מאוניברסיטת תל-אביב. במסגרת תפקידה במועצה אחראית בין היתר לקשר עם מוסדות העמותה, חברי העמותה לקשר עם הכנסת, מוסדות וארגונים.

מקורות

- האמנה לשימור מבנים ואתרי התיישבות (האמנה הישראלית) (1995). בתוך י' שביד (עורך), שימור מבנים ואתרי התיישבות: היבטים ערכיים ומשפטיים (מהדורה שנייה, עמ' 40 – 41). המועצה לשימור מבנים ואתרי התיישבות.
- עמית-כהן, ע' (2014). חצר הקיבוץ – ערכים ונכסים. יד טבנקין.
- עמית-כהן, ע' (2022). שימור מורשת תרבות מוחשית, הנכס והנוף, והשתלבותם במקצוע הגאוגרפיה בישראל. אופקים בגאוגרפיה, 100, 174 – 196.
- עמית-כהן, ע' ומטרני, ק' (2013). תפיסת שימור המורשת התרבותית הבנויה: בין המשכיות לתמורה. אתרים – המגזין, 3, 5 – 16.
- שטרן, א' (2010). חלונות אל העבר: משארי נוף סובייקטיביים בישראל. אופקים בגאוגרפיה, 76, 5 – 26.
- שטרן, א' ואבידן, ע' (2013). התוויית אזורי חיץ סביב אתרי מורשת תרבות עולם. תכנון, 10 (1), 149 – 162.

- Aitchison, J. (1995). Cultural landscapes in Europe: A geographical perspective. In B. von Droste, H. Plachter, & M. Rossler (Eds.), *Cultural landscapes of universal value: Components of a global strategy* (pp. 272–288). Fischer Verlag.
- Albert, K. (2020). Introducing historical landscape in the cultural heritage conservation through the example of the Tokaj wine region in Hungary. *AUC Geographica*, 55(1), 112–122. <https://doi.org/10.14712/23361980.2020.8>
- Birnbaum, C. A., & Hughes, M. V. (Eds.) (2005). *Design with culture: Claiming America's landscape heritage*. University of Virginia Press.
- Borowy, I. (2013). *Defining sustainable development for our common future: A history of the World Commission on Environment and Development* (Brundtland Commission). Routledge.
- Eidsvik, H. (1993). Cultural landscapes. In J. M. Fladmark (Ed.), *Heritage: Conservation, interpretation and enterprise* (pp. 43–49). Donhead.
- Lichfield, N. (2009). *Economics in urban conservation*. Cambridge Books.
- O'Donnell, P. M. (2016). Cultural landscape preservation: An evolving field. *Landscape Journal*, 35(2), 203–217. <http://doi.org/10.3368/lj.35.2.203>
- Ogden, S. (2007). Understanding, respect, and collaboration in cultural heritage preservation: A conservator's developing perspective. *Library Trends*, 56(1), 275–287.
- Rössler, M. (2006). World heritage cultural landscapes: A UNESCO flagship program 1992–2006. *Landscape Research*, 31(4), 333–353. <https://doi.org/10.1080/01426390601004210>
- Sneddon, C., Howarth, R. B., & Norgaard, R. B. (2006). Sustainable development in a post-Brundtland world. *Ecological Economics*, 57(2), 253–268. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2005.04.013>
- Stubbs, J. H., & Makaš, E. G. (2011). *Architectural conservation in Europe and the Americas*. John Wiley & Sons.
- Vecco, M. (2010). A definition of cultural heritage: From the tangible to the intangible. *Journal of Cultural Heritage*, 11(3), 321–324. <https://doi.org/10.1016/j.culher.2010.05.001>

נכס מורשת תרבות: זיכרון וייצוג

בדיון הרחב בדבר מהותם של נכסי מורשת תרבות יש לזיכרון ולמאפייניו מעמד מרכזי. הוא נתפס כתופעה חברתית, דינמית, הנשענת על אירועי עבר אבל מתאימה את עצמה לצורכי ההווה. בגלל הריחוק מהעבר, כדי לשרוד נזקק הזיכרון לסוכני תיווך. נכסי מורשת תרבות מייצגים סוכנים שכאלה. בחירת הנכסים לייצוג הזיכרון נשענת על שלושה ממדים: הממד הגלוי, הנצפה, הקרבה וההיכרות עם האתר ועם תיעודו ההיסטורי; הממד הסמוי-התדמיתי, של האירוע, הדמות או הרעיון; והממד החווייתי. השילוב בין שלושת הממדים הוא שמקנה את החשיבות לנכס שנבחר לייצג את הזיכרון.

שלדי ברזל כבר לא שותקים: שימור ומחיקה של נופי זיכרון, הנצחה ומחאה לצד הדרך

קרן עוז

תקציר

במהלך המלחמה שפרצה בשבעה באוקטובר 2023 הוצבו לאורך כביש החוף גרוטאות של כלי רכב. הגרוטאות, שהיו מעין הד למשוריינים הניצבים בדרך לירושלים, פשטו ולבשו צורה בתוך כמה חודשים. אופן הטיפול בגרוטאות וההתייחסות אליהן מדגימים את הקצב המהיר שבו מתעצבים נופי זיכרון במאה ה-21. גרוטאות כלי הרכב ושרידי המשוריינים דומים במהותם הפיזית, אך הם מייצגים נרטיבים שונים עד מאוד. תהליכי התקבעותם בתודעה הציבורית והפיכתם לסמל שונים גם הם, ועם זאת נראה כי הגורמים שהשפיעו על אופן ההתייחסות של הציבור אל המשוריינים, משפיעים עלינו גם כיום. המאמר ישווה בין שלדי המשוריינים לבין גרוטאות כלי הרכב, ויבחן את הדמיון ואת ההבדלים ביניהם. בעזרת ההשוואה יודגם כיצד סמלים בולטים בנוף זוכים לפרשנויות סותרות ועשויים להפוך לשדה קרב ערכי ופוליטי העוסק במורשת, זיכרון ושכחה.

מילות מפתח:

משוריינים, שבעה באוקטובר, נופי זיכרון, סרט צהוב, מורשת פוליטית, סמלים

פתח דבר: נופי הזיכרון החדשים

בשעת לילה מאוחרת ב־25 ביוני 2024 הוצבו גרוטאות כלי רכב חבוטים על גבעות בולטות לאורך כביש החוף. למחרת בבוקר הופיעו בתקשורת הסברים לתופעה: "מיצג של אחים לנשק - רכבים שרופים על הגבעות לאורך כביש 2" (מונק, 2024). מתנועת "אחים.י"ת לנשק" נמסר כי מטרת המיצג היא להוות תזכורת לציבור כולו ולממשלה הנוכחית כי היא שאחזה בהגה בשבעה באוקטובר, וכי עליה לקחת אחריות ולפנות את מקומה לממשלה רחבה (אחים לנשק, 2024).

מסקירת התקשורת בנושא עולה כי הצבת הרכבים הפגועים הייתה פעולה של מחאה נגד הממשלה. הבחירה ברכב שנפגע כסמל, נועדה להביע האשמה כלפי מי שבאופן סימבולי נהג ברכב. בשום מקום שבו נסקר הנושא במהלך חודש יוני לא צוין מאין הגיעו כלי הרכב, ולא נטען כי יש להם קשר ישיר לאירועי שבעה באוקטובר. במהלך החודשים שחלפו מאז, השתנתה דמותם של הרכבים, והם הפכו למיצג דינמי. כלי רכב דומים הוצבו גם בכבישים אחרים בארץ, שלטים הוצבו על גביהם ולאחר מכן הוסרו, הופיעו עליהם סמלים שהושאלו מהארץ ומהעולם, רוססו עליהם כתובות גרפיטיות והם נצבעו בצבע הצהוב שוב ושוב. בשל מיקומם הבולט זכו הרכבים לסיקור ולחשיפה עיתונאית. הם הוטענו בשלל פרשנויות וקיבלו תגובות ציבוריות מגוונות ברשת וגם במקומות הפיזיים שהוצבו בהם. תגובות אלה נעו מכבוד, תמיכה והערכה, ועד לביזוי ולהשחתה.

מטרת מאמר זה היא לסקור היבטים אחדים הנוגעים להיווצרותם של נופי זיכרון, ולבחון את הזיקה בין נופי העבר לבין הנופים החדשים. היבטים אלה ייבחנו באמצעות ניתוח גרוטאות הרכבים שהונחו בצידי כבישים ראשיים ונועדו לייצג זיכרון שהותיר אירוע היסטורי־טראומטי בחברה הישראלית. בשעה שמאמר זה נכתב, האירוע עדיין לא הסתיים, ועתידם של סוכני הזיכרון החדשים עדיין אינו ברור.

מבוא: גרוטאות כלי רכב והפיכתן לסוכני זיכרון - התופעה והתפתחותה במרחב הישראלי

עמית־כהן 2014, (עמ' 69) קובעת כי "הפריט הבודד זוכה למעמד של סמל, לסימן מייצג שזכה להסכמה רחבה, ותפקידו לייצג תופעה או משמעות רחבה יותר". כיצד הפכו גרוטאות כלי הרכב לדימוי המייצג את אירועי שבעה באוקטובר, ואיזו משמעות רחבה יותר הוענקה להם? בצילומים הראשונים שהגיעו מאזורי הקטל בדרום והתפרסמו באמצעי התקשורת הופיעו מאות כלי רכב פגועים ושרופים שנותרו על כביש 232 וסמוך לחניון רעים, שבו נערכה מסיבת הנובה. כלי הרכב, שהיו עדים למאורעות הזוועה שהתרחשו, נותרו במקום שבו נעצרו, לאחר שחלק מהאנשים שנסעו בהם נחטפו, נפצעו או נרצחו. הרכבים הפגועים נאספו למגרש מאולתר בשדה חקלאי סמוך למושב תקומה. את המגרש פקדו ארכיאולוגים ואנשי ארגון זק"א בניסיון לאתר ממצאים ושרידים מהנרצחים ומהנעדרים. מגרש כלי הרכב הפך לאתר עלייה לרגל, ופוקדים אותו מבקרים מישראל ומהעולם. הביקור במקום כולל הדרכה, והמבקרים יכולים להתבונן בכלי הרכב אך לא להיכנס אליהם. הרכבים הפכו לשרידים מקודשים שנותרו מאירועי היום ההוא. דימוי כלי הרכב אומץ והפך במהירות לסמל. במיצג הנובה שהוקם במתחם אקספו בתל אביב הוצבו כמה רכבים פגועים

שהיו שייכים למשתתפים במסיבה (ישראל היום, 2023). ביום השנה הראשון לציון מאורעות שבעה באוקטובר, האלמנט המרכזי בתפאורה של "טקס המשפחות" בפארק הירקון היה מערום של כלי רכב חבוטים ושרופים שניצב למרגלות הבמה.

שלדי ברזל לצד הדרך

גרוטאות כלי הרכב שנותרו בצידי דרכים והפכו לסוכני זיכרון של אירוע משמעותי בתולדותיה של האומה הישראלית אינן תופעה חדשה. לגרוטאות שנותרו משבעה באוקטובר 2023 קדמו גרוטאות של כלי רכב אחרים אשר נותרו לצד הדרך. שרידי המשוריינים ממלחמת העצמאות אשר קובצו לצד כביש מספר אחת בדרך לירושלים הפכו לסמל איקוני הצרוב בתודעה ובנופי הזיכרון של הארץ. המשוריינים, שהיו שרידים לקרבות על הדרך לירושלים, הפכו למצבות זיכרון. עזריהו (2002) טוען כי כוחם הדרמטי של המשוריינים נבע מתפקידם הכפול – עדים שהשתתפו במאורעות שהתרחשו במלחמה, ועדות למאורעות בהיותם שרידים אותנטיים. בהיבט זה, כלי הרכב שנותרו משבעה באוקטובר דומים למשורייני מלחמת העצמאות, אך בניגוד לשרידי המשוריינים, שנותרו שנים ארוכות לצד הכביש וקיבעו את מעמדם כנוף זיכרון, שרידי שבעה באוקטובר פונו ממקומם בתוך זמן קצר, כאילו את הראשונים ביקשו לזכור ולהנציח ואת האחרונים למחוק ולשכוח. מיד לאחר מלחמת העצמאות הופיעו על גבי חלק מהמשוריינים ולצידם כתובות אישיות שכתבו המשפחות לזכרם של הנופלים.

בשנות החמישים הציבה המדינה אבני גיר שנחרטו עליהן תאריכי הקרבות שכלי הרכב השתתפו בהם, אך לא צוינו פרטיהם האישיים של הנופלים, כך שהשרידים הפכו למעין אנדרטה קולקטיבית ואנונימית. לאורך השנים, במהלך ימי הזיכרון נכרכים סביב המשוריינים דגלי ישראל, ומונחים עליהם זרי פרחים.

המשוריינים עברו אפוא תהליך של קיבוע איטי ופורמלי בזיכרון הקולקטיבי: מממצאים אקראיים ל"אנדרטאות שבדרך", שאומצו בסופו של דבר על ידי המדינה. תהליך זה מדגים כיצד סמל "חי" הופך בהדרגה למונומנט קבוע, תוך שמירה על נראות, טקסיות ומסגור לאומי.

זיכרון אמיתי, זיכרון מדומה

לאחר רצח רבין החליטה ממשלת ישראל להנציח את שמו ומורשתו באזור שער הגיא. במסגרת זו הוחלט גם על שימור ושיקום חאן שער הגיא ועל הקמת מרכז מורשת שיקדש למבקיעי הדרך לירושלים בתוכו, אף שאין כל קשר בין המבנה ההיסטורי מהתקופה העות'מנית לבין קרבות מלחמת העצמאות. ביצוע ההחלטה התעכב מסיבות שונות, עד שבסוף שנת 2020 נחנך המרכז החדש. על קיר החאן שמרכז המורשת החדש שוכן בו מופיעה שורה משירי של חיים גורי: "לנצח זכור נא את שמותינו, שיירות פרצו בדרך אל העיר". כך כל מי שקורא עברית וחולף בכביש מקבל תזכורת כתובה למשמעות של הנוף הנשקף.

לצד החאן ניצבות כיום שתי "שיירות" משוריינים. הראשונה המורכבת ממקבץ משוריינים שעברו שיקום וצביעה מחדש והוצבו על משטח בטון ממערב לחאן בשנת 2016. השיירה מוארת ונצפית היטב מהכביש ביום ובלילה. השיירה השנייה הוצבה ממזרח למבנה החאן בשנת 2021. מדובר בתצוגה של שלושה כלי רכב משנות הארבעים – משוריין, משאית אספקה ואוטובוס – שעברו שחזור מקיף וצביעה, והמבקרים יכולים לראותם וגם להיכנס לתוכם. השיירה ניצבת על שרידי הכביש הישן מתקופת המנדט, ותפקידה הוא להמחיש לצופים כיצד נראו המשוריינים שליוו את השיירות, ואילו כלי רכב נוספים נסעו בשיירות. השחזור מדגיש את ההבדלים בין שרידי כלי הרכב שהפכו לאנדרטאות, לבין כלי הרכב המקוריים שנסעו בשיירות במהלך מלחמת העצמאות. לאורך השנים הוזזו המשוריינים

ממקומם פעמים מספר בשל הרחבתו של כביש מספר אחת. נוסף על כך המשוריינים נאספו, עברו תהליך של שימור וצביעה מחדש והוצבו במקבצים במיקומים חדשים. בשנת 2018 ביקשה המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל להגן על המשוריינים ופנתה לשר הביטחון בתביעה להבטיח טיפול הולם במשוריינים "שאינן להם מעמד מוגדר של אתר הנצחה לאומי או של אנדרטה, כי אין הסדרים אלמנטריים שימנעו פגיעה בהם או את גנבתם" (שוויקי, 2018). בכל פעם שנעשה שינוי במראה או במיקום של המשוריינים, עורר הדבר תגובות ציבוריות נסערות וביקורת. בחלק מהכתבות שפורסמו בעקבות השינויים עלו גם שאלות בנוגע למידת האותנטיות של כלי הרכב הנמצאים כיום ליד שער הגיא (אוהד, 1965; המשוריינים השכוחים, 1972).

לצד המאמצים לשמר את הזיכרון של הסמלים, אפשר למצוא גם ביטויים אחרים המעידים על שכחה והשכחה. בכתבה משנת 1967. מתאר הכתב מנחם תלמי את תהליך הרחבתו של כביש מספר אחת. המשוריינים מתוארים בהאנשה דרמטית ומופיעים כגיבורי הסיפור: שעל אחר שעל וכבר מגיעים אל פגרי המשוריינים, אל מצבות הברזל החרוכות, אל אנדרטאות הפלדה הבוכייה, כאן נחים קטופי גלגל ועקורי מנוע, המשוריינים שפרצו את "שער הגיהנום", שלחמו על הדרך העולה לבירה הנצורה... תשע עשרה שנה רבצו מצבות הפלדה וסיפרו לעוברי האורח סיפורו של כל מעלה ועיקול... (תלמי, 1967).

בהמשך מתאר תלמי מפגש עם פועל קשיש העוסק בהרחבת הכביש: "אנו מצביעים על גוויתו של משוריין ליווי המוטלת לא הרחק ממקום עומדו. שואלים אותו שמא יוכל לספר לנו פשר הדבר. לא יודע – מושך בכתפיו – זה ישן, מהרבה זמן פה". תלמי מסביר כי הפועל הוא עולה חדש הנמצא רק שש שנים בארץ. בוודאי יש לו בעיות דחופות יותר ולכן לא התעניין בנושא, וגם איש לא טרח לספר לו. בסיום הכתבה מציין הכותב כי למעט המשוריינים דבר לא נותר כשהיה, וכעת יזיזו את המשוריינים מעט כדי לאפשר נסיעה מהירה בהרבה, אך הם ייוותרו לצד הדרך ויזכירו את העבר.

בכתבה מאוחרת בהרבה מתאר ישראל פרץ את הדואליות בין יופיים של הרי ירושלים לבין הזיכרונות של האירועים המרים שהתחוללו בהם. את הכתבה הוא מסיים כך:

באוטובוס לירושלים, ממש בשער הגיא, ילדון שבקושי מגיע לחלון, מצביע על המשוריינים החלודים ושואל בצער רב מה זה. האבא מסתכל ונאנח, ואחר כך שותק ונאנח עוד פעם. ילדון שבקושי מגיע לחלון, לא מרוצה מן התשובה ודוחף לאבא אצבע לעין. מה זה? הוא צורח. האבא מסתכל החוצה, "זה שידעו שאסור לנסוע מהר", הוא אומר, "זה נגד תאונות דרכים". הכותב מסכם את הכתבה במילים: "אולי ככה יותר קל" (פרץ, 1984).

מהמקור אל ההעתק: טעינה של סוכני זיכרון ותיקים במשמעות חדשה

המשוריינים הפכו עד מהרה לסמל לאומי מאחד של גבורה, אך כלי הרכב של שבעה באוקטובר הולכים ומתקבעים כסמל טעון המעורר דווקא מחלוקת. על גבי כלי הרכב מתקיים מאבק העוסק בנרטיב של המלחמה הזו, בסיבות שהובילו אליה, במטרות שלה ובשאלה מיהו האחראי לכל מה שאירע. ב-3 ביולי 2024 פרסם דניאל צ'צ'יק בבלוג הצילום של עיתון הארץ סדרת תמונות של כלי הרכב תחת הכותרת: "הליכה לקיסריה: מיצג המכוניות מפסטיבל הנובה לאורך כביש החוף". בטקסט שליווה את התמונות נכתב: "בשולי הדרך תיעדתי את המכוניות השרופות שהפכו לסמל של שבעה באוקטובר. מטרת המיצג לשמור את זוועות הטבח טריות בתודעתם של הממשלה וראשה וכן של הציבור הרחב" (צ'צ'יק, 2024). צ'צ'יק התייחס לדימוי של כלי הרכב, והגדיר אותו כדימוי של זיכרון שהפך כלי

למחאה. למרות הפרסומים והשמועות הרבות שנפוצו סביב כלי הרכב, מתברר כי הם לא הובאו מהתופת. לדברי יוזמי המיצג מתנועת אחים. יות לנשק, הגרוטאות נרכשו ממגרשים לפירוק רכבים, נשרפו על ידי הפעילים במכוון, והועברו בעזרת מתנדבים אל הנקודות השונות לאורך כביש החוף. הכול החל בערב שבועות. יצאנו למסע "הבאת ביכורי חורבן". המסע יצא בשלוש שיירות: מהעוטף, מהגליל וממרכז הארץ. הובלנו רכבים על עגלות נגררות ונסענו לירושלים. עצרנו להתארגנות ליד שער הגיא. הרעיון מאחורי הפעולה היה להשאיר את נושא המחדל והחטופים בתוך השיח לכל משתמשי הדרך, על ידי השארת הרכבים לצד הדרך. הייתה לנו דילמה גדולה בגלל המשוריינים. היו פעילים שרצו להציב את הרכבים בצמוד למשוריינים בשער הגיא. לבסוף הוחלט להציב אותם על כביש החוף בדרך לקיסריה, כשרידים לתאונה שמי שאחראי לה הוא מי שהוביל אותנו אליה ומתגורר בקיסריה. 1אם כך, הרכבים החדשים אינם אלא חיקוי לשרידים האמיתיים, ויוצריהם בחרו להרחיק אותם ממוקומם של כלי הרכב המקוריים ביישובי העוטף בפריפריה, ולהציב אותם לאורך כביש החוף – נתיב סואן ועמוס המחובר בין תל-אביב לחיפה. בניגוד למשוריינים, שחלק מכוחם נבע משימור מיקומם המקורי, כוחם של כלי הרכב החדשים נובע דווקא מהצבתם במרכז הארץ, כך שיגיעו לתודעה של רבים. ההשוואה בין השארת המשוריינים במקומם לבין פינוי הגרוטאות החדשות מעלה שאלות עמוקות בדבר הלגיטימציה והכוח לעצב את הזיכרון הקולקטיבי: בעוד המדינה שימרה את המשוריינים כחלק מהסיפור הלאומי, ייתכן שגורמים מוסדיים מנסים למנוע את התמסדותו של הסמל החדש. פרקטיקות של הסרה או התעלמות עשויות לשמש מנגנוני "השכחה רשמית" כפי שמציע נורה (1989), המבחין בין זיכרון חי לבין אתרי זיכרון מקובעים.

סמל מתגלגל: גרוטאות כלי הרכב זוכות לעיצוב מחודש ונטענות במסר ובמעמד שונה

ב-4 ביולי 2024 נתלו על כלי הרכב בלוני הליום צהובים, והשלטים "ממשלת החורבן" לא הופיעו עוד בצילומים. לדברי פעילי אחים. יות לנשק, הם הוסרו ככל הנראה על ידי מתנגדים למסר. בחדשות ערוץ 12 הופיעו באותו היום תמונות של כלי הרכב וטקסט קצר: "מיצג למען החטופים הוצב לצד כביש החוף: שלוש עשרה מכוניות שרופות עם בלונים צהובים הוצבו לצד כביש החוף בין מעגן מיכאל לנתניה. המיצג נועד להזכיר לאלפי הנהגים שנוסעים בכביש את מאה ועשרים החטופים שעדיין מוחזקים בידי החמאס בעזה" (היום ה-272 למלחמה, 2024). למוחרת התפרסם פוסטר שקרא לציבור להצטרף לתמיכה בעסקה לשחרור החטוב־ 13 ביולי 2024 נצבעו המכוניות בצהוב. בסרטון בדף הפייסבוק של אחים. יות לנשק שתיעד את צביעת הרכבים נאמר כי הצבע הצהוב נושא בתוכו את התקווה, את הזיכרון ואת השבי המתמשך, וכי הוא מסמל את הערך האנושי, החברתי והיהודי של פדיון שבויים, ואת הערבות והמחויבות המוסרית של הארגון לנמצאים בשבי. בריאיון מסרו הפעילים כי צביעת כלי הרכב בצהוב עוררה סולידריות רבה יותר מהכתובות "ממשלת החורבן", כיוון שסביב המאבק להשבת החטופים קיים קונצנזוס רחב יותר.

מי שיתבונן בכלי הרכב בזמן נסיעה יגלה כי הם ממשיכים לשנות את פניהם. לעיתים מופיעים עליהם דגלי ישראל ונתלות על גביהם תמונות החטופים, פעמים מופיעות על גביהם כתובות דוגמת "טבח קפלן", "עד הניצחון המוחלט" או "עם ישראל חי".

כך מיצג הרכבים מקבל משמעויות רבות והופך למצע למחאות מסוגים שונים, ולכלי ביטוי לקבוצות שונות. אחת לשבוע או שבועיים מתייצבים מתנדבים וצובעים את כלי הרכב מחדש.

הצבע הצהוב: גלגולו של סמל והטענתו במשמעויות חדשות

צביעת המכוניות בצהוב היא למעשה אימוץ של סמל אחר שעבר גלגולים רבים עד שהגיע אל כביש החוף. לצבע הצהוב הוענק במהלך ההיסטוריה מגוון רחב של פרשנויות. בתרבות המערבית צהוב מסמל פחדנות, אך גם מיוחס למציצנות (עיתונות "צהובה") ולתיוג גזעי. במחנות הסגר צהוב היה סימן למחלה מידבקת שישפים. על הפוסטר הופיע צילום של אחת מהמכוניות, ועליה סמל החטופים והבלונים.

להתרחק מנושאים. אצלנו בארץ מוכר הטלאי הצהוב, ששימש את הנאצים כאות קלון לסימון היהודים. במאה ה-19 נשים שענדו סרטים צהובים על צווארן הצהירו על קשר רומנטי עם בן זוג מחיל הפרשים האמריקאי. הנשים ענדו את הסרטים על צווארן לאות

נאמנות ושייכות. בשנת 1973 התפרסם שיר פופ אמריקאי בשם "Tie a Yellow Ribbon Round the Ole Oak Tree".

השיר מספר על אסיר שהשתחרר מהכלא ומבקש מאשתו לקשור סרט צהוב על עץ האלון הסמוך לביתם, כדי שידע אם לרדת מהאוטובוס או להמשיך הלאה. הסרט הצהוב שימש עדות לכך שהאישה שמרה אמונים לבעלה בזמן שהיה הרחק מהבית, אף שביצע פשעים. השיר זכה להצלחה גדולה, והתקיימה בו הקבלה סמויה בין החיילים שחזרו הביתה ממלחמת וייטנאם לבין פושע החוזר הביתה מבית הכלא.

בסוף שנות השבעים, במהלך המשבר סביב בני הערובה בשגרירות ארצות הברית בטהרן, זכה הסמל לפרשנות מחודשת. הסמל צמח ממעשה פרטי של אישה אחת – פן לינגן, אשתו של ראש הקונסוליה האמריקאית שנתפס כבן ערובה והיה בשבי עם עוד עשרות עובדי הקונסוליה במשך יותר משנה. לינגן, שביקשה להגביר את המודעות ואת המאבק לשחרורו של בעלה, ענדה סרט צהוב ונאמה בנושא ברחבי ארצות הברית. בעקבות כתיבתה ונאומיה נקשרו ברחבי ארצות הברית סרטים להזדהות עם בני הערובה. הסרטים הצהובים ביטאו את התמיכה של העם האמריקאי באזרחים שהוחזקו בשבי על ידי הטרור האסלאמי.

עקב פעילותה של לינגן קיבל השיר גוון פטריוטי, ובארצות הברית נולדה מסורת חדשה ובה קשירת סרטים צהובים הייתה ביטוי לסולידריות של העורף ולתמיכה באנשים הנמצאים בחזית. קשירת הסרטים הצהובים של לינגן יצרה זיקה בין ההמתנה והנאמנות לאהובים החפים מפשע שחטאם היה היותם אזרחים אמריקאים, לבין נאמנות לאומית. העיתונות האמריקאית השתמשה בסלוגן "America Held Hostage", ויצרה זהות בין האומה האמריקאית כולה לבין החטופים.

בשנת 1991, במהלך מלחמת המפרץ, אחד הסמלים הבולטים ביותר בארצות הברית לתמיכה בלוחמים היה הסרט הצהוב. סרטים צהובים נתלו במרחב הציבורי, במשרדי רשויות ובכניסה לרשתות ולעסקים כהוכחה לתמיכה בלוחמים מעבר לים ולפטריוטיזם. גם במבצע "סופת מדבר" (2003), חזרו הסרטים לככב כסמל לסולידריות לאומית. הסרט הצהוב צמח "מלמטה למעלה" באופן עממי וספונטני, וביטא אחדות ואהבה למדינה. בהתאם לתאוריה של ויקטור טרנר (Turner, 1967).

על סמלים ציבוריים, הסרט הצהוב אומץ על ידי המדינה וקיבל משמעויות ופרשנויות שונות. יש שיטענו שהוא נכפה מלמעלה למטה כסמל דומיננטי שנועד ליצור תודעה קולקטיבית. חלק מהציבור התייחס אל אימוץ הסמל כאל אסטרטגיה הגמונית של הממשל לגיוס תמיכה. כאשר נשאלו אנשים שענדו את הסמל הצהוב מה הוא מסמל, התקבלו שלל תשובות: תמיכה בלוחמים, תמיכה במלחמה, תמיכה בממשל, תמיכה בשלום ועוד.

סיכום

בנסיעה על כביש מספר אחת במהלך דצמבר 2024 נגלו לעיניי המשוריינים המוצבים לצד הכביש עטופים בבדים צהובים. היה זה חיבור חדש ונוסף שנרקם בין נופי הזיכרון הישנים מימי קום המדינה לבין הנופים החדשים המתהווים מול עינינו. הסרט הצהוב נושא משמעויות רבות הנובעות מהקשרים היסטוריים וגיאוגרפיים שונים ומגוונים. מאז שבעה באוקטובר אומץ הסרט הצהוב בישראל, והפך לסימן היכר להזדהות עם החטופים ולמאבק לשחרורם. הבחירה להשתמש בסמל של כלי רכב לצד הדרך, והחיבור בין כלי הרכב לבין הצבע הצהוב, מראים כיצד הסמלים ומשמעויותיהם נמצאים במעין תהליך של משא ומתן והגדרתם משתנה. האמצעים המודרניים העומדים לרשות הציבור כיום מאפשרים לכל אחד ואחת לבטא את דעתם במרחב הציבורי, ולהשתתף באופן פעיל במתן הפרשנות לסמלים המתהווים ואף בעיצובם. ההתחבטות בדבר הפרשנות של סמל מרכזי כמו שרידי הרכבים לצד הדרך היא למעשה דיון נוקב בשאלות עמוקות: איזו מין מדינה היא ישראל, אילו ערכים מנחים אותה, ואילו סמלים היא מקדשת. הדינמיות שבה כלי הרכב על כביש החוף משתנים מדגימה כיצד נופי זיכרון מתעצבים מחדש בהתאם להקשרים חברתיים ופוליטיים משתנים, וכיצד סמלים נושאים משמעויות מתפתחות. לצד השאלות הישירות, הנוגעות במקרה הפרטי של כלי הרכב הצהובים ובתפקידם בנוף ובתודעה הציבורית בישראל, מתעוררות שאלות נוספות; שאלות אלו הן חלק מדיון רחב יותר שעניינו הבחנה בין היסטוריה לזיכרון; בהשתנותו של הזיכרון עם הזמן; בתפקידם של סוכני הזיכרון; ובכוחם של סמלים לשקף שינויים עמוקים בחברה ובתרבות.

על המחברת:

קרן עוז | keren@pashutpashut.co.il

קרן עוז, אוצרת עצמאית, מנהלת חברת "פשוט". עוסקת בפרשנות ובהמסרה של תרבות ומורשת. בעלת תואר ראשון בלימודי ארץ ישראל וסביבה ממכללת תל-חי, ותואר שני באוצרות מורשת מאוניברסיטת בן-גוריון בנגב. עם מרכזי המורשת שתכננה נמנה חאן שער הגיא – המשמש כיום את מרכז המורשת למבקיעי הדרך לירושלים.

מקורות

- אוהד, מ' (9 ביולי, 1967). שער הגיא, פרטי בהחלט. הארץ.
- אחים לנשק (26 ביוני, 2024). [פוסט בפייסבוק]. מתוך <https://www.facebook.com/share/v/15iYLFYafE>
- היום ה-272 למלחמה (4 ביולי, 2024). היום ה-272 למלחמה. גורם ישראלי לרויטרס: "יש סיכוי אמיתי לעסקה, עכשיו זה תלוי בנתניהו". N12.
- הלוי-בר, מ' (2024). כביש 1 ככביש מורשת. אתרים – המגזין, 13, 130 – 149.
- המשוריינים השכוחים (14 במרץ, 1972). המשוריינים השכוחים. דבר.

- זרובבל, י' (2023). זיכרון ושכחה בחברה הישראלית. בתוך ע' לומסקי פדר ונ' שפי (עורכות), זיכרון, חפצים וייצוגים (עמ' 29 – 43). פרדס.
- מונק, א' (26 ביוני, 2024). מיצג של אחים לנשק – רכבים שרופים על הגבעות לאורך כביש 2. חדשות מבזק לייב.
- מערכת ישראל היום (6 בדצמבר, 2023). מהבמות המחוררות ועד לרכבים השרופים: מיצג פסטיבל "נובה" נפתח בתל אביב. ישראל היום.
- נורה, פ' (1993). בין זיכרון להיסטוריה: על הבעיה של המקום. זמנים, 45, 5–19.
- עזריהו, מ' (2002) "שלד הברזל שותק כמו רעי" (חיים גורי): סיפורם של שרידי המשוריינים בשער הגיא. קתדרה: לתולדות ארץ ישראל ויישובה, 106, 119 – 138.
- עזריהו, מ' (2013). זיכרון בנוף: האנדרטאות הסמויות מן העין – שלושה מקרים. קתדרה: לתולדות ארץ ישראל ויישובה, 150, 211 – 238.
- עמית-כהן, ע' (2014). חצר הקיבוץ: ערכים ונכסים. יד טבנקין.
- פרץ, י' (29 באוקטובר, 1984). מעריב.
- צ'צ'יק, ד' (3 ביולי, 2024). הליכה לקיסריה: מיצג המכוניות מפסטיבל נובה לאורך כביש החוף. הארץ, בלוג הצילום.
- <https://www.haaretz.co.il/blogs/photoblog/2024-07-03/ty-article-magazine/00000190-72fd-d0bf-a9fd-76ff64860000?darkMode=true>
- שוויקי, א' (2 בינואר, 2018). המשוריינים בדרך לירושלים. אתר המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.
- שמיר, א' (1996). הנצחה וזיכרון: דרכה של החברה הישראלית בעיצוב נופי הזיכרון. עם עובד.
- תלמי, מ' (19 בפברואר, 1967). פנים חדשות לשער הגיא. מעריב.
- McCready, A. L. (2010). Tie a yellow ribbon 'round public discourse, national identity and the war: Neoliberal militarization and the yellow ribbon campaign in Canada. TOPIA: Canadian Journal of Cultural Studies, 23, 28–51. <https://doi.org/10.3138/topia.23-24.28>
- Nora, P. (1989). Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. Representations, 26, 7–24.
- Tuleja, T. (1994). Closing the circle: Yellow ribbons and the redemption of the past. The Journal of American Culture, 17(1), 23–30.
- Turner, V. (1967). The forest of symbols: Aspects of Ndembu ritual. Cornell University Press.

מורשת צורמת, תיירות אופל וחינוך

אחד השינויים העיקריים במעמד של אתרי מורשת תרבות והנכסים המצויים בהם הוא ההכרה בתרומתם לפיתוח התיירות.

ההתעניינות באתרים אלה נסמכת על היותם "סוכני זיכרון" לאירועי עבר, ועל חוויית הביקור בהם. הזיכרון והחווייה נקשרים לא פעם

באירועים, בדמויות ובתפיסות עולם מעוררי מחלוקות ואף בתחושות מעוררות צמרמורת ואימה, ומשום כך זוכה המורשת של אתרים

מסוג זה לכינוי "מורשת צורמת". לכינוי תרם החוקר אשוורת' (Ashworth, 1996), שהתמקד בספריו במורשת אירופה אחרי מלחמת

העולם השנייה. בשנים האחרונות מתפתחת באתרים אלה תיירות המכונה "תיירות אופל", "תיירות שחורה" וכיוצא באלה. לסוג זה

של תיירות מצטרפת תיירות מלחמה – תיירות המתהווה באתרים שונים תוך כדי מלחמות ומאבקים. במדינות רבות, להתלבטות

אם לעודד ביקור ופעילות תיירותית ב"אתרי אופל" אלה מתלווה גם גישה חינוכית, שכן הם נתפסים כבסיס לדין בנושאים מעוררי

מחלוקות, למציאת פתרונות ולהגדרתם של ערכי מורשת (ורון ועמית-כהן, 2019).

מורשת בהתהוות: שימור והנצחה בעקבות אירועי שבעה

באוקטובר

רענן כסלו

תקציר

אירועי שבעה באוקטובר הם אסון לאומי ובין-לאומי. יום זה ייזכר לדיראון עולם, אך עוד קודם לזיכרון הלאומי, זהו כאבם של קהילות, משפחות ופרטים. הנצחת אירועים מציבה אתגרים רבים, אך בולטים בהם שלושה: (1) מדובר במורשת בהתהוות המציבה שאלות רבות, ובהן:

כיצד מתמודדים עם הנצחה של אסון בקנה מידה לאומי ובין-לאומי, ואיך מחברים בין המורשת הקיימת באזור לאורך ההיסטוריה לבין המורשת שנוצרה בעקבות אירועי שבעה באוקטובר? (2) פעולות ההנצחה והשימור הן חלק חשוב בצורך האנושי לעבד אובדן, לספר את סיפורו ולחלוק אותו עם המעגלים הקרובים והרחוקים כאחד. עם זאת, חשוב כי פעולות ההנצחה יתבצעו בד בבד עם פעולות השיקום, תוך כדי מציאת האיזון הנכון ביניהן; (3) ההתעניינות הגוברת באתרי מורשת "צורמת", המייצגים אירועי אסון; החיפוש אחרי הריגוש והחויה, והפיתוח התיירותי באתרים אלה – פיתוח שזכה לכינוי "תיירות אופל" או "תיירות שחורה". מטרת מאמר זה היא לסקור אתגרים אלה, ללמוד מאירועים דומים בעולם ולהציע פתרונות.

מילות מפתח:

שימור בהתהוות, הנצחה, שיקום, קהל יעד, מבנה עדות

מבוא

קהילות שחוו אסונות טראומטיים ניצבות בפני קונפליקט מובנה: מצד אחד – הרצון בשיקום מהיר ובחזרה לחיים "נורמליים". מצד אחר – הצורך בהנצחה ובהשגרת עדות פיזית בשטח. תיירות אופל (Dark Tourism) המושכת מבקרים לאתרים טעוני טראומה וזיכרון, מוסיפה עוד ממד של מורכבות. השאלות המרכזיות בתהליך הן אלה: מי מספר את הסיפור, ומה הנרטיב? כיצד להנציח מציאות מאוד מורכבת ואיך למצוא את האיזונים הראויים? חשוב להבין כי תהליך ההבראה של הקהילה מתהווה במציאת הממשקים והאיזון בין שיקום לבין הנצחה. הבראה זו אינה מתרחשת מייד. זהו תהליך ארוך, הדורש זמן וסבלנות. הצלחת התהליך מותנית בשיתוף פעולה הדוק עם כל הגורמים המעורבים, תוך התמקדות בדיאלוג רגיש, בהבנה עמוקה ובנכונות לשותפות אמיתית. במועד כתיבת המאמר, עברו יותר מ-16 חודשים מאז אירועי שבעה באוקטובר. האזור והמדינה כולה עדיין מתמודדים עם השלכות האירועים. הקהילות מתמודדות עם תהליכים של אובדן, טראומה, מגורים זמניים והתארגנות לשיקום פיזי של היישובים, תוך שמירה על מערכות חינוך וקהילה הלומדות להתקיים במציאות מורכבת. לצד ההבנה של המצב יש צורך לקדם את נושא התייעוד וההנצחה, ויש לקבל החלטות "תוך כדי תנועה", גם אם התמונה עדיין לא מלאה והנתונים הנדרשים עדיין לא נחשפו כולם.

מאמר זה נועד להציג את המאפיינים של מורשת בהתהוות, את היבטיה המגוונים ואת האתגרים הכרוכים בגיבוש עקרונות ותהליכים לשימורה ולהנצחתה. כדי לקשור בין התופעה הרחבה - הגדרת המורשת בהתהוות והמאפיינים שלה, לבין ניתוח המקרה הפרטי של מורשת שבעה באוקטובר 2023, הנכסים ואתגרי שימורם – מתמקד המאמר בכמה נושאים. המאמר יבחן את המורכבות של התייחסות לאירוע בזמן אמת; יבחין בין תהליכי שיקום לבין הנצחה; יתאר את הסיטואציה המתפתחת בעוטף ואת ההתמודדות עם סוגיות חשובות דוגמת קהל היעד, השגרת מבני העדות ורמות ההנצחה השונות – אישי, מקומי, אזורי/לאומי ובין-לאומי. כן ידון המאמר בשילוב מורשת העוטף שלפני שבעה באוקטובר במסגרת ההנצחה הנוכחית.

במאמר ייחקרו גם דוגמאות מאתרים אחרים בעולם שנפגעו באירועים טראומטיים ועברו תהליכי שימור והנצחה או הפכו לאתרי זיכרון, ויוצגו וינתחו השלבים הראשונים בהתמודדות עם שאלות ההנצחה בקיבוץ בארי. חשוב לציין שהמאמר בוחן את הנושא באופן מקיף ומציג דרכי התמודדות מכמה נקודות מבט, במטרה לחבר את התחומים השונים ולהציג תמונה שלמה.

מורשת בהתהוות

תחום השימור והזיכרון מתבסס על פרספקטיבה ויכולת ראייה ועל מחקר בעל זווית היסטורית (אלף, 2009). קשה מאוד להבדיל בין מה שחשוב יותר לבין מה שחשוב פחות, כאשר אנו עדיין בתוך האירוע. הפרט, הקהילות והמדינה מתמודדים עם האובדן והטראומה. מצד אחד, יש רצון לתת מענה בעיקר לשכול הפרטי והקהילתי, ומצד אחר עדיין לא התקבלו החלטות כלשהן באשר למה שיש להותיר, מה להרוס, מה שייך לזיכרון הפרטי ומה לזיכרון הלאומי. מעצם טיבו, העיסוק בשימור ובהנצחה מקבע מצב שלא בהכרח קיימת עליו הסכמה, מה שמוביל לכיוונים שונים ולפעילויות מגוונות. במקומות שבהם נעשתה הנצחה, כמו בהירושימה שביפן (6 באוגוסט 1945) ובאסון התאומים 11 (בספטמבר 2001) בארצות הברית, מדובר באירועים חד-פעמיים שהסתיימו. במקרה הישראלי, אף על פי שהאירוע התרחש לפני כשנה וחצי, נראה כי הוא רחוק מסיום. עם זאת, יש צורך דחוף בקבלת החלטות בכל הרמות כבר בשלב זה. לכן, העיסוק במורשת בהתהוות הוא מורכב מאוד ומצריך חשיבה שונה מהפרקטיקה הנורמטיבית. המסקנה החשובה ביותר היא שיש להבין את המרחב כולו, גם הפיזי וגם החברתי, ולוודא שמתעדים ואוספים את כל החומרים הרלוונטיים בזמן אמת, תוך הקפדה שלא לבצע מהלכים לא הפיכים (כגון קביעת עובדות בשטח כמו הריסת בתים, ועוד). כן חשוב להבין שמדובר בתהליך ארוך המצריך הרבה מאוד סבלנות, ויהיו בו הרבה עלויות ומורדות. יש חשיבות רבה בעירוב הקהילות וביצירת תהליכי קבלת החלטות, ויש להבין גם שיש מאבק על הנרטיב ועל נקודת המבט של המספר. ממד הזמן באירוע בהתהוות הוא חשוב מאוד. מדובר לא באירוע חד-פעמי שהיה והסתיים, אלא בפרק זמן ארוך שמתרחשים בו אירועים ושינויים. עבודה בתנאי חוסר ודאות מאלצת את כל המעורבים לחפש פתרונות יצירתיים ולמצוא את האיזונים הדרושים בין השיקום לבין ההנצחה (איור 1.1, 1.2).

פעולות השימור שנעשו בעקבות אירועי שבעה באוקטובר בכל יישובי העוטף עוסקות בשלב הראשון בהצלת עדויות ובתיעוד המצב הקיים. בשלב השני עולות כמה שאלות משמעותיות, ובהן מה יש לשמר, ואם הפרקטיקה הקיימת עונה על הדרישות. הפרקטיקה הנוכחית מתמקדת בשימור המונומנטים ההיסטוריים, בדגש על הרכיבים הפיזיים והמוחשיים שלהם. המטרה המרכזית היא לשמר את הערך התרבותי וההיסטורי של אתרים ומונומנטים עבור הדורות הבאים. עם זאת, באירועי שבעה באוקטובר, הערך העיקרי נובע מהאירוע עצמו. במקרים מסוג זה נדרש תהליך קבלת החלטות מדויק, הכולל גם שימור מבנים חסרי בולטות עיצובית, כלומר מבנים שנועדו לשימושים יום-יומיים ואינם מקושרים לאירועים קשים ולדמויות הרואיות (איור 2). כאשר כבר נבחר

הנכס לשימור, מצטרפת לכך שאלת שילובו בתהליכי שיקום - תהליכים המבוססים על הריסת המבנים הפגועים ובנייה מחדש. הנצחה של אירועים בסדר גודל כזה אינה מסתפקת בשימור של מבנים, אלא מלווה בהקמת אנדרטאות, מרחבי הנצחה, גני זיכרון ועוד. האתגר הגדול הוא לשלב בין הייצוגים הנבחרים להנצחה לבין האירועים שכל יישוב חווה, מאפייני

קהילתו ורצונותיה. לזה מצטרף הצורך למצוא את התמהיל הנכון של שימור הזיכרון, כזה המספר את הסיפור ברמת הפרט, הקהילה, האזור והמדינה.

הנצחה מול שיקום

אירועי שבעה באוקטובר יצרו צורך בביצוע פעולות שיקום ביישובי עוטף עזה ובחזרה לחיי שגרה בהם. אלא שאל השיקום החברתי והפיזי הצטרף הצורך בהנצחת האסון, שהותיר עקבות פיזיות בשטח. ככלל, קיים מתח בין שיקום לבין הנצחה. אם עוסקים רק בשיקום, עשוי להתעורר מצב של הדחקה והתעלמות מהאסון ומהאובדן, ואם מתמקדים רק בהנצחה, עבור החברה המשוקמת המשמעות היא לגור בתוך מוזיאון ובסביבה של שכול וזיכרון. יש למצוא את מערכת האיזונים הנכונה כדי להגיע לתוצאה שתאפשר שיקום וצמיחה לצד הנצחה, במחשבה על העתיד. שני המהלכים צריכים להתבצע בד בבד, תוך שיתוף ציבור ויצירת שיח. תהליך של ריפוי והבראה יתאפשר רק אם יימצאו האיזונים הנכונים הללו. אחד ממקרי המבחן הרגישים ביותר המעמידים את השיקום מול ההנצחה הוא שימור המבנים שנפגעו בשבעה באוקטובר ושנועדו לשמש עדות לאירועים. בין התושבים עצמם ובקרב החברה הכללית קיימת מחלוקת. יש הקוראים להשאיר מבנים כמוקדי עדות לאירועים, ואילו אחרים יש קוראים שלא להשאיר עדויות לזוועות וזכר תמידי לאסון הנורא, כדי שאפשר יהיה לשוב לחיים נורמליים (איור 3.1).

פתרון אפשרי למחלוקת זו הוא להעתיק את מרחב הזיכרון אל מחוץ ליישוב המשתקם. במילים אחרות, להעתיק מבני עדות ממקומם שלפני אירועי האימה אל מחוץ ליישוב, תוך שמירה על צורתם ומאפייניהם האדריכליים. יתרונו של פתרון שכזה הוא שימור נכס המורשת, והוא מקל את פתיחתו לביקור ולתיירות עבור קהל שמתגורר מחוץ ליישוב. עם זאת כרוכים בו גם חסרונות לא מעטים: פגיעה בהקשר ובאותנטיות, מורכבות הנדסית ועלויות גבוהות.

שימור מבני עדות מציב אתגרים טכניים שיש להתמודד עימם. אתגר מרכזי הוא כיצד לשמור על האותנטיות מפני חשיפה לפגעי הטבע, תוך הבנה שכלל שמתרחקים מיום האירוע עצמו, המבנים הולכים ומתכלים. כדי להתמודד עם סכנות אלה מוצע להשקיע כבר בשלב הראשון בכיסוי פרקטי זמני של נכס העדות, כדי לחסוך בעלויות ולשמור על מצב המבנים עד לקבלת החלטה סופית. בשלב השני יש למצוא פתרונות לשמירת "סמני זיכרון אותנטיים" דוגמת סימני השרפה והפגיעות הפיזיות, וליצור קירוי והגנה שיבטיחו את שמירת המבנה ואת התנאים האופטימליים לאורך זמן (איור 4.1).

קהל היעד: תיירות אופל?

קהל היעד משתנה בהתאם לאופי האתר ולמטרות שהוא משרת, וחשוב להגדיר אותו לפני שמתחילים בתהליך ההנצחה. חשוב מאוד לקבל החלטה באשר לנרטיב – איזה סיפור מספרים, למי, ומהי רמת המעורבות הרגשית של קהל המבקרים. מורכב במיוחד להגדיר את קהל היעד כשמדובר בקיבוץ, שכן יש להחליט אם ההנצחה היא קהילתית ומצומצמת, או שמא היא ציבורית, חלק מזיכרון של אומה. החלטה להנציח רק את האירועים הקשורים בחברי היישוב עצמם תוביל בהכרח לביקור ולחווייה של קהל יעד מצומצם. החלטה כי הנרטיב מספר את גודל האסון ברמה הלאומית והבין-לאומית תדרוש למקד את הסיפור, כך שיהיה ברור מה קרה, וכי אסון כזה אינו אמור לקרות שוב. יש לשאוף לספר ולהמחיש בדרך החזקה ביותר את מה שהתרחש, כולל השארת בתי עדות, חשיפה לסיפורי הזוועה ועוד.

הנצחה של האסון באופן הרחב ביותר תוביל את יישובי העוטף להתמודדות עם תיירות אופל, תיירות הזוכה להתעניינות הולכת וגדלה, גם בישראל וגם במדינות אחרות (איור 5).

תיירות אופל היא תיירות הכוללת ביקור באתרים הקשורים לאירועים היסטוריים בעלי משמעות מקומית ובין-לאומית ומייצגים מוות, אסונות וטרגדיות (אריאלי וורון, 2019). הביקור באתרים של מוות והרס מעלה שאלות מוסריות ורגשיות, וכן שאלות אתיות,

עקב חשיפת הקהל לסבל האנושי כאטרקציה תיירותית. עם זאת, לאתרים אלה חשיבות חינוכית: הגברת המודעות, כדי שמקרים דומים לא יישנו. ככל שהאירוע גדול יותר וטראומטי יותר, כך הוא יהיה נוכח בזיכרון הקולקטיבי (איור 6).

בתיירות בכלל, ובתיירות אופל בפרט, יש לממד הזמן השפעה רבה. ככל שחשיפת האתר קרובה יותר לזמן התרחשות האירוע הנקשר בו, כך ההשפעה חזקה יותר. לזמן חשיבות נוספת: הוא יכול לגרום לנרמול אירועים ולצמצם את השפעתם. לכן חשוב מאוד להשאיר בשטח עדויות פיזיות, ולייצר באמצעותן חוויית ביקור אותנטית. בסעיפים הבאים אציג את רבדיה השונים של מורשת עוטף עזה, אדון במאפייניה ובדרכים לשמרה.

מורשת עוטף עזה: הסיפור, הנכסים והשימור

הסיפור והמורשת

השאלות המרכזיות בתהליך ההנצחה של המורשת המתהווה ביישובי עוטף עזה מתמקדות ב"סיפור" המורשת – למי מורשת זו נועדה, מה היא כוללת ואיך מציגים אותה. אזור עוטף עזה ויישוביו ראשיתו בשנות ההתיישבות בנגב, שנמשכה ברצף עד שישה באוקטובר 2023. חשוב לעסוק בכל רובדי הזמן, בדגש על "סיפור המקום". "המקום" הוא גם של כל יישוב בפני עצמו – מרגע היווסדו, מהלך שנות קיומו כולל מבט לעתיד – וגם של האזור. שהרי מדובר ביישובים הקשורים זה לזה ומייצרים יחד סיפור של חבל ארץ שלם. ואכן, באזור העוטף יש לא מעט אתרים היסטוריים, והשאלה היא איך אפשר לשלב את האתרים הקיימים עם האתרים שיקומו להנצחת אירועי שבעה באוקטובר. האתגר הגדול הוא לייצר המשכיות ורצף היסטורי של אתרים שיבהירו למבקר שהחיים לא התחילו ולא הסתיימו בשבעה באוקטובר. בבארי, לדוגמה, קיימים אתרים וממצאים ארכיאולוגיים דוגמת חורבת גררית, ואתרים מתקופות מאוחרות יותר, ובהם ציר בארות המים, אתרים מתקופת המנדט (כביש הבטון, הביצורים, יד אנז"ק, מכרות הגופרית ועוד), וכן נחביר – נקודת העלייה של בארי לקרקע (איור 7). גם בקיבוץ עצמו יש מבנים לשימור, והאתגר הוא לדעת לשלב בהם את ההנצחה העתידית. המטרה היא לשלב וליצור מכלול המספר את הסיפור של האזור ושל בארי, ונותן מקום ראוי לכל התקופות.

צירי ההנצחה במורשת עוטף עזה: אישי, מקומי, אזורי/לאומי, בין-לאומי

חשוב מאוד להגדיר את ציר ההנצחה לאירועי שבעה באוקטובר, כדי לחדד את הנרטיבים השונים ולמפות את קהלי היעד. הנצחת האירועים תצטרך לשלב בין כל הצירים – מהפריטי ועד הבין-לאומי, כדי לייצר זיכרון מקיף, משמעותי ומעורר השראה. האתגר המרכזי יהיה כיצד לשלב את ציר ההנצחה בעקבות אירועי שבעה באוקטובר עם מורשת עוטף עזה, תוך כדי מתן דגש הולם למגוון הקהילות והתקופות. ההיבטים השונים ישלימו זה את זה, מהחוויות האישיות ועד למסר הלאומי והאוניברסלי של מאבק באלימות, שמירה על ערכי החיים והיכולת להמשיך לחיות ולהתקיים בעוטף, לצד ההנצחה וזיכרון. רק יצירה של ציר

הנצחה הבוחן את כל הרכיבים והמורכבויות של אירועי שבעה באוקטובר תוכל לייצר זיכרון מקיף, משמעותי ומעורר השראה.

הנצחה ברמה הפרטית

ההנצחה האישית מתמקדת בפרט ובמשפחות שחוו שכול, ומטרתה להנציח את הקורבנות, את השורדים ואת גיבורי האירוע. המטרה היא להציג זיכרונות שיספרו את סיפורו של כל חלל, וליצור דרך שבה המתים ימשיכו להתקיים לא רק בליבם ובזיכרונם של יקיריהם, ולא רק כשם חרוט באבן. בתחום זה יש אתגר מהותי: כיצד לייצר דרך הנצחה במרחב שהוא ציבורי, אבל נמצא בתוך יישובים ובשטחים פתוחים הגובלים בהם. לכך מצטרף דיון בדבר סוג ההנצחה והשותפים לתהליך. הדוגמה הבולטת לתהיות אלה היא כביש 232. לאחר אירועי שבעה באוקטובר הזיכרונות האינטימיים-הקהילתיים גברו על הזיכרונות הלאומיים שנקשרו בו לאורך השנים. לאור זאת חוזרת ועולה השאלה: האם לגדוש אותו באתרי הנצחה? ואם כן, כיצד לעצבם, וכיצד ישתלבו באתרים שקדמו להם?

הנצחה ברמה הקהילתית

ההנצחה ברמה הקהילתית מתמקדת בקהילות העוטף שנפגעו: עיירות, קיבוצים ומושבים שספגו את הפגיעות הכבדות ביותר. המטרה היא שכל קהילה תמצא את הנרטיב הנכון ואת הדרך הראויה לספר את מה שקרה בגבולות היישוב. העבודה על ההנצחה צריכה להתבצע עם הקהילה בתהליך משתף, מה שיסייע לגבש את פני העתיד של היישוב והאזור. קהל היעד של ההנצחה הקהילתית הוא חברי היישוב, וצריך להיות חלק מחיזוק הלכידות הקהילתית.

הנצחה ברמה האזורית והלאומית

ההנצחה ברמה האזורית והלאומית מתמקדת בהדגשת המשמעות של האירועים עבור האזור והמדינה כולה. המטרה היא למצוא נרטיב משותף ולקבוע מי יוביל את ההקמה של מקום מרכזי להנצחת אירועי שבעה באוקטובר. מדובר באתגר מורכב, הדורש יצירת שיתוף פעולה בין כל הגורמים המעורבים ומציאת הסכמות לעבודה משותפת. חשוב להבין שמדובר בתהליך ממושך, הכולל שני שלבים עיקריים: הראשון – הכנת פרוגרמה ותכנון, והשני – הביצוע. יצירת מדרג נכון של הנצחה, מרמת האזור לרמה הלאומית, תאפשר, בסופו של דבר, לחזק את הזהות הלאומית ואת הערכים המשותפים.

הנצחה ברמה הבין-לאומית

אחת ממטרות ההנצחה היא לנצל את ייצוגיה למטרות הסברה בפני הקהילה הבין-לאומית. לשם כך נדרש דיון באופן שבומעוצבים אירועי שבעה באוקטובר, ובתרומה של עיצובם לתמיכה בין-לאומית בישראל. הבנה מעמיקה של האירועים נחוצה כדי ליצור סולידריות בין-לאומית נגד טרור ושנאה, ולהגביר את המאבק באלימות קיצונית ואת ההגנה על חיי אדם. אחת הדרכים היא להעמיק באירועים דומים שהתרחשו במקומות שונים בעולם, ובאופן שנבחר להנציחם.

מקרי מבחן

בתהליך השימור וההנצחה של אירועי שבעה באוקטובר חשוב ללמוד מאתרים נוספים בעולם שנפגעו באירועים טראומטיים ועברו תהליכי שימור והנצחה או הפכו לאתרי זיכרון. יש להדגיש כי אין מקרה הדומה באופן מוחלט לאירועי אוקטובר, אך אפשר ללמוד ולהפיק

לקחים מנקודות ונושאים מסוימים. ברוב המקרים מדובר על חיים לצד הזיכרון, ולא כמו במקרה של שבעה באוקטובר – חיים בתוך הזיכרון וצמוד לו. בכל המקרים מדובר באתרי הנצחה וזיכרון שהוקמו מחוץ לסביבת מגורים והפכו לאתרי תיירות וביקור. לעומת זאת, בעוטף עזה מדובר במבני עדות או בשרידים שהם חלק בלתי נפרד מרקמת החיים שהייתה ונפגעה, והקהילות אמורות לשוב אליהם. לפיכך, השארת מבני עדות או שרידים במקומם משמעותה היא ניהול החיים היום-יומיים בתוך אתר הנצחה וזיכרון.

אורדור-סור-גלאן (Oradour-sur-glane), צרפת

העיירה הושמדה ב-1944 על ידי כוחות האס-אס הנאציים, וכל תושביה נרצחו בטבח המוני. העיירה הוקמה מחדש לאחר מלחמת העולם השנייה, בקרבת הריסותיו של היישוב המקורי. לאחר המלחמה קבע נשיא צרפת שארל דה גול כי העיירה לא תיבנה מחדש לעולם, ותהווה עדות לאכזריותם של הנאצים. כיום העיירה עומדת על תילה כאתר הנצחה לזכר קורבנות הטבח. במקום נמצאים שרידים של המבנים והמכונות. בין היישוב שנהרס לבין היישוב החדש הוקם מרכז הנצחה המספר את סיפורו של הטבח ומציג חפצים אישיים של הקורבנות, ובהם שעונים, משקפיים ומטבעות כסף. היישוב ההרוס נשמר כעדות למעשי הטבח, ולצד מרכז המבקרים מאפשר לקהל הרחב לבקר וללמוד על האירוע. פתרון זה של הקמת יישוב חדש סמוך להריסות אך לא בתוכן, מאפשר את המשך החיים לצד הזיכרון וההנצחה.

פיגועי 11 בספטמבר 2001, ארצות הברית

במתקפת הטרור ב-11 בספטמבר נהרגו כ-3,000 בני אדם, רובם אזרחים, במרכז הסחר העולמי בניו יורק. אתר ההרס הפך למרכז זיכרון ולאנדרטה שמטרתיהם להנציח את ההרוגים ולחנך את הדורות הבאים. המוזיאון משלב באופן מיטבי בין מיצגים מתוחכמים בהשראת האירוע, ובהם מיצגים ויזואליים שבהם עדויות מוקלטות הנשמעות בחלל, וטקסטים המוקרנים בשפות רבות על קירות שחורים, לבין פריטים ותמונות ישירות מהאירוע, ללא פילטרים או עיבודים. נוסף על כך נעשה שימוש נכון ואפקטיבי במיקום המוזיאון, והוא נבנה בדיוק במקום שבו התרחש האירוע. מעל המוזיאון, במקום שבו עמדו מגדלי התאומים, הוקמו שתי בריכות גדולות, וסביב לבריכות חרוטים שמותיהם של הקורבנות שנהרגו בפיגוע. האתר משדר מסר של שמירה על הזיכרון תוך המשך חיים. שיקום האתר הפך מודל להנצחת אירועים טראומטיים ברחבי העולם, תוך איזון בין זיכרון, חינוך והיבטים אסתטיים. אתר הזיכרון של 11 בספטמבר הוא דוגמה חשובה להנצחה רבת-רבדים, הכוללת כבוד לקורבנות, התמודדות עם טראומה קולקטיבית ומסר של תקווה והתחדשות. השילוב המוצלח באתר בין הנצחה לבין אדריכלות מודרנית, פיתוח עירוני, מסחרי ותיירותי, עושה אותו מוקד עולמי של חינוך, הנצחה וזיכרון (איור 8.1, 8.2).

הנצחת השואה

הנצחת השואה הפכה למודל של שימור הזיכרון הקולקטיבי, חינוך ומאבק בשכחה. החשיבות שבתיעוד העדויות, המסמכים, התמונות ועוד היא בשימור האמת ובמניעת הכחשה. דגש רב מושם על תיעוד נרחב, הנצחה במרחבים פיזיים ודיגיטליים, שימוש בכלים חינוכיים והעמקת ההכרה הבין-לאומית. ההקמה של מנעד רחב של רמות הנצחה – מוזיאון יד ושם, מוזיאונים מקומיים והשארת עדויות פיזיות דוגמת מחנות ריכוז והשמדה – חשובה מאוד. אירועי שבעה באוקטובר מציבים אתגר דומה מבחינת הצורך להנציח את הזוועות, להעניק כבוד לקורבנות

ולחנך דורות בעתיד לערכים של עמידות, זהות וזכויות אדם, וכן למניעת שכחה והכחשה (איור 9.1, 9.2).

קיבוץ בארי: השימור ומאפייניו

קיבוץ בארי שוכן בנגב המערבי, כארבעה קילומטרים וחצי ממזרח לרצועת עזה. בארי הוקם במוצאי יום כיפור התש"ז-1946, במסגרת הקמת 11 הנקודות. בשבעה באוקטובר 2023 חולל ארגון הטרור חמאס טבח בבארי. בטבח נרצחו 102 מחברי הקיבוץ מקרב אוכלוסייה של כ-1,200 תושבים, ונחטפו לרצועת עזה 31. 18 חטופים חזרו בעסקה בנובמבר 2023, שלושה חטופים חזרו במהלך העסקה בפברואר 2025, ושש גופות עדיין נמצאות בעזה (נכון למרץ 2025). בקרב בבארי נהרגו 24 לוחמי כוחות הביטחון. מאז האירוע, קיבוץ בארי מתמודד עם השאלה כיצד להנציח את האירועים. בפרק זה נציג חלק מדרכי ההנצחה.

תיעוד אירועי שבעה באוקטובר

מאז אירועי "השבת השחורה" ועד היום מתבצעות בבארי עבודות של איסוף, עדות ותיעוד. הפעולה של האיסוף והתיעוד חשובה, ונעשית בכמה תחומים:

- תיעוד סיפוריהם האישיים של שורדי מתקפת הטרור בבארי.

- איסוף חפצים מבתי החברים בקיבוץ בארי.

- סריקה בתלת-ממד של הקיבוץ.

- איסוף חומרים מטלפונים ניידים (הודעות וואטסאפ).

- ריכוז כל האזכורים בתקשורת.

"מחסן פעיל"

לקראת יום השנה הראשון הוחלט על הקמת "מחסן פעיל", שמטרתו להציג בכבוד וברגישות את תוצרי עבודת האיסוף והתיעוד של חפצים, כחלק מתהליך ההנצחה. עבודת האיסוף מתבצעת במקצועיות ובתחושת שליחות על ידי צוות מטעם יד יצחק בן-צבי ובמימון משרד המורשת. לחפצים האישיים יש משמעות, ותמיד מסתתר סיפור מאחוריהם. הם מהווים עדות לחיים לפני השבת השחורה ומציגים, בדרכם האילמת, את הסיפור האנושי והאישי לצד סיפורה של קהילה – סיפורו של קיבוץ בארי. המבנה ההיסטורי של "גן שקד" (מבנה לשימור) הפך מקום אחסון לחלק מהחפצים שנאספו מהבתים ומהמרחבים הציבוריים, כדי להנגיש את אירועי האסון מנקודת מבט נוספת. המחסן הפעיל מאפשר להיחשף בהדרגה לממדי האסון, שימשיך ללוות אותנו ויהיה חלק מחיינו עוד זמן רב (איור 10.1).

מבני עדות בשכונת הכרם

לפי ההצעה, מבנים אחדים בשכונת הכרם ישומרו במצבם הקיים, לטובת אתר הנצחה. השכונה תוצא אל מחוץ לגדר הקיבוץ ותהפוך לאתר קולט קהל. הקהל הרחב יוכל לבקר בבתים השרופים כדי להבין באופן מוחשי את גודל האסון ומעשי הזוועה שהתרחשו באירועי שבעה באוקטובר. חשוב שמבני השכונה יזעקו את הסיפור באופן המוחשי ביותר. על המבנים לעמוד כפי שהיו בעת האירוע, לא רק בפני המכחישים, אלא גם עבור הציבור בישראל והמבקרים מהעולם, כדי שיישמר היטב הזיכרון של מה שקרה וכיצד, כדי שימשיכו לבקר במקום שבו אירע האסון, והזיכרון יישאר חי ומטלטל לשנים רבות (פורת, 2023).

מדובר בשאלה מורכבת שתשפיע על חיי הקהילה לשנים רבות קדימה. הנושא נמצא, נכון לדצמבר 2024, בדיון ציבורי (איור 11).

סיכום: מורשת בהתהוות – השימור והאתגרים

בעשורים האחרונים חלו שינויים בגישות למורשת התרבות, הודות להתפתחויות גלובליות, טכנולוגיות והחיבורים שנוצרו בעקבותיהן. השינויים משקפים את ההבנה שהמורשת היא משאב חיוני לזהות ולדיאלוג בין תרבויות. העידן המודרני מאפשר היכרות עם יותר תרבויות וחשיפה למה שקורה בעולם, מה שמרחיב את סט הכלים לעיסוק במורשת בראייה רחבה. העיסוק במורשת נעזר כיום באמצעים טכנולוגיים לצורך מתן הסברים והצגה, ואינו חייב להתבסס על אתרים מוחשיים. סריקות תלת-ממד של אתרים, מציאות מדומה ומציאות רבודה מסייעות להנגשת המורשת התרבותית. לצד ההכרה בחשיבותה של מורשת התרבות לייצר שיח משותף בין קהילות ומדינות, גלי התיירות והצורך לספק ריגושים חדשים כל הזמן מציבים אתגרים בעיסוק במורשת. מסחור של מורשת תרבות למטרות תיירות עלול להוביל לאובדן האותנטיות.

כמו שכבר הוזכר, תיירות האופל מחדדת את הצורך ביצירת ריגוש באופן דרמטי, ומעוררת את השאלה אם נכון להפוך את "מורשת העוטף" למוקד למבקרים מכל העולם. מורשת בהתהוות מציבה אתגרים לתפיסות המקובלות בתחום השימור. הצורך לייצר פתרונות בזמן אמת מוביל לקשיים בהבנת התהליכים. השאלות הן: איך מספרים סיפור שעדיין קורה ומשתנה? איך מוצאים את האיזון בין מעורבות רגשית לבין התייחסות עובדתית? איך שומרים על אתיקה מקצועית ואחריות מוסרית בנוגע להחלטות מה לבחור ומה להנציח ולהציג? בהתמודדות עם שימור והנצחת אירועי שבעה באוקטובר, האתגר הגדול של תחום השימור בארץ הוא להפנים את השינויים שחלו בתחום, דוגמת היכולת להתמודד עם שימור בהתהוות, ולדעת למצוא נרטיבים המייצרים דיאלוג ומספרים את הסיפור המקומי והלאומי. מצד אחד יש לכבד את הקהילות שנפגעו, ומצד אחר יש להציג ולהנציח את האסון כחלק מרצף היסטורי המחבר בין העבר וההווה המורכב, ומציב תקווה לעתיד טוב יותר.

על המחבר

רענן כסלו | raanankv@gmail.com

רענן כסלו, בן קיבוץ בארי. מנהל בכיר בעל ניסיון ניהולי רב בפרויקטים מורכבים. מומחה בניהול תהליכי תכנון ופרויקטים בשימור ובפיתוח אתרי מורשת. בעל תואר ראשון מטעם המכללה לחינוך טכנולוגי בחולון – המגמה לאדריכלות פנים בחסות אוניברסיטת תל-אביב, ותואר שני בלימודי שימור מאוניברסיטת לונדון, בלגיה. עבד ברשות העתיקות בשנים 1993-2023 ומילא בה מגוון תפקידים, בהם ראש מינהל שימור ברשות העתיקות (2004 – 2020), מנהל פרויקט ההקמה והתפעול של הקריה הלאומית לארכיאולוגיה בארץ ישראל (2020-2023) כיום מלווה ויועץ בפרויקט התייעוד וההנצחה בקיבוץ בארי ובקיבוץ ניר יצחק.

מקורות

• אלף, י' (2009). מילון מונחים בשימור המורשת הבנויה. רשות העתיקות.

• אריאלי, ד' ורון, י' (2019) תיירות אופל: בין היקסמות מזוועה לתרבות זיכרון. אתרים – המגזין, 9, 53 – 62.

• ורון, י' ועמית־כהן, ע' (2019). מורשת צורמת: החברה האיטלקית ויחסה למורשת הפאשיסטית הבנויה. אופקים בגאוגרפיה, 97, 200 – 221.

• פורת, ד' (7 בנובמבר, 2023). בכל יישוב, בכל קיבוץ – להשאיר בית אחד שרוף Ynet.

• Ashworth, G. J. (1996). Dissonant heritage: The management of the past as a resource

• Bagaeen, S. (2016). Framing military brownfields as a catalyst for urban regeneration. In S. Bagaeen & C. Clark (Eds.), Sustainable regeneration of former military sites (pp. 1–18). Routledge

• Bassanelli, M., & Postiglione, G. (2013). Re-enacting the past: Museography for conflict heritage. Lettera Ventidue Edizioni.

לקריאה נוספת:

• אריאלי, ד' (2018). תרבות זיכרון. לקסי-קיי, 10, 11 – 12.

• Rose, J. (2016). Interpreting difficult history at museums and historic sites. Rowman & Littlefield.

• Sodaro, A. (2018). Exhibiting atrocity: Memorial museums and the politics of past violence. Rutgers University Press.

• Williams, P. (2007). The surviving object: Presence and absence in memorial museums. In Memorial museums: The global rush to commemorate atrocities (pp. 131–156). Berg

חפצי מורשת יום־יומיים ותפקידם לשמר זיכרון

ככלל, אחד מהתפקידים העיקריים של נכסי מורשת תרבות חומרית הוא לתווך בין המשתמש בהם, הצופה בהם או הנהנה מהם, לבין הסיפור, האידיאולוגיה או המציאות שהם מייצגים. אלא שבמקרה של חפצים יום־יומיים קורה לא פעם שהמידע המפורט על אודות תפקידם או יצירתם חסר. למרות אי הבהירות, בשנים האחרונות יש עלייה ניכרת בהתעניינות בחפצים יום־יומיים, בעיקר בהקשרים של זיכרון אישי, זהות קולקטיבית, תרבות חומרית ונרטיבים שאינם זוכים לבולטות. על התפתחות זו יעידו המוזיאונים המקומיים הקמים ביישובים כפריים, ובהם אוספים של כלים חקלאיים, ריהוט וחפצים ביתיים. בישראל מוזיאונים אלה נפוצים מאוד, ורבים מהם נמנים עם האתרים שהמועצה לשימור אתרי מורשת בישראל אחראית להם. באוספים של החפצים היום־יומיים נכללים גם פריטים שהם בבחינת עדויות דוממות לזיכרונות טראומטיים, אישיים ולאומיים. ואכן

במוזיאוני ההתיישבות העובדת, לצד כלים חקלאיים, כלי עבודה וחפצי בית, תימצאנה פינות המייצגות אובדן אישי של חברי הקהילה הכפרית.

נקיטת חפץ: איסוף, תיעוד ושימור חפצי טראומה ביישובי העוטף

נירית שלו כליפא ודינה גרוסמן

תקציר

המאמר מציג סיכום ראשוני של מיזם לאיסוף ולתיעוד חפצים שמתבצע מאז חודש נובמבר 2023 ביישובי "עוטף עזה" שנפגעו במתקפת שבעה באוקטובר. איסוף ותיעוד חפצי טראומה הוא תחום שהגדרותיו עדיין נכתבות, והמקרה הישראלי ייחודי בתפיסות המחקר, בשיטות ובאמצעים שמקורם בתחום המחקר של ההיסטוריה החזותית. ראשיתם במיזם "ארץ חפץ" של יד יצחק בן-צבי, המתמקד בחקר החפץ והאוספים ב"בתי אוסף" – ההגדרה למוזיאונים לא-מוכרים (על פי חוק המוזיאונים התשמ"ג-1983).

המאמר מתמקד בניסוח מושגי יסוד לניהול אוספים של "חפצי טראומה". ההיבטים המעשיים, הרעיוניים והאתיים נבחנים לאור הניסיון שנצבר מאז נובמבר 2023 בנגב המערבי באיסוף, בתיעוד, ברישום ובשימור של חפצי טראומה בזמן אמת.

מילות מפתח:

חפץ טראומה, מוצאות, בית אוסף, מיזם "ארץ חפץ", אשמו"ר (מערכת לניהול אוספים),

שימור מונע, תיעוד

מבוא

החורבן שהותירו ביישובי עוטף עזה אירועי "השבת השחורה", שבעה באוקטובר 2023, חילק את הזמן הלאומי-ישראלי לעידן שלפני ולזמן שאחרי. את שגרת החיים שהתקיימה עד אז מפלחים אבחת החרב, השרפה והשכול. חפצי יום-יום שנותרו במרחב ההרוס והפגוע הפכו ל"חפצי טראומה" – מושג המוכר בעולם המוזיאונים והתיעוד, במיוחד בעקבות אירועי הטרור של 11 בספטמבר 2001 בניו יורק.

בעבודת המחלקה להיסטוריה חזותית, אוצרות ותיעוד של יד יצחק בן-צבי החל בשנת 2019 מיזם "ארץ חפץ". מטרתו לתעד, להנגיש ולהציל משכחה פריטים ואוספים, מהם אישיים ומהם משויכים לקהילות קטנות. זהו אחד ממיזמי התיעוד החזותי בקהילה של יד יצחק בן-צבי, במסגרת משרד המורשת והתוכנית הלאומית לשימור נכסי מורשת. נקודת המוצא למחקר החפצים והאוספים מצויה בדיסציפלינות האקדמיות של ההיסטוריה, הארכיאולוגיה, ובמיוחד בתחום המוזיאונים ותולדות האומנות. הרישום, התיאור והקטלוג הם אבני מסד בתהליך המחקר, האפיון וההשוואה. תיעוד של החומרים שהחפצים עשויים מהם, עיצובם וצורתם מאפשרים לזהות את תכליתם, כפי שהראה אריסטו בתורה המטפיזית שלו, המבקשת להגדיר את "הדבר": אובייקט או עצם. באמצעות תהליך מובנה של בחינת החפץ

אפשר להבין את תכליתו בתרבות החומרית והשימושית בזמן ובמקום מסוימים. לשם כך פיתח צוות המיזם מתודולוגיה אקדמית ומעשית בתחומי חקר החפץ והאוסף, ובאמצעותה הונחו האמצעים לחקר חפצים ואוספים בעת החדשה בארץ ישראל.

באמצע נובמבר 2023, זמן קצר לאחר אירועי השבת השחורה, נשלח צוות של יד יצחק בן-צבי, מתוגבר במתנדבים ובמתנדבות שמרביתם אנשי מקצוע בתחום הרישום, השימור והמוזיאונים, למשימה של תיעוד חפצי טראומה ביישובי העוטף. משרד המורשת פנה לגופי הביצוע המקצועיים, ובהם יד יצחק בן-צבי, וביקש ליישם בשעת חירום את השיטות וההתמחויות המקצועיות שגובשו במשך יותר מעשור. המשימה הייתה בבחינת מסע לארץ לא נודעת, לשטח צבאי סגור ובתנאי מלחמה. מחד גיסא היה עלינו לעמוד בסטנדרטים מקצועיים ואתיים, ומאידך גיסא היה צורך לבצע התאמות ולבחון כל מקרה לגופו. החפצים שתועדו ונאספו רוכזו בכל יישוב בחללים ארעיים, בתנאי השימור שהתאפשרו בשטח. בימים אלה, העדויות הפיזיות מרוכזות ונאספות לקראת העברתן למחסן מסודר, שבו יזכו להגנה בתנאי שימור נאותים. פעילות זו תאפשר להרכיב בעתיד להרכיב ארכיון עדויות ממשיות, ותשמש אמצעי להרחבת הדיון במשמעויות הנלוות לאירועים ולהשלכותיהם.

במאמר ראשוני זה בחרנו, כותבות המאמר, להתמקד בחפצי טראומה, אפיונם, הגדרתם ותיעודם, ובהיבטים תאורטיים ומעשיים לאיסופם בצל המאורעות האחרונים. סוגיות אלה יהיו ראשי פרקים במחקר מקיף לבחינת מקומם העכשווי והעתידי בתחום של תיעוד מורשת התרבות והמורשת ההיסטורית בישראל.

מארץ חפץ לנקיטת חפץ: בין חפץ זיכרון לחפץ טראומה

במושג "חפצי טראומה" נכללים חפצי יום-יום, חפצים שימושיים, כלי נוי, כלי עבודה, רהיטים, יצירות אומנות ועוד. הם היו חלק משגרת חולין, ולפתע קיבלו תכלית אחרת. פריטים אלה משקפים אירועים דרמטיים והשתנות חדה של המציאות. היותם עדים למאורע, מוצאם מבית או ממרחב ציבורי מסוים, והשינוי שחולל בהם החורבן – שינו את החומריות שלהם ועיוות את צורתם - מעידים כאלף עדים על החיים שהתקיימו לפניו, ומקבעים את הברוטליות של רגע ההשתנות. המושג "חפץ טראומה" זוכה לתשומת לב בעקבות אסונות טרור או אסונות טבע פתאומיים המתרחשים בעולם במאה הנוכחית. בתהליך שאנו עדיין בעיצומו יצרנו את ההתאמות לתנאי המציאות ולממצאים המשקפים את אירועי שבעה באוקטובר ביישובי עוטף עזה בישראל.

החפץ הוא מעשה ידי אדם. אנו שולטים בתכלית שלו, בשימושיו ובמשמעותו. כזה היה פרויקט "ארץ חפץ" לפני שבעה באוקטובר: הוא הציג וארגן במערכת ניהול האוספים אשמו"ר (איסוף, שימור, מחקר ורישום) את מורשת התרבות של סביבת החיים ושגרתם כפי שהשתקפה בחפצים שנאספו ונשמרו בבתי האוסף (הגדרה למוזיאונים פרטיים, לא-מוכרים). החפצים שנשמרו נועדו להזכיר את שגרת החיים בעבר, ונבחרו לייצג את הערכים המתאימים לפרט או לחברה לעיצוב ההווה בניסיון להשפיע על העתיד. שם המיזם המקורי, שנועד לבתי האוסף, נלקח מספר מלאכי ג, יב: "וְאֶשְׁרֵי אֲתֻכֶּם כָּל גִּבּוֹרִים כִּי תִהְיוּ תֹאֲמֵי אֶרֶץ הַחֶפֶץ אֲמַר יְהוָה צְבָאוֹת". שילוב המשמעויות של ארץ – מקום וחפץ – אובייקט, וכן המאויים שמבטא השילוב שביניהם, מצביעים על הארץ המובטחת.

מחוזות של זיכרון המגלמים במקום ובביטוי גשמי וממשי ערכים ומסרים, שכמו מתקדשים באמצעות תהליך איסופם ושמירתם.

מתי החפץ מפסיק להיות פונקציונלי או דקורטיבי? כאשר השינוי טבעי ומתרחש בתהליכים מתמשכים במהלך הזמן והתקופות: החלפת בעלי הקניין, אופנות משתנות, הגירה ועוד. החפץ משנה את מקומו, ואם שרד במקרה או נבחר במחשבה תחילה הוא עובר להיכלות הזיכרון לשמש בתכליתו החדשה כחפץ נושא משמעות. אולם יש דרך אחרת וברוטלית לשינוי תכליתו של החפץ - הטראומה. אירוע חד ופתאומי הקוטע את שגרת החיים ומשנה את המצב באופן דרמטי. הדיון בטראומה מתמקד לרוב בהשפעות הנפשיות והחברתיות. בחפצים סימני הטראומה הם ממשיים וניכרים לעין: הניתוך, השרפה, ההתפרקות, הופכים את החפץ מאובייקט המייצג כל זיכרון, לעד לאירוע אלים המשנה באחת את המציאות. מעתה יידבקו בו טומאת המוות וקדושת נצח. ביהדות קיים המושג "נקיטת חפץ", המעניק ממד של תוקף אמת לשבועת אדם האוחז בחפץ שהוא תשמיש קדושה.

החפץ משמש כעד המאציל סמכות אלוהית שמכוחה התקדש, ומעגן את אמיתות ומהימנות שבועתו של האדם בפני הדיונים. כדי להבין את עולם המושגים המתיימר ליצור אמת בלתי ניתנת לערעור ולהשגיבה להנצחה ולנצח, עלינו לפנות להגדרות עתיקות יומין העוברות כחוט השני בתרבות האנושית. הריליקיה, שמשמעותה שריד קדוש; האקס ווטו – (Ex Voto) מנחות תודה ונדרים; הגלעד; המצבה; האנדרטה ועוד. מושגים אלה שבים ומופיעים בעיתות של משבר ושבר, ומיוצגים בחפצים, במבנים ובדימויים חזותיים. בני האדם יוצקים לתוכם משמעויות רוחניות, דתיות ומיסטיות, ומעמידים את החפצים ככלי פולחן ועוגנים מוחשיים. באמצעות השארת חפצי זיכרון והנצחה אורזים בני האדם את המאורע בקפסולת זמן המנכיחה את שאירע, אך בד בבד מאפשרת להניחו בצד ולצאת לשגרת חיים ולהתאוששות. השרידים וחפצי הזיכרון נאספים לשמירה, ואחרים ניכרים בנוף, באומנות ובתרבות, ובימינו אף במרשתת, והם סימני הכתב והתחביר של הזיכרון וההנצחה.

עקרון המוצא בהיבטיו השונים

נדבר מרכזי המחויב להישמר בכל תהליך של איסוף, תיעוד ושימור הוא עקרון המוצא. התיעוד, הארכיונאות והאוצרות מבוססים על עיקרון זה, היוצר את תעודת הזהות של החפץ, את אמינות התהליך ואת התוקף ליכולת ההוכחה שלו. בעת שנכתבים דברים אלה המלחמה נמשכת, חטופים טרם שבו והיישובים טרם שוקמו. רב הנסתר על הגלוי, ואין באופק רמז לראיית המאורעות, הנסיבות והסיבות בפרספקטיבה היסטורית. אך כבר ביום האירוע התחוויר שמדובר באירוע היסטורי שיתיר את חותמו בהיסטוריה של מדינת ישראל והעם היהודי, ואף במעגלים רחבים יותר. בעוד עדויות שאינן ממשיות עשויות להיחשד בזיוף או בעריכה, הרי העדויות המוחשיות זוכות לרמת אמינות גבוהה, בתנאי שאנו אוספים אותן בתיעוד שיטתי ותוך שמירה על עקרון המוצא: מיקום מדויק, הקשר סביבתי, בעלות, תיאור החפץ ותיאור הפגיעה בו. עבודתנו בנויה נדבר על גבי נדבר, באמצעים מקצועיים ובסטנדרטים בין-לאומיים של עולמות חקר החפץ והשימור. התהליך המוקפד, והוא בלבד, יוצר אמינות מקובעת וברורה שתעמוד במבחני הזמן. היבט מרכזי שיש לתת עליו את הדעת הוא האופי הארכיונאי של איסוף החפצים. באופן מסורתי, איסוף חפצים מתקיים במוזיאונים ובאוספיהם בהתנהלות סדורה ומאורגנת. התנהלות זאת יש בה שיקולים שיפוטניים מתחומי ידע אחדים, ואלה באים לידי ביטוי במדיניות האוסף. זאת להבדיל מליקוט אקראי או רגשי, שקשה להעמיד על בסיסו מאגרי מידע מסודרים. בתחום האיסוף הארכיונאי מוקדש פרק

לפריטי חולפות (אפמרה) - תוצרי היום-יום, מקורות ראשוניים שלא נועדו להישמר, אלא לשמש לזמן תחום של היווצרותם ועד שאינם שימושיים עוד. כאלה הם מודעות, עלונים, פרסומות, כרטיסי נסיעה ועוד. חולפות נמצאות גם בעולם התלת-ממדי: החפצים והחומריות מתכלים מעצמם, ולא נועדו להישמר. חפצי הטראומה דומים ברכיביהם לחולפות: הם "תוצר" – לרוב משני או אקראי – של האירוע, הם מאבדים את תכליתם המקורית, החומריות שלהם הופכת לשברירית ומתכלה. ההחלטה לאסוף אותם ולהפעיל עליהם מאמץ מחקרי בזהוי מוצאם והפגיעה שספגו (גם אם מדובר רק בהסטתם ממקומם), ומאמץ שימורי לקבע את מצבם ולמנוע את היעלמותם – הם שיוצרים את המשמעות והתכלית החדשות שלהם, כחפצי עדות לאירוע חולף שחרט רושם בל יימחה. באמצעות עבודת האיסוף והרישום, חפצים אלה הופכים לחפצי מורשת היסטורית מן המעלה הראשונה. ארכיוני החפצים יהיו לרכיב מרכזי בתשתית מפעלי המחקר, ההנצחה והזיכרון העתידיים. תוצרי האיסוף יהיו נכס היסטורי, מחקרי, ערכי ומשפטי, וישמשו את מדינת ישראל בדור הזה ובדורות הבאים.

סדקים ברוח, שברים בחומר: מי אוסף, מי מתעד ומי מחליט בין נצח ושכחה?

מה תפקידו של האוצר לאחר אירוע טראומה? האם יש לו בכלל תפקיד? לאוצר כהיסטוריון אין פרספקטיבה. לאוצר כשופט, כמביים, כמפרש וכמסדר את המוצגים על פי פרשנותו אין עדיין יכולת לבחור, ואין לו הזכות המוסרית לשפוט, וזה מחזיר אותנו לתפקיד המסורתי של האוצר – איסוף החפצים ושמירתם עם המידע הנדרש שיאפשר שינוי להיות עדים נצחיים: שרידים שהתקדשו בעצם שמירתם כריליקויות.

בשלב זה האוצר-המתעד מקבל לידי אחריות גדולה: הוא שחקן מרכזי בעיצוב הזיכרון ההיסטורי. מה שיישמר יזכה לחיי נצח: יתבוננו בו, יפרשו אותו, יחקרו אותו, בעוד מה שיפסיק להיות נוכח נידון לשכחה שמשמעותה אבדון. זהו אינו אוסף למוזיאון. ערכיו שונים. זהו ארכיון של חפצים ששימושיו העתידיים הם בלתי מוגבלים ובלתי ידועים.

בפועל, האוצרות שבצוות נכנסות לבית ראשונות, סוקרות את הזירה ומאפיינות אותה. לתהליך זה קודמות קבלת אישורים ושיחה עם הדיירים והמשפחות. שקלול כל הנתונים, ובמיוחד הרושם וניתוח המראות בשטח בעזרת המתודולוגיה שהוזכרה לחפצי טראומה, מאפשרים בחירה מושכלת וסימון החפצים הנבחרים בדגלון אדום. השלב הבא הוא כניסת צוות הרשמות בניהולה של רבקה קלדרון, "נעיצה" במערכת אשמו"ר, רישום ותיאור של כל חפץ וחפץ. הוצאתם בצורה בטוחה מהזירה נעשית על ידי משמרי חפצים מהמוזיאונים ומשמרי מורשת בנויה מיחידת "הקסדות הכחולות", שהם חלק בלתי נפרד מהצוות.

תמרור אזהרה בולט שעלינו להעמיד מול עינינו מתריע מפני הנטייה הפופולרית (ולעיתים גם פופוליסטית) לספר סיפורים (נרטיבים): טשטוש הגבולות שבין התמחות מקצועית המתקיימת באמצעות קריטריונים מנומקים והפעלת שיקול דעת על בסיס למידה, השוואה וניסיון, לבין מרחבים פתוחים וחסרי גבולות של פרשנות והמצאות של נרטיבים. בתחום האפור שבין אלה לאלה, החפצים והדימויים עלולים לאבד לגמרי את הקשרם ואת אחיזתם במציאות. מוטב שבעת הזאת יובילו את התהליך אנשי המקצוע מתחום המוזיאונים, הארכיונים והשימור, הבקאים והמיומנים במקורות המקצועיים והמוסכמים של תחומיהם. מחוזות הדמיון ופרשנויות ללא מראי מקום, בדומה לשימור שאינו מכיר את תורת החומר, מקומם בעולם היצירה ובמרחבי הרוח האומנותית החופשית. הגורלות שיוכרעו בחקר המאורעות ההיסטוריים, מוטב להם שיתבססו על ההנמקות ועל ההוכחות המהימנות ביותר העומדות לרשותנו כעת – גם אם ברור וידוע שמטבע האדם, בכל דור הן יובילו למסקנות מגוונות.

באופן מעשי, יש לקרוא לאנשי המוזיאונים, הארכיונים והמשמרים להימנע בשלב האירוע והתמשכותו מתצוגות, מיצגים ומיצבי זיכרון מאולצים שנעשו בדוחק הזמן. החוקרת הבריטית ריאנון מייסון (Masonm, 2024) העלתה את האפשרות לבחירה ב"שתיקה" אל מול האימה מהשכחה. שתיקה משמעותה איסוף, תיעוד ושמירה אינה בהכרח "שכחה" ובוודאי שאינה "השתיקה", שהן אימתם הגדולה של המעורבים באירוע טרור טראומטי. נוכחות של מאמץ לאיסוף, לתיעוד ולשמירת עדויות מוחשיות היא בעלת משמעות רבה לעין ערוך מניסיון נמהר להגיע לתוצרים בוסריים ומעוררי מחלוקות.

בד בבד נוצרים במרחב ריכוזי הנצחה ופינות זיכרון שיש לראותם כסממנים אותנטיים וכגלי הדף נמשכים של האירוע. גם הם ראויים לאיסוף בבוא הזמן באופן רגיש ומתואם – ולו רק כדי שחומרים פשוטים ומיצבים ספונטניים לא יישחקו ויתפוררו. חלקם יכנסו למשמרת באוספים, ואולי ישולבו בעתיד באתרי זיכרון ממוסדים. כאלה הן נקודות הזיכרון הספונטניות שקמו לצדי כביש 232 ובמיגוניות. בטווח הזמן הנוכחי מוצע לקיים מעקב ותהליכי תיעוד תוך דיאלוג עם המשפחות והקהילות. חומרים שאינם שורדים יתפוגגו, דוגמת הדבק של מדבקות הזיכרון (סטיקרים). אולם איסוף ארכיוני ותיעוד מלא של התופעה ינציחו את תחושות

הרגע ויישארו זמן רב אחרי לכתם של הקרובים, השורדים והמנציחים. הרצון המשותף להימנע מחשכת השכחה עשוי להביא לתהליכים שקטים שיהיו מוארים, שלמים ונכונים יותר וירפאו פצעים, במקום לייצר עימותים והתנגשויות מיותרות. במרחב זה עדיין נשארה הבחירה ככלי מרכזי ומכריע בעיצוב דברי הימים. זוהי תכלית עבודת השדה של האוצר וההיסטוריון, ולצידם הרשמים והמשמרים. הידע הרב שנצבר במאות שנים של איסוף, רישום, שימור מונע ומייצב התכנס בעשרות השנים האחרונות למערכות מקצועיות המנוהלות באמצעים דיגיטליים שמטרתם הגעה והנגשה של חפצים ותעודות. אלה מאפשרים תמונה בהירה ככל האפשר ויכולת לקטלג ולהשוות, לאפיין ולנסח בשפה ברורה ומדויקת, ולהשאיר את הפרשנויות לבני הדור הזה ולבאים אחריו.

הבחירה המתרחשת בעבודת השדה של התיעוד מחייבת בחינת כל פריט לגופו ולנסיבותיו. ואולם יש פרמטרים וקריטריונים שכבר אפשר למנות, ושלאורם נעשית הבחירה:

1. החפץ כביטוי לחיי יום-יום, מול שגרה שהתפרקה ותכלית שהשתבשה.
2. שינוי בחומר, בצורה, במיקום.
3. קניין: ההיסטוריה הקניינית של החפץ ואילן היוחסין שלו עד לרגע הקטיעה ולאחריה.
4. עקרון המוצא: הקשר הישיר שלו לאירוע הטראומה, למקום ולזמן.
5. סובייקטיביות ופרשנות בנקודת הזמן של האיסוף: סימבוליות, ניגודיות, איקוניות.
6. ערכי תרבות משמעותיים המייצגים את הקורבנות והקהילות.
7. היבטים טכנולוגיים המייצגים את התקופה.

הרבה לפני עיבוד החומר והשלמת הפרטים והניסוחים הראשונים, האוצר-המתעד מממש הלכה למעשה את מעמדו כהיסטוריוגרף וכיוצר חפצים. כאשר תהליך האיסוף, השליפה של החפץ מאתרו או שמירתו והעברתו לאוסף כרוכים במאמץ, נוצרת משמעות לחפצים. יש חפצים שנגרעים מהאוסף וניתן לשקם אותם, לחדש אותם ולהחזירם לבעלים – התהליך מתועד ברישום וממשיך להיות חלק מהרצף שבין האירוע להשפעותיו. במקרים שבהם נתקלנו ופעלנו על פי שיקול דעת ומצפון הוחזרו בובות פרווה מפויחות לילדים שהן שייכות להם, לאחר שמשמרים ניקו אותן מהפיח והפיגו את ריח השרפה; ציורי קיר שצוירו על ידי קורבנות שנרצחו הוסרו מקירות בשיטת "סטרפּו" והפכו לתמונות ניידות שנמסרו למשפחה.

בולט מקרה דגלי הכיתות של בארי, שתוקנו וחזרו לשמש בטקס פתיחת שנת הלימודים תשפ"ה. בכל המקרים נעשה תיעוד מלא לתהליך, ונרשמו השיקולים וההנמקות לביצוע. בינתיים, עד שנתרחק מנקודת הסיום של האירוע שאנו עדיין בעיצומו, השטח תוסס ומשתנה ללא הרף. נדרשות החלטות קשות בנקודת הזמן לאיסוף החפץ מהשטח או לתיעודו: המדבקות, פינות הזיכרון המאולתרות שיוצרות המשפחות, שלטי חוצות והשתלטות על המרחב הציבורי, כתובות גרפיות, חפצי זיכרון (מנחות) המונחים באתר.

בהגדרות ובכללים שיש לנסח מחדש על סמך לימוד עבודת השדה, בולטות סוגיות של אתיקה: קניין – אוצרות של חפצים שזכות הקניין שלהם שמורה לבעליהם ולא למוזיאון, לאתר הנצחה או ליוצרי האוסף – מי הבעלים של החפץ, ומי מחזיק בזכויות היוצרים על תוצרי התיעוד? יש לדון במשמעויות של תהליך תיעוד, של שותפות ברכיביו לשם עיצוב זיכרון – להבדיל מהפוליטיקה של ייצוג השכיחה במוסדות ובמוזיאונים.

כל אחד מהיבטים אלה ראוי להתייחסות מלומדת וכבדת משקל, תאורטית ומעשית. כיום, כאשר המיזם נערך להעברת החפצים למחסני מוצגים מאוקלמים ומקצועיים, אנו עומדים בפני האתגר המשמעותי עד כה: מתי נוכל לכתוב נוהל מדיניות אוסף לטראומה של שבעה באוקטובר, כדי שהמציאות והאקראיות של ההרס ומצב ההשתמרות לא יכתיבו את ההיסטוריוגרפיה.

אשמו"ר: כלי מעשי ויישומי לתיעוד ולשימור דיגיטלי ולשיתוף ציבור

הכלי המרכזי שאפשר ומאפשר את העבודה הראשונית באזורי טראומה הוא מערכת אשמו"ר (איסוף, שימור, מחקר ורישום). זוהי פלטפורמה מקצועית לניהול ולרישום אוספי מורשת שפותחה ביד יצחק בן-צבי במסגרת מיזם "ארץ חפץ", בשיתוף משרד המורשת. המערכת, המותאמת לסטנדרטים מוזיאליים, מבוססת ענן ומיועדת לבתי אוסף ולארגונים בעלי אוספים קטנים ובינוניים. היא מאפשרת רישום קל ונגיש, חיפוש ועריכה מתקדמים, הפקת דוחות ועריכה קבוצתית של פריטים. לאשמו"ר ממשיך ייחודי לטלפון הנייד, המאפשר יצירה קלה ומהירה של פריטים חדשים – כולל צילום מהטלפון היישר לתוך המערכת, ושיום אוטומטי של תמונות הפריטים. המערכת נבנתה באופן שמאפשר למשתמשים מגוונים לעשות בה שימוש. כמובן, אנשי מקצוע מהתחום, דוגמת רשמים ואוצרים, אך גם הקהל הרחב. בכך מתקיימת הלכה למעשה הדמוקרטיזציה של הזהות והמורשת המגוונת. לאחר הדרכה של צוות המיזם, מתנדבים בקהילה יכולים להיות שותפים בפעולות הרישום של פריטים בבתי האוסף ביישובים ובקהילות שלהם. צוות המיזם כולל מומחים בתחום הרישום. צוות טכנולוגי מספק תמיכה שוטפת, וכן גיבוי ותחזוקה. בתי אוסף רבים כבר מתעדים את אוספיהם באמצעות האשמו"ר. האוספים מונגשים לציבור הרחב דרך פורטל "ארץ חפץ" – הבית של אוספי המורשת בישראל. המערכת מתאפיינת בגמישות תפעולית שמאפשרת להיעזר בה גם במשימות תיעוד חריגות ורגישות. יכולותיה של המערכת – רישום מהיר מהשטח, תיוג גיאוגרפי והזנה בטוחה – הפכו אותה לכלי תיעוד חשוב גם במצבים קיצוניים, דוגמת ההרס רחב-ההיקף בנגב המערבי לאחר שבעה באוקטובר.

שימוש זה ממחיש את החשיבות שיש לתשתית רישום טכנולוגית אמינה, מקצועית ורגישה – גם במהלכם של ימי משבר. מערכות לניהול אוספים הן קריטיות לניהול אוספי מורשת, ובמיוחד כשמדובר באוספים של חפצי טראומה, מכמה סיבות עיקריות:

1. שימור מידע מדויק לאורך זמן. חפצי טראומה נושאים איתם הקשרים היסטוריים, תרבותיים ורגשיים עמוקים. ניהול מקצועי של המידע עליהם מבטיח ששמות, תאריכים, הקשרים ונקודות מבט אישיות לא יאבדו.
2. עקרון המוצא. מערכת ניהול אוספים מאפשרת לקשור בין פריטים לבין האנשים, ומתחברת לעדויות בעל פה ולסיפורים שסופרו ויסופרו בזמנים שונים. החפצים ששרדו טראומה הם עוגנים לעדויות ולזיכרונות. תיעוד מדויק ממזער מחיקה או עיוות, ומשמר את הזיכרון באופן מבוקר.
3. גישה מבוקרת ורגישה. אוספים כאלה דורשים רגישות מיוחדת. מערכת ניהול מאפשרת שליטה בחשיפה: מי נחשף, לאיזה מידע, באיזה אופן, ואילו פריטים זקוקים להגנת הפרטיות.
4. תיעוד אתי ושקוף. ניהול אוסף בצורה ראויה מאפשר תיעוד של מידע חיוני: איך החפץ התקבל, מאיפה הגיע, ואם ניתנה הסכמה להציגו. באוספי טראומה יש להקפיד על אתיקה מקצועית וכבוד כלפי בעלי החפצים, המשפחות והקהילות המעורבות.
5. שימור פיזי ודיגיטלי. המערכת עוזרת לעקוב אחרי מצבם הפיזי של החפצים לטובת תהליכי שימור. צילומים באיכות גבוהה מבטיחים את שמירת המידע על החפץ. במקרה שהחפץ יינזק, יתכלה או יאבד, המידע עליו יישמר.
6. שיתוף והנגשה. בעתיד ניתן יהיה להנגיש פריטים מהאוספים לקהילות ולציבור הרחב באופן מדויק ומבוקר, באמצעות כלי המאפשר תיעוד, מחקר, הנצחה וזיכרון.

שמירה, שימור ומה שביניהם: טיוטה ראשונה לסיכום ביניים

במאמר זה שיתפנו על קצה המזלג סוגיות שעלו במהלך שנה וחצי של עבודת איסוף ראשונית, תיעוד ורישום בתנאי שדה. היבטים מעשיים, תאורטיים, טכנולוגיים, חומריים ופילוסופיים עוד יידונו, יעודכנו ויפורסמו בשלבים הבאים של עיבוד החומר. נדבר מרכזי בעבודת האיסוף והתיעוד הוא התחום המקצועי של השימור, שנדרש לחשיבה יצירתית, המטלטלת לא אחת את המוסכמות המקובלות של המקצוע. מול השימור המוזיאלי, הנוטה לתיקון ולניקוי החפץ מנזקי הזמן, אנו עוסקים בחפצים שנבחרו להישמר דווקא עקב הפגם שהוטל בהם וצלילות האלימות שהשחיתה את האסתטיקה ואת הפונקציונליות שלהם. באופן פרדוקסלי, אנו נדרשים לשמור ולשמר את הפגיעה ואת שכבות הפיח, שהיו לסימני ההיכר של הבתים השרופים. במקרים אחרים אנו מגדירים "קומפוזיציה של הרס": מכלול של חפצים ורהיטים שיש לשלוף אותם אחד-אחד ולהבטיח את האפשרות להתאמתם מחדש בשחזור עתידי.

מושג נוסף המאפיין את היישובים שהותקפו הוא "בית מחולל": בית שהמחבלים פרצו אליו, בזזו והפכו את קרביו בביזוי האישי ובחדירה לתחום הפרט. חפץ יחיד שנפגע וניזוק אינו מבטא כהוא זה את עוצמת האלימות השורה בבתיים אלה, ובכל רגע נתון עולה השאלה עד כמה אפשר או ראוי לשמור ולשמר. לקורבנות האירוע ולמי שחווה אותו בזמן אמת יהיה בלתי אפשרי לבטא את עוצמתו לדורות הבאים. הזמן יחלוף, ורק העדויות, המילוליות, המצולמות ובעיקר הגשמיות, יישארו.

לצד החלטות סובייקטיביות על שמירת החפצים בזמן אמת או סמוך לאירוע, המתקיימות פעמים רבות בעצה אחת ובקשר עם הקורבנות ובני משפחותיהם, ניצבים האתגר והאחריות הכבדה של המתעדים לשימור מונע, שמשמעותו ייצוב המצב ושמירה. מרגע שהחפצים

נאספו הם באחריות בעלי המקצוע. חובתם לשמר את מצבם כפי שהוא, עם הפיח והחלודה שיעשו אותם לקפסולות של זמן שדרכן יוכלו גם מי שלא חוו את האירוע לחוש, ולו במעט, את מה שקרה.

המשמרות ליסה קונטה (Conte) וקרית' קוס שרייגר (Schrager) ממוזיאון 11/9 בניו יורק היו שותפות לארגון האוסף ולהתקנת התצוגות במוזיאון שקם רק בחלוף 14 שנים מהמתקפה על מגדלי התאומים. השתיים מתייחסות למורכבות האיסוף, השמירה והשימור בקביעתן שבעשורים הבאים כבר לא יזכרו אנשי ונשות המקצוע את האירועים בעצמם, וגם הניצולים, בני משפחותיהם ואנשי כוחות ההצלה ילכו בסופו של דבר לעולמם (Conte & Koss, 2023, p. 183). על סמך ניסיוןן הן מעריכות שהחפצים יהפכו למוצגים היסטוריים, במקום למזכרות מאירוע שעבר על כולנו. הם יהפכו לחשובים בזכות עצמם ובזכות מה שהם מייצגים, במנותק מהזיכרון האישי והרגשי. לכן מוטלת על כתפי אנשי המקצוע אחריות כפולה ומכופלת כלפיהם, ויש להיות ערים לבחינת כל מקרה לגופו בבחירות של תהליכי השימור.

יש לקבל שבמקרי קיצון אלה, שמירת מצבם הפגום של החפצים, ובייחוד מעטה האבק (במקרה של מגדלי התאומים), אינו מנוגד למה שנתפס באופן מסורתי כפרקטיקות "נכונות" של שימור.

לא תם ולא נשלם. למרות אי הסדר הקיומי שהוטלנו לתוכו, התהפכות היוצרות וקטיעת מהלכי חיים, אנו מאמינות שאבני הדרך של העבודה שנעשית, ומקבילות לה מתחומי תיעוד אחרים -יניחו את המסד לבנייתו של סדר וליצירת רצף שלמרות כל קיטועיו יבנה נדבך נוסף להבנה, וממנה לריפוי. דווקא בשעה קשה יש לקרוא לעבודת שדה מקצועית, מדויקת, ובעיקר לענווה גדולה אל מול עוצמת האירוע והשלכותיו. הנצח וההנצחה יכתבו מאליהם, וכל הדוחק – מוחק וגורע. הערך האמיתי של האיסוף, התיעוד, השמירה ומחקרי המוצאות הוא בהענקת חמלה באמצעות יחס מכבד לחפצים וטיפול פניויהם בהם – כדי להגן על הזיכרונות שהם אוצרים – הן הטובים הן הרעים.

על המחברות

נירית שלו כליפא | nirit@ybz.org.il

ד"ר נירית שלו כליפא, מנהלת המחלקה להיסטוריה חזותית, אוצרות ותיעוד ביד יצחק בן-צבי. אוצרת ראשית של יד יצחק בן-צבי. שימשה אוצרת באתרי מורשת ומוזיאונים, במרכזי מבקרים ובאתרים היסטוריים וארכיאולוגיים, בפיתוח תערוכות קבועות וארעיות, תוכניות ציבוריות ואקדמיות. חברה במועצת המוזיאונים של משרד התרבות הישראלי. ב-2009 כתבה את הפרק על מוזיאונים וארכיונים במתווה של תוכנית המורשת הלאומית. יזמה והקימה תחום אקדמי ומעשי של חקר החפץ והאוסף, שהיה בסיס לכל מיזמי התיעוד החזותי ביד יצחק בן-צבי.

דינה גרוסמן | dinag@ybz.org.il

דינה גרוסמן, מנהלת מיזמי מורשת דיגיטליים, יד יצחק בן-צבי. מנהלת את תוכנית "ארץ חפץ" – אוספי מורשת בישראל, יוזמה לאומית המתמקדת ברישום ובתיעוד של פריטי מורשת באוספים ובבתי אוסף. האוספים מקוטלגים במערכת אשמו"ר (מערכת CMS), מערכת שווה לכל נפש שפיתחו דינה וצוותה, היוצרת כלים לניהול מקצועי ולרישום אוספי

מורשת תרבות ומורשת היסטורית על פי סטנדרטים מקצועיים. אתר "ארץ חפץ" נותן כלים ומנחיל ידע לציבור הרחב.

מקורות

- Conte, L., & Koss Schrager, K. (2023). Reconsidering dust in approaches to preservation of 9/11 artifacts. In N. Owczarek (Ed.), Prioritizing people in ethical decision-making and caring for cultural heritage collections (pp. 170–185). Routledge.
- Mason, R. (2024). Silence and remembering: Locating the cultural trauma of terrorism in London's museums, archives and memorials. In A. Bounia & A. Witcomb (Eds.), The ethics of collecting trauma: The role of museums in collecting and displaying contemporary crises (pp. 157–178). Routledge.

קשרים בין תכנון ופיתוח

התפתחות של מרקם בנוי וסביבה נופית מתאפיינת בתהליכים של שינוי והתאמה. השינוי וההתאמה שונים ממרקם למרקם ומסביבה לסביבה. ההחלטה לשמר נכס מורשת תרבות או נוף ייחודי יכולה לעכב תהליך זה או להקשות עליו עוד יותר. כדי לפתור מורכבות זו נדרשת מדיניות, אסטרטגיה, וכדי לקדמה נקבעת מערכת המתייחדת בשיקולי העדפה. שיקולים אלה יכולים לקדם את הרס הקיים ובנייה חדשה, או את התאמת הקיים לצרכים, להתפתחויות ולרצונות עכשוויים.

כדי למנוע מאבק בין המצדדים בהרס לטובת ההתחדשות, או להפך, בשימור ובהתאמתו לשינויי הזמן, נקבעים כללים, הוראות וחוקים מוסכמים, ובמילים אחרות – תכנון התואם שימור מורשת תרבות. תכנון זה מתייחד בהתערבות בתהליך ההתפתחות של הנכס או הנוף, תוך כדי הקפדה על מזעור הפגיעה בערכי התרבות המגולמים בהם.

סקר אתרי התיישבות בישראל: האתרים, התוכנית, התנועה

יאיר ורון

תקציר

בשנת 1969 פורסם סקר אתרי התיישבות בישראל – הסקר הראשון של מדינת ישראל בנושא שימור אתרים מהעת החדשה. יוזמי הסקר ועורכיו היו אלישע אפרת ואוהד גבריאלי,

שעבדו באגף התכנון של משרד הפנים בירושלים. השניים סקרו בעבודתם כ-400 אתרים בכל רחבי הארץ, במטרה להכין תוכנית מתאר ארצית לשימור ולשיקום אתרים היסטוריים למען הדורות הבאים. לבסוף פורסמו בסקר כמאתיים אתרים – מרביתם מראשית ההתיישבות הציונית, אך נכללים בו גם אתרים מאמצע המאה ה-19 שיש בהם עניין מיוחד הקשור ביישובה של הארץ.

בעקבות הסקר הוכנה בראשית שנות השבעים תוכנית מתאר ארצית לאתרי התיישבות (תמ"א 9), שמטרתה לעגן אתרים אלה בתוכנית סטטוטורית. אף על פי שהתוכנית לא קיבלה מעמד חוקי, היא מהווה אבן דרך בהתפתחותו של תחום שימור מורשת בישראל, והייתה גם לתשתית הרעיונית והמקצועית של המועצה לשימור אתרים (יעיד על כך שמה הקודם – המועצה לשימור מבנים ואתרי התיישבות). מאמר זה יעסוק ברקע לעריכתה של תוכנית המתאר, במעמדה לאורך השנים ובתפקיד שיש לה כיום כמסמך היסטורי מכוון.

מילות מפתח:

סקר שימור, תמ"א 9, אלישע אפרת, אהוד גבריאלי, מועצה לשימור אתרים, אתרי התיישבות, לימודי שימור מורשת

פתח דבר: גלגולו של מסמך

לפני שנים מספר, במהלך שיטוט בחנות ספרים משומשים תל-אביבית, הושטת יד אקראית למדף הובילה אותי להחזיק ביד עותק של החוברת אתרי התיישבות בישראל. על הכריכה הופיע איור של מקבץ מבנים שאת צורת חלקם זיהיתי, ובתחתית העמוד הכיתוב: משרד הפנים – אגף תכנון – ירושלים תשכ"ט (איור 1).

עיון מהיר בתוכן החוברת חשף רשימות מבנים, מפות וצילומים אחדים בשחור-לבן. בעמוד הפנימי הראשון הייתה הקדשה בכתב יד "למר מאיר סילברסטון בברכה א. אפרת, א. גבריאלי סיוון תשכ"ט".

לימים התברר לי שהעותק שרכשתי הוא אחד מ-400 עותקים שהודפסו וחולקו בין אנשי שלטון, אנשי ציבור ועיתונאים. מאיר סילברסטון, שהעותק הנוכחי הוקדש לו, היה באותו הזמן היו"ר הראשון של המועצה הארצית לתכנון ובנייה. וכך התגלגלה החוברת ההיסטורית מספרייתו של סילברסטון לחנות הספרים המשומשים ואליי. עבורי הייתה זו תחילתו של מסע בעקבות תוכן החוברת, נסיבות עריכתה וזוהות מחבריה. מעט מאוד נכתב על פרסום זה. ככל שהתעניינתי והעמקתי בקורותיו גיליתי עד כמה רבה חשיבותו בהתפתחותו של תחום שימור המורשת הבנויה בישראל על נגזרותיו השונות, הן הציבוריות הן הממסדיות; הן בקידום תודעת הציבור הן בהסדרה סטטוטורית של מבנים ואתרים מראשית ההתיישבות הציונית בישראל. על כך מאמר זה.

כפי שיתגלה בהמשך, למרות חשיבותה של התוכנית ומעמדה, מעט נכתב על אודותיה. המקורות שנעזרתי בהם לכתובת המאמר היו ראיונות שנערכו עם פרופ' אלישע אפרת ז"ל (2013, 2015) ועם אהוד גבריאלי (2013, 2021), קטעי עיתונות, ספרות מקצועית ומסמכי התוכנית עצמה, שחלקם מובאים כאן כאיורים. לא רק אבנים ישנות השנים שלאחר מלחמת

ששת הימים התאפיינו בפיתוח מואץ, שינוי חברתי ותודעה היסטורית גוברת במדינת ישראל. במסגרת האופוריה הלאומית שלאחר הניצחון עלתה הכרה בצורך לשמר אתרים המספרים את סיפורן של ההתיישבות וההיסטוריה הלאומית. בשנים אלה, ביוזמת אגף התכנון של משרד הפנים ובהנהגתו של מנהל מחלקת תוכניות ארציות הגיאוגרף ד"ר אלישע אפרת, נולד חזון שאפתני: תוכנית מתאר ארצית שתשמר את המורשת ההיסטורית, תשלב אותה בתהליכי התכנון הפיזי של המדינה ותמחיש בשטח את סיפורן של המורשת והתקומה הציונית (רגב, 2014). חזון זה התגבש לכדי תמ"א 9 – תוכנית מתאר ארצית לשימור אתרי התיישבות. "מלחמת ששת הימים פתחה את עינינו לעברנו", מתאר אפרת. "ניצחון ששת הימים חיזק את הקשר ההיסטורי לארץ והביא אותנו להבין שהאתרים ההיסטוריים הם גשרים בין העבר לעתיד... האתרים לא היו רק אבנים ישנות; הם היו סיפור חי של זהותנו הלאומית".

אפרת ואהוד גבריאלי שעבד לצידו במחלקה, ביקשו לתת מענה לתהליך הפיתוח המואץ שחוותה ועתידה לחוות המדינה, מתוך חשש לאתרים רבים החשופים להרס ולשכחה. היה זה שילוב של צורך לאומי לשמר את המורשת הציונית, חשש מפני אובדן הזהות המקומית וההיסטוריה, והבנה שהפיתוח המהיר של הארץ מתעלם מערכי תרבות ומערכים פיזיים חשובים.

כידוע, באותה תקופה טרם הוקמו בישראל מנגנונים ברורים לשימור אתרים, והשימור התבסס בעיקר על יוזמות מקומיות לא מתואמות. הריסת גימנסיה הרצליה בתל-אביב בשנת 1959, והביקורת שהתעוררה בעקבותיה, שימשו קריאת השכמה להכרה בחשיבות שבשימור המורשת הבנויה. גם מגמות עולמיות של שימור שהחלו להתפשט לאחר מלחמת העולם השנייה, דוגמת ניסוח ופרסום אמנות בין-לאומיות לשימור מורשת (למשל, אמנת ונציה משנת 1964, העוסקת בשימור ובשיקום מונומנטים ואתרים), השפיעו על גיבוש התפיסות המקומיות. אהוד גבריאלי ציין כי "התהליכים שקרו בעולם נתנו לנו את המסגרת המחשבתית, אבל היינו צריכים להתאים אותה למציאות הישראלית המורכבת". נראה אפוא כי מניעיהם של אפרת וגבריאלי ליזום את עריכתו של סקר ארצי לאיתור אתרים היסטוריים הראויים לשימור מקורם בתודעה אישית של שליחות ובתחושת חשיבות היסטורית, לצד תפיסה מקצועית של צורך בתכנון ובשימור. אפרת היה מודע לסכנה שההתפתחות המואצת של המדינה תביא לטשטוש הייחודיות של האתרים והיישובים, והוא ראה בשימור דרך לשמור על הזהות המקומית וההיסטורית שלהם (אפרת, 2014). זאת ועוד, הוא ראה בשימור אתרים כלי חינוכי חשוב, שנועד להמחיש את ההיסטוריה לדור הצעיר, לעולים החדשים ואף לתיירים. הוא האמין כי יש להציג את תולדות הציונות בשטח, ולא רק באמצעות טקסטים. גבריאלי מדגיש כי בעיניו הייתה חשיבות רבה להרחבת המבט אל ההתיישבות על כל גווניה – היהודית, הטמפלרית, הערבית ועוד. לכן הסקר, המהווה בסיס לתוכנית המתאר, נקרא "אתרי התיישבות בישראל", ולא התיישבות ציונית או יהודית.

הסקר: מחקר, סיורים, מיון ותיעוד

אפרת וגבריאלי גיבשו תוכנית פעולה עבור עריכת הסקר, שמטרתו הייתה לזהות את האתרים ההיסטוריים החשובים ביותר לשימור. הם סקרו כ-400 אתרים במהלך ראשוני, מורכב ומקיף. מתוכם, כאמור, התפרסמו מאתיים. תהליך עריכת הסקר כלל כמה שלבים עיקריים:

איסוף נתונים, איתור וזיהוי

איסוף וריכוז חומרים על אתרי התיישבות שונים בארץ, מהתקופה שבין אמצע המאה ה-18 ועד קום המדינה, ואתרים היסטוריים בולטים אחרים. החומר כלל מידע על היסטוריה, חשיבות תרבותית, מאפיינים אדריכליים ושימושים של האתרים. החומרים נאספו ממקורות שונים, כולל ספרי היסטוריה, ארכיונים, מפות וצילומים, ראיונות עם תושבים מקומיים ובדיקות שטח. כך גובשה רשימה של כ-400 אתרים ברחבי הארץ.

מיפוי

האתרים מופו לפי תקופותיהם ההיסטוריות, מתוך הנחה שחלוקה תקופתית תבליט את המאפיינים הארכיטקטוניים והפונקציונליים הייחודיים לכל תקופה. המיפוי כלל מפות ארציות, מחוזיות ומקומיות (איור 2). האתרים סומנו גם על גבי מפות אזוריות ומפות עירוניות – ובהן מפות של צפת, תל-אביב, טבריה וירושלים, ערים שזוהו בהן מצאי גדול של מבנים ואתרים. מפות אלו סיפקו תמונה כוללת של מצאי האתרים בארץ.

תיאור האתרים

על כל אתר שנכלל בסקר מופיע הן תיאור כללי הן תיאור מפורט ומקיף: שם האתר, כתובת, מספר גוש וחלקה, התקופה שהוא משתייך אליה, השימוש בו בתקופתו ההיסטורית, ערכו כיום, מצבו הפיזי, שינויים שחלו בו, בעלות, ייעוד לפי תוכנית המתאר, שימוש מוצע לעתיד, והקשר בינו לבין אתרים סמוכים. התיאור כלל גם תקציר של חשיבות האתר, תוך הדגשת ערכו ההיסטורי והתרבותי במסגרת הנושא.

סיווג אתרים

הסקר הבחין בין שלושה סוגים עיקריים של אתרים: אתרים בעלי חשיבות היסטורית (כמו חצר תל-חי), מבנים המאפיינים את תקופתם (כמו בתי ראשונים במושבות), ומקומות היסטוריים שחשיבותם נובעת מאירוע שהתרחש בהם. הסיווג נועד לסייע בקביעת סדרי עדיפויות בשימור ובשיקום.

עיבוד וניתוח הממצאים

החומר שנאסף עבר חמישה שלבי עיבוד עיקריים:

1. מיפוי האתרים לפי תקופות;
2. כתיבת תיאור ספרותי וענייני על כל אתר, תוך הדגשת חשיבותו;
3. מיפוי האתרים לפי מחוזות מינהליים;
4. הפרדת החומר הספרותי והעובדתי מהפרטים הטכניים של כל אתר, זאת כדי להקל על הפעולות המעשיות הכרוכות בטיפול באתר;
5. ריכוז תצלומים של האתרים (לא לכל האתרים המופיעים בחוברת הסקר מתלווים תצלומים).

היועצות עם גורמים מקומיים

אפרת וגבריאלי מספרים כי חלק חשוב בעבודת הסקר היה קיום שיחות התייעצות עם אנשי המקום, נציגי רשויות מוניציפליות ואזרחים הבקיאיים בנושא, כדי לקבל מידע נוסף בדבר ערך האתר ואפשרויות שיקומו.

המלצות לשימור

לבסוף, העורכים מנסחים המלצות כלליות לשימור האתרים שנסקרו. הם מציינים כי יש הבדל בין האתרים הנמצאים בהתיישבות הכפרית, שהם "נוחים יותר וקלים יותר לשימור. גם יחס האוכלוסייה המקומית חיובי לגבי הצורך בהם" (אפרת וגבריאלי, תשכ"ט, עמ' 8), לבין מבנים ואתרים הנמצאים במרחבים עירוניים, שם קיים "קונפליקט בין השימור של מבנה ישן ובין התמורה שניתן לקבל עבור המגרש עליו הוא עומד" (שם).

בייחוד מתעכבים עורכי הסקר על הנעשה בתל-אביב-יפו, שם הפיתוח המואץ והתכנון העתידי הביאו להריסתם של הרבה מבנים בעלי חשיבות, והם מדגישים כי בסקר מופיעים מבנים בעלי ערך "כדי שהבונים והמתכננים ידעו בפני מה הם עומדים".

עריכת הממצאים והצגתם

ממצאי הסקר נערכו והוצגו כאמור בחוברת אתרי התיישבות בישראל. החוברת הודפסה ב־400 עותקים וכללה דברי מבוא, מידע על האתרים, מפות, תמונות והמלצות לשימור. החוברת הוצגה במסיבות עיתונאים ונשלחה לגורמים שונים: פוליטיקאים, אנשי תכנון, מקבלי החלטות ועוד. אפרת מספר כי התוכנית אף הוצגה לגולדה מאיר, ראש הממשלה דאז. מאיר התפעלה ממנה, אך ביקשה "לשמור אותה בכספת" מחשש מתגובות האו"ם לעניין. לדברי אפרת וגבריאלי, מטרת הפרסום הייתה להעלות את המודעות הציבורית לנושא ולעודד את המשך הפעילות בתחום. בהצגתם את הסקר הדגישו אפרת וגבריאלי: הפעלתה המעשית של התוכנית תקיף את הכללת האתרים במסגרת תוכניות־האב הפיזיות של משרד הפנים, אישור האתרים מטעם הוועדות המחוזיות לתכנון ולבנייה כדי להקנות להם מעמד חוקי, שילוב האתרים במסגרת שמורות טבע וגנים לאומיים, עידוד מוסדות וקרנות למען שיקום ושיחזור אתרים, וכן פיתוח תודעה ציבורית לגבי אתרים היסטוריים מאוחרים, שחשיבותם הלאומית אינה מוטלת בספק (הושלמה תוכנית לשיחזור, 1969).

היסטוריה חיה ונושמת: סוגי האתרים ותיעודם

הסקר העלה מגוון רחב של אתרים, שהמשותף להם הוא היותם "אלמנטים בנוף הארץ אשר להם זיקה ושייכות אל תולדות ההתיישבות בארץ ישראל", אשר לדעת הסוקרים "יש לשמר ולשקם אתרים כאלה, כשם שמשמרים אתרי עתיקות, כי אין ערכם של אתרי ההתיישבות פחות מזה של האתרים הארכיאולוגיים" (אפרת וגבריאלי, תשכ"ט, עמ' 3). הם הגדירו אתר התיישבות כך: "אתר התיישבות בישראל" הוא מקום, מבנה או עצם מן התקופה שבין אמצע המאה ה־18 לבין קום המדינה, שבו קרה מאורע כלשהו בעל חשיבות היסטורית או מסורתית, או מקומות שהם אבני דרך בהיסטוריה של המדינה, מבנים ומתקנים אופייניים ליישוב היהודי, הערבי והאירופאי בארץ ישראל בימי השלטון הטורקי והמנדטורי (אפרת וגבריאלי, תשכ"ט, עמ' 6).

אומנם רוב האתרים שהוצעו לשימור מזוהים עם הסקטור היהודי, אולם נסקרו גם אתרים אחרים מתקופה מוקדמת יותר, ובהם גם מבנים ערביים (לדוגמה: "חורבת דוראן" ברחובות) וגרמניים (לדוגמה, המושבה הגרמנית ביפו). מרביתם של האתרים שנבחרו היו בתי מגורים ואתרים בעלי אופי דתי, אבל נזכרים גם מתקני הנדסה שונים, בארות, מזחים, קטעי חומה וטחנות. עוד כולל הסקר אתרים בעלי חשיבות ביטחונית, ובעיקר כאלה הקשורים למלחמת העצמאות, דוגמת מצודות, אתרי קרבות וגשרים שהם בעלי חשיבות ביטחונית (למשל, בית הביטחון של בית קשת). אתרים אלה שולבו בהמשך בסקר ובתוכנית המתאר לאתרי מלחמת העצמאות (תמ"א 21, בתוקף משנת 1982).

האתרים שנסקרו מוינו לפי שלוש קטגוריות עיקריות:

1. חלוקה לתקופות היסטוריות

- עד 1881: תקופה זו כוללת אתרים חשובים מן התקופה הקדם-ציונית, ובכללם מבנים מהתקופה העות'מנית: בארות, מבנים כפריים ומרכזים חקלאיים.
- מ-1882 ועד 1918: תקופה זו כוללת את האתרים שהם נחלת ימי הביל"ויים, העלייה השנייה, ועד תום מלחמת העולם הראשונה: מושבות, חוות חלוציות, ומבנים המספרים את סיפור ההתיישבות הציונית המוקדמת.
- מ-1919 ועד 1939: תקופה זו כוללת את אתרי העליות השלישית, הרביעית והחמישית, ועד לפרוץ מלחמת העולם השנייה. לתקופה זו משויכים גם רוב האתרים שנותרו בארץ מימי המנדט הבריטי: תחנות משטרה, תשתיות רכבת ומבני ציבור.
- מ-1940 ועד 1947: תקופה זו, ממלחמת העולם השנייה ועד לקום מדינת ישראל, מציינת בין היתר את ההתנחלות החדשה בנגב ואת הרחבת ההתיישבות באזורי הארץ האחרים, וכן את מאבק תנועות המרי והמערכה על חופש העלייה העברית לארץ.

2. חלוקה גאוגרפית

- מרחבים עירוניים: תל-אביב, יפו, צפת, עכו, טבריה, חיפה וירושלים, שבהם היה ריכוז גבוה של אתרים בעלי חשיבות לאומית.
- המרחב הכפרי: אתרים בצפון ובדרום, דוגמת חצרות חקלאיות בגליל ובתי באר במושבות, וכן תצורות התיישבות ייחודיות (מושבים וקיבוצים).

3. אופי האתרים ומהותם

- אתרים בעלי חשיבות היסטורית: חצר תל-חי, הבית הראשון בדגניה, חצר כנרת, בית הכנסת הראשון בראשון לציון, וכיוצא באלה.
- מבנים המאפיינים את תקופתם מבחינה ארכיטקטונית, או המשקפים אורח חיים, ובהם בתיה של בת שלמה, היקב בזיכרון יעקב, חוות "השומר" באילניה (סג'רה), בתיה הראשונים של יפו, בניין הטכניון בחיפה, בנייני הטיגארט של משטרת המנדט הבריטי וכדומה.

פינת הנרייטה סאלד, בין לוד ורמלה

מתוך הסקר (עמ' 121): בצילום, עץ שקמה אשר בצילה נהגה הנרייטה סאלד לנוח בעת שהייתה בדרכה אל בני עליית הנוער בבן שמן. השקמה מוקפת ספסל אבן, מציבה, ועליה כתובת: "בצל שקמה זו נהגה הנרייטה סאלד לנוח בנסעה אל בני עליית הנוער במשק ובמוסד. הוקם בעשור לפטירתה, א' באדר תשט"ו, ע"י הסתדרות "הדסה" בארה"ב ועליית הנוער". מקום השקמה מטופח. ממולה מבנה מקומר של קבר שייח', חלונותיו לכל הכיוונים ובמרכזו שקע. בין השקמה למבנה עובר כביש רמלה-לוד. ניתן לשלב את השקמה עם המבנה כיחידה אחת. במידה שהכביש הארצי המיועד לאזור זה יעקוף את האתר אפשר יהיה להפוך את המקום לחניון. צילום ימין: מתוך חוברת הסקר, צילום: א' גבריאלי. צילום שמאל: זאב שטיין, 2024, אתר פיקיוויקי

• מקומות היסטוריים שזכו בחשיבותם עקב אירוע מסוים שקרה בהם, או דמות שנקשרה בהם: ברוש הרצל בארזה, השקמה של הנרייטה סאלד בין רמלה ולוד, שער הכניסה למקוה ישראל – הוא מקום הפגישה בין הרצל לבין הקיסר הגרמני וילהלם השני, המזח בשדות ים – מקום אימוניהם של אנשי הפלי"ם, דקל אבשלום שצמח על קברו של אבשלום פיינברג, ליד רפיח וכדומה.

בבחינה מחודשת של אתרי הסקר אפשר לזהות חלוקות נושאות נוספות, וכפי שהמחברים עצמם מציינים, החלוקה המוצעת בסקר אינה מוחלטת. אפשר, למשל, למיין את האתרים לפי מצב פיזי או מצב השתמרות, מידת פוטנציאל השימור לאור האתגרים השונים, שימושים ותפקודים מקוריים, הקשרים היסטוריים נוספים ועוד. מעניין לציין את ניסיונם של עורכי הסקר לאתר מבנים ואתרים בעלי מאפיינים אחרים, ולאור שיקולים נוספים. למשל, אתרים בעלי ערך לאומי לעומת אתרים בעלי חשיבות אזורית או מקומית בלבד, קשר שבין האתר אל אתרים אחרים בסביבה העשוי ליצור רצף מעניין, ריכוז אתרים תחת נושא, תפקיד או תצורה, ליצירת סדרת אתרים במרחב מסוים.

גשר אל העתיד: המלצות השימור

ניתוח המלצות השימור של עורכי הסקר מלמד על כמה עקרונות מנחים ועל גישתם להתערבות במבנים ובאתרים היסטוריים ולפיתוחם. להלן כמה מהנקודות העיקריות:

• שימור הצורה האופיינית: המלצה מרכזית היא לשמור על הצורה האופיינית של האתרים ולמנוע את הריסתם או הוספת תוספות המטשטשות את האופי המקורי שלהם. עורכי הסקר מדגישים את החשיבות שבשמירה על המאפיינים האותנטיים של המבנים והאתרים כפי שהם השתמרו במהלך ההיסטוריה.

• מניעת פגיעה באותנטיות: הסקר קורא להימנע משינויים מהותיים במבנה המקורי, גם אם האתר משנה את ייעודו. אם האתר נמצא בידיים פרטיות, יש לשמור לפחות על דמותו החיצונית, דבר שעשוי לדרוש עבודות שחזור.

• שיקום ושחזור: במקרים שבהם האתרים דורשים שיקום יסודי, יש לבצע עבודות שחזור שיחזירו את המבנה למצבו המקורי. עם זאת, השחזור צריך להיות מדויק ולהתבסס על מידע היסטורי מהימן, תוך הקפדה על פרטים ארכיטקטוניים.

הבית הראשון בסביון

מתוך הסקר (עמ' 46): הבית הראשון בסביון הוא השריד היחיד מבין המבנים שהיו ביהוד, וששימשו את מתיישבי פתח תקווה הראשונים, לפני התנחלותם במושבה בשנת 1882. המבנים היוו שלב מוקדם ומעין "מחנה הכשרה" לפני תחילת העלייה להתיישבות. הבית ששרד נמצא בין וילות מודרניות של סביון. הוא הרוס למחצה, ללא דלתות, חלונות וגג. המבנה דורש שיקום יסודי. ניתן לשמר כמנומנט עם גיבון, תוך יצירת אפקט יוצא דופן של אתר עתיק על רקע איזור פיתוח של וילות. מצב האתר כיום: המבנה שוקם ושוחזר בשנת 1972 על ידי המהנדס משה בן חורין, ומשמש כיום את המועצה המקומית סביון לפעילויות שונות. בחזית המבנה מותקן שלט ובו פרטים על אודות האתר. צילום ימין: מתוך חוברת הסקר, צילום: י' שמשילביץ'. צילום שמאל: רוני פומרנץ, 2022, אתר פיקיוויקי

• **פיתוח סביבתי:** יש לתכנן את סביבתם הקרובה של האתרים באופן שיבטיח מסגרת נאותה ויאפשר גישה מתאימה לקהל. הסביבה צריכה להתאים לאופי האתר ולשקף את החשיבות ההיסטורית שלו. כלומר, שימור אינו רק של המבנה עצמו, אלא גם של המרחב הסובב אותו.

• **שילוב האתרים במרחב הציבורי:** מתוך ראייתם את האתרים כמשאב שיכול להעשיר את הסביבה העירונית ולתרום לחוויה הציבורית, עורכי הסקר מציעים לשלב את האתרים במרחב הציבורי כחלק מגנים ציבוריים, חזיתות של מוסדות, שמורות טבע ופסי ירק בתוך הערים.

• **שימוש מושכל באתרים:** גם אם משנים את ייעוד המבנה יש לעשות זאת באופן מושכל, תוך התחשבות בערכו ההיסטורי והאדריכלי. כלומר, השימור אינו מונע שימוש באתר, אלא קובע כיצד השימוש יתבצע.

• **חשיבות השילוט וההסברה:** אתרים במצב תקין ומסודר צריכים לקבל שילוט מתאים ודברי הסבר על המקום, כדי לאפשר למבקרים להבין את ההיסטוריה והמשמעות של האתר. הסקר רואה בהנגשת המידע חלק בלתי נפרד מהשימור.

• **יצירת רצף אתרים:** יש ליצור רצף מעניין או ריכוז אתרים, כמו למשל במושבות ראשון לציון, רחובות, גדרה ונס ציונה, כדי לאפשר למבקרים חוויה כוללת יותר. הגישה היא לראות את האתר לא כנכס מורשת בודד, אלא כחלק מרשת של אתרים המשלימים זה את זה.

• **מניעת הרס עקב פיתוח:** אתרי התיישבות בערים סובלים במיוחד מפיתוח מואץ, ולכן יש למנוע הרס שלהם עקב הרחבת כבישים, פתיחת עורקי תחבורה חדשים ובנייה מודרנית. הסקר מודע לאתגרים שיוצרת ההתפתחות המודרנית, וקורא למצוא דרכים לשלב בין הפיתוח לבין השימור.

במילים אחרות, הגישה של עורכי הסקר היא, שילוב בין שמירה על העבר לבין התאמת האתרים לצרכים העכשוויים. הם רואים את השימור לא כהקפאה של האתר במצב מסוים, אלא כהתערבות זהירה המשמרת את הערכים המקוריים של האתר, תוך שילובו במרקם החיים העכשווי. זאת כדי לתת ביטוי לערכים ההיסטוריים ולערכי התרבות שהוא מגלם, וכן לערכיו הכלכליים, התיירותיים והחינוכיים.

גת כורמי רחובות (בית החרושת "יפאורה")

מתוך הסקר (עמ' 63): המקום שימש מאז 1900 כיקב של כורמי רחובות. הכרמים היוו אחד הענפים הכלכליים בשנותיה הראשונות של המושבה ובסיס לקיומה. ליקב נוספו מתקנים המשמשים היום את בית החרושת למיצים "יפאורה". אפשרי בו השימוש הנוכחי, אולם יש להימנע מהריסת המבנים ההיסטוריים. מצב האתר כיום: לאחר שבית החרושת יפאורה עבר לאזור התעשייה, נמכר השטח לחברת בנייה, שהחלה להרוס את המבנה. הודות להתערבות החברה להגנת הטבע שוקם בשנת 1987 חלק ממרתף האמפורים (מכלים עשויים בטון). חזית האבן של המבנה הראשי ניצבת בכניסה לגן. צילום ימין: מתוך חוברת הסקר, צילום: י' שמשילביץ'. צילום שמאל: ישראל פרקר, 2021, אתר פיקיוויקי

בקריאה מחודשת של המלצות השימור מתגלה רוח התקופה שבה הן חוברו, ובעיקר השפעתה של אמנת ונציה לשימור ולשיקום מונומנטים ואתרים, שפורסמה בשנת 1964 והייתה מוכרת לאפרת ולגבריאלי. האמנה, שבימים אלה אנו מציינים ארבעים שנים לפרסומה, הניחה את היסודות המקצועיים לפעולות ההתערבות במבנים קיימים ובאתרים היסטוריים, ורוחה נוכחת בדבריהם של עורכי הסקר לאורך המסמך כולו.

"תדהמה ועניין": התגובות לפרסום הסקר

ממצאי הסקר כונסו בחוברת "אתרי התיישבות בישראל", והיא הוצגה בשנת 1969 במסיבות עיתונאים ובמפגשים עם פוליטיקאים, אנשי תכנון, מקבלי החלטות ואחרים. התגובות לתוכנית שהציגו אלישע אפרת ואהוד גבריאלי היו מגוונות, והתקבלו בשתי רמות עיקריות: בציבור הרחב ובקרב מקבלי ההחלטות. אפרת מספר כי בקרב הציבור הייתה "תדהמה" בעקבות הצגת היקף האתרים, מצבם הפיזי, החשש מהיעלמותם ומהיעדר המודעות לשימורם ולפיתוחם. לדבריו, רבים בציבור, בייחוד הוותיקים, מצאו קשר אישי ורגשי לאתרי ההתיישבות, שכן אלו היו לעיתים חלק מזיכרונות נעוריהם. דבר זה חיזק את התמיכה הציבורית ברעיון השימור. היו גם קולות שפקפקו בחשיבות השימור וטענו שהנושא אינו קריטי כמו נושאים אחרים העומדים על סדר היום הציבורי. כך למשל, בעיתון דבר דווח על פרסום הסקר כמעשה "דון קישוטי", והביע ספק בעניין השימור בארץ: "תודעת שמירת תולדות-הדרך קטנה אצלנו, וכל בניין שיביא הכנסה יפה שווה בעיני משרדי השלטונות יותר מ'חתיכת היסטוריה שאין לה ערך', הכוונה ל'ערך של ממש', כסף" (שבא, 1969).

בקרב התומכים בלט יהודה דקל, שהיה באותה תקופה ראש המחלקה להתיישבות בסוכנות היהודית. אפרת מספר כי דקל תמך מאוד ביוזמה ואף קידם אותה. במסגרת תפקידו הוא הקצה משאבים לסקרים נוספים ולפרסומים. כידוע, בהמשך נמנה דקל עם מייסדיה של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.

תמ"א 9 – התוכנית שיצרה תנועה

גם בקרב מקבלי ההחלטות התגובות היו חלוקות. גורמים שונים במשרד הפנים, וכן אנשי מקצוע, תמכו עקרונית ברעיון השימור של אתרי ההתיישבות. הם הכירו בחשיבות הנושא וראו בו חלק מהתכנון הכולל של המדינה. משרד הפנים לקח על עצמו את המשך הטיפול בנושא, ומינה צוות תכנון שתרגם את ממצאי הסקר ואת עקרונותיו לתוכנית מתאר ארצית. הצוות שכר את האדריכל דוד שפט, והוא איגד את החומרים שהכינו אפרת וגבריאלי ויצר תוכנית מפורטת - היא תמ"א 9 - עם תקנון וכרטיס מידע מפורט עבור כל אחד מהאתרים (איור 3). התוכנית כללה גם "נספח המלצות והצעות שיקום" עבור אתרים נבחרים (איור 4). תוכנית המתאר הארצית לאתרי התיישבות הוצגה בשנת 1971, ועל אף התמיכה העקרונית, התוכנית נתקלה בהתנגדות מצד נציגי האוצר במועצה הארצית לתכנון ולבנייה, בטענה כי אין לה מקורות מימון ברורים, וכי התקציב הנדרש לשימור האתרים הוא גבוה מדי. עקב התנגדות האוצר, תמ"א 9 לא אושרה בסופו של דבר.

השפעתם ומעמדם של הסקר והתוכנית

אף שתוכנית המתאר עצמה לא אושרה, היא והסקר הניחו את היסודות לכל פעילות עתידית בתחום. השפעתם בולטת בייחוד בהיבטים אלה:

בית החרושת "שמן" ("עתידי") בחיפה

מתוך הסקר (עמ' 39): אחד ממפעלי התעשייה הראשונים בארץ, והראשון בחיפה. עסק בייצור סבון ושמינים עד 1922. נקרא ביח"ר "עתידי", ולאחר מכן עבר לבעלות "שמן". הבית ישן, רעוע, מוזנח ואינו משמש היום למאומה, נמצא צמוד למבני הממגורות ומהווה מטרד. ערכו ההיסטורי כאחד המפעלים הראשונים בארץ. יש מקום לשיקום המבנה ושימורו כבית בו יוצגו שלבי ההתפתחות של המפעל, או שיהיה צורך לשפצו ולשבצו במסגרת המפעל. מצב האתר היום: המפעל הפסיק פעילותו בשנת 2021, לאחר מאה שנות פעילות. שטח המפעל מיועד לפיתוח. צילום ימין: מתוך חוברת הסקר, צילום: י' שמשילביץ'. צילום שמאל: דרור סולר – סולר אדריכלים, עורכי תיק התיעוד למתחם

- העלאת מודעות, שינוי בתפיסה והכרה הדרגתית בחשיבות השימור: למרות הקשיים וההתנגדויות, התוכנית תרמה להכרה הדרגתית בחשיבות השימור בקרב מקבלי ההחלטות. הפרסומים של אפרת וגבריאלי, לצד ראיונות ברדיו ובטלוויזיה, סייעו להעלות את המודעות הציבורית לנושא, והציבור החל להכיר בחשיבותם של אתרים אלו כחלק מהמורשת הלאומית, נוסף על האתרים הארכיאולוגיים המוכרים. הסקר והתוכנית סייעו להמחיש את תולדות הציונות לא רק על גבי מפות, אלא גם בשטח, ובכך יצרו חיבור רגשי עמוק יותר בין הציבור לבין המורשת הבנויה. הם הדגישו את הצורך לשמר אתרים פיזיים – ולא רק מסמכים כתובים – כמייצגים של ההיסטוריה והזהות הלאומית.

- הקמת המועצה לשימור אתרים: תמ"א 9 הייתה אחד הגורמים שהובילו להקמת המועצה לשימור אתרים, גוף האחראי לקידום שימורה של מורשת התרבות בישראל. בתחילת דרכה של המועצה שימשה התוכנית כ"תנ"ך", ובפעילותיה הראשונות התחקו הפעילים אחר האתרים שנסקרו. עד היום היא משמשת סימוכין בסקרים ובמסמכים שונים.

- השפעה על תוכניות אחרות: תמ"א 9 שימשה השראה לתוכניות אחרות, כמו תוכנית המתאר הארצית לאתרי מלחמת העצמאות (תמ"א 21), ולתוכניות שימור מקומיות. עוד השפיעה התוכנית על תיקון 31 לחוק התכנון והבנייה, שהסדיר את נושא שימור האתרים בחוק.

- מסמך מכונן וכלי עבודה מקצועי: הסקר, ראשון מסוגו, הוא בסיס מידע מקיף המרכז נתונים על אתרי התיישבות, כולל שמות, כתובות, מספרי גוש/חלקה, תקופות היסטוריות, שימושים קודמים, ומצב פיזי נוכחי. הסקר כולל פרטים על בעלות, ייעודי קרקע בתוכניות מתאר וכן שימושים עתידיים מתוכננים, ומוצגים בו צילומים ומפות. עוד מציג הסקר הגדרות מקצועיות למושגי יסוד בתחום שימור המורשת, ובהם "אתר", "שימור", "שיקום" ו"שחזור", ומבטא גישות ותפיסות שהיו נהוגות בתקופת פרסומו. בכך הוא מהווה מסמך היסטורי בהתפתחותו של תחום שימור המורשת הבנויה בישראל. תוכנית המתאר שהוכנה על בסיס הסקר משמשת כיום מקור מידע לתוכניות מתאר מקומיות ומחוזיות, ומוזכרת במסמכי תיעוד רבים.

סיכום

במידה רבה, בעבודתם על הסקר "אתרי התיישבות בישראל" הניחו אפרת וגבריאלי את התשתית לפיתוחו של תחום שימור אתרי מורשת בישראל, באמצעות תרגום תפיסת עולם

והצגת מושגים ודרכי פעולה המשמשים אותנו עד היום. הסקר עצמו הציג מתודה למיפוי ולמיון המרחב ברבדים שונים (חקר ושימוש במקורות מגוונים, פנייה לקהילות המקומיות), תחום שהלך והתפתח במשך השנים. הסקר סייע בקידום מדיניות של שמירה על נכסים היסטוריים, הן בפן החוקתי הן באמצעות פעילות ציבורית (כץ, 2004).

אפרת וגבריאלי עצמם המשיכו בעבודתם באגף התכנון ובמקומות אחרים. אלישע אפרת התמנה לפרופסור מן המניין בחוג לגאוגרפיה שבאוניברסיטת תל-אביב, והמשיך לפרסם את מחקריו בספרים ובמאמרים רבים. בשנת 2007 היה אפרת לחתן פרס ישראל לחקר הגאוגרפיה. הוא נפטר בדצמבר 2016. גבריאלי הוא מתכנן עצמאי ופעיל במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.

סוף דבר

בשנים האחרונות משמשים נתוני סקר אתרי התיישבות בישראל ומסמכי תמ"א 9 בסיס לתרגיל לימודי עבור סטודנטים לארכיטקטורה בבית הספר לארכיטקטורה באוניברסיטת אריאל. התרגיל ניתן בקורס "מבוא לשימור אדריכלי", ואינווטר האתרים שנסקרו משמש בו כלי לימוד ובסיס נתונים. לאחר לימוד ההקשר ההיסטורי של חיבור המסמכים כאבן דרך בהתפתחות תחום שימור מורשת תרבות בישראל, האתרים בסקר מחולקים בין הסטודנטים, והללו מתחקים אחר מצבם הפיזי, הסטטוטורי, מעמדם ותפקודם, ומדווחים ממרחק חמישה עשורים מהסקר המקורי על מצבם הנוכחי. תוצאות התרגיל והתובנות העולות ממנו שופכות אור לא רק על מעמדם של האתרים, אלא גם על מעמדו של תחום השימור בישראל.

המפגש של הסטודנטים במסגרת התרגיל עם מסמכי הסקר ותוכנית המתאר, לימוד הרקע לעריכתם והתחקות אחר מצבם של האתרים, כל אלה מעוררים דיון על מעמדו של תחום שימור מורשת התרבות בישראל, על תפקידם ועל תפקודם של גופי התכנון והארגונים השונים. כהמשך לתרגיל זה, יש כוונה לאיסוף הממצאים שהתקבלו ולעריכתם לדוח מצב. מסמך חדש זה יוכל אף הוא לשמש בתורו מקור מידע עבור הציבור, הגופים הרשמיים ומקבלי ההחלטות, והשחקנים השונים בתחום.

על המחבר:

יאיר ורון | yairva@ariel.ac.il

ד"ר יאיר ורון הוא אדריכל, מרצה חבר סגל בבית הספר לארכיטקטורה באוניברסיטת אריאל, וחבר סגל במרכז מנדל למנהיגות בנגב. עוסק במחקר והוראה בנושא שימור המורשת הבנויה. בעל תואר M.A. בשימור ופיתוח נוף ונכסי תרבות. מחקרו לתואר שלישי נכתב במחלקה לגאוגרפיה וסביבה באוניברסיטת בר-אילן בהנחייתה של פרופ' עירית עמית-כהן ועסק במאפייני המעבר של נכסי מורשת ביטחון ממרחב צבאי למרחב אזרחי. ספרו דוד קאסוטו: שני עולמות התפרסם בשנת 2021 בהוצאת הספרים של אוניברסיטת אריאל. ורון הוא יועץ לפרויקטים ותוכניות בשימור ובפיתוח אתרי מורשת בישראל. הוא פעיל בארגון איקומוס ישראל ונציג ישראל בוועדה המדעית הבין-לאומית ICOFORT.

מקורות

- אפרת, א' (2014). אנו משמרים את מה שאנחנו אוהבים: בעקבות תמ"א 9 ותמ"א 21. אתרים – המגזין, 4, 29 – 36.
- אפרת, א' וגבריאל, א' (תשכ"ט). אתרי התיישבות בישראל. משרד הפנים.
- הושלמה תוכנית לשיחזור 200 אתרי התיישבות (26 ביוני, 1969). דבר.
- כץ, י' (2004). לעצור את הדחפור: הקמתם של הכלים המוסדיים לשמירת ערכי הטבע, הנוף והמורשת ההיסטורית של מדינת ישראל. אוניברסיטת בר-אילן.
- נספח המלצות והצעות שיקום לתוכנית מתאר ארצית לאתרי התיישבות (1971). משרד הפנים.
- רגב, ע' (2017). מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל: שלושים שנים ראשונות. מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, ספריית יהודה דקל.
- שבא, ש' (10 באוקטובר, 1969). אין בית שאי-אפשר בלעדיו. דבר.
- תמ"א 9, תוכנית מתאר לאתרי התיישבות (1971) (קנ"מ 1:250,000). משרד הפנים.
- תמ"א 21, תוכנית מתאר לאתרי מלחמת העצמאות (בתוקף משנת 1982) (קנ"מ 1:250,000). משרד הפנים.

שימור, תכנון ופיתוח: הגישה ההתפתחותית והגישה התפקודית

אחת התמורות הבולטות במעמדו של נושא השימור של מורשת התרבות הבנויה היא ההכרה בחשיבות שבהשתלבותו של נכס מוכרז לשימור בתהליך התכנון המרקמי ובכיווני התפתחותו. בחינה מעמיקה של היחסים בין השניים חושפת שתי גישות. הגישה האחת היא גישה התפתחותית, המציגה את התפתחותו של מרקם בנוי כתהליך תוספתי מתמשך המורכב מחוליות, כל חוליה ומאפייניה הייחודיים. מאפיינים אלה תלויי זמן – המצאותיו, תפיסותיו, טכנולוגיות בנייה וסגנונות עיצוב, דמויות ואירועים מיוחדים. התכנון באמצעות שימור נכסי מורשת התרבות מבליט התפתחות זו. הגישה האחרת היא גישה תפקודית, והיא מבטאת את השינויים שחלו במרקם בנוי בעקבות תמורות תפקודיות שחלו בו. למשל, שינוי בהגדרתם של שימושי הקרקע, תהליך ג'נטריפיקציה, שינוי מדיני-פוליטי, צרכי פיתוח, דלדול במשאבים. התכנון המרקמי מושפע מגישה זו, וכך גם מושפע יחסו לשימור של נכס מורשת תרבות בנויה. במילים אחרות, שימורו של הנכס יושפע מהתמורות התפקודיות, ויותאם להן.

"הארגז ואוצרותיו": מפגש בין שימור והתחדשות עירונית בגרעין ההיסטורי של כפר-סבא*

נגה די סגני

תקציר

אחת התופעות המרכזיות המייצגות את התמורות שחלו בתפיסת השימור של מורשת התרבות קשורה בתכנון המרקמי העירוני, ובניסיונות לגשר בין הרצון לשמור על "רוח המקום" ההיסטורית לבין לחצי הפיתוח העירוני. כפר־סבא והתכנון העירוני המקודם בה מייצגים תופעה זו. כפר־סבא, המושבה הראשונה בשרון, הוקמה בשנת 1903 על ידי יוצאי המושבה פתח תקווה. המושבה, שראשיתה במבנה החאן ולאורך רחוב הרצל, התרחבה עם השנים, ולב ליבה המסחרי התפתח דווקא בצומת הרחובות השרון (ויצמן של היום) ורוטשילד. רחוב ויצמן, שהוא רחובה הראשי של העיר, התפתח כציר ליניארי ממערב למזרח, ולאורכו שימושים מסחריים, ציבוריים, תרבותיים ותשתית תחבורה ראשית. הוא מצטלב במרכז התפקודי עם רחוב רוטשילד, וממנו מתפרסים צפונה ודרומה גרید של רחובות ושל מערכת שבילים ירוקים, שיחד יוצרים את התבנית האורבנית של העיר. גם כיום אפשר לזהות את המאפיינים ההיסטוריים של "הציר ההיסטורי המצטלב" שברחובות ויצמן ורוטשילד: שכבות של בינוי היסטורי מימיה הראשונים של המושבה, הכוללות סגנונות בנייה, טכנולוגיות בנייה וחומרי בנייה היסטוריים, בלוקים עירוניים ששמרו על הפרצליה המקורית, עצים בוגרים ושימושי מסחר זעיר שאפיינו את הציר מראשיתו. בגלל מתארו דבק במתחם הוותיק הכינוי "הארגז". כיום, כפועל יוצא של מיקומו וההתפתחות האורבנית, המתחם נמצא בלב תהליכי ההתחדשות העירונית, בין שבאמצעות התחדשות הבניין הבודד בין שבאמצעות התחדשות מתחמית, במסגרת תוכניות פינוי-בינוי. נוסף על כך, בראי תוכניות ארציות מקודמות, רחוב ויצמן נמצא בלב ליבו של ציר המטרו המתוכנן (תת"ל 101 ג), ובתחום תמ"א 70, ולתוכניות אלה השפעה מכרעת על קידום התכנון בעיר. מצב זה יוצר מתח בין הרצון לשמור על אופייה של כפר־סבא כעיר ברוח כפרית, על כל מאפייניה ואתריה ההיסטוריים, לבין הצורך לקדם תהליכי התחדשות עירונית, לחדש את מרכז העיר ותשתיותיה, לקדם תהליכים של חיזוק ומיגון מבנים, ולהוסיף יחידות דיור בעבור האוכלוסייה המקומית ההולכת וגדלה בקצב מהיר. סקירה זו מטרתה להציג את החשיבה התכנונית והממשקים המתקיימים בין קידומה של תוכנית השימור העירונית לבין תוכניות התחדשות עירונית, וזאת על רקע התוכניות הארציות להסעת המונים, ומגבלות ועקרונות הבנייה שהן מתוות. המאמר יציג את האסטרטגיה התכנונית של אגף התכנון של העיר, הרואה את תהליכי השימור בראש ובראשונה ככלי מהותי בסל הכלים של תהליכי התחדשות עירונית, שלאורם מתגבשים עקרונות התכנון של הציר ההיסטורי בעיר. אלה שואפים לאזן בין צורכי הפיתוח לבין הרצון לשמור על אופיו וערכיו של ציר זה, ובהם הניסיון לשמור על תבנית הבנייה המגוונת והמרקמית, כלים לשמירה על המקצב על פי הפרצליה ההיסטורית גם במסגרת תוכניות איחוד וחלוקה, שמירה על דופן מסחרית בנויה רציפה לאורך רחוב ויצמן למרות מגבלות התוכניות הארציות ומיקומם של המבנים לשימור בתחום הדרך הסטטוטורית – וכן שימור אופיו המסחרי של הרחוב.

מילות מפתח:

תוכנית שימור, התחדשות עירונית, גרעין היסטורי עירוני, כפר־סבא

פתח דבר

אחת התופעות המרכזיות המייצגות את התמורות שחלו בתפיסת שימור מורשת התרבות קשורה בשימור המרקם העירוני ובניסיונות לגשר בין הרצון לשמור על "רוח המקום" ההיסטורית, ובפרט רוח הרחוב, קנה המידה והזהות הפיזית שלו, לבין לחצי הפיתוח

העירוני. יוזמות התכנון בעיר כפר-סבא בשנים האחרונות, שבעיקרן הן תוכניות להתחדשות עירונית במרכז העיר, מקודמות בד בבד עם קידום תוכנית השימור העירונית ומייצגות תופעה זו. בסקירה זו אציג את הממשקים והשיח התכנוני השואפים לייצר סינרגיה בין תוכנית השימור העירונית המקודמת בעיר כפר-סבא לבין תוכניות התחדשות עירונית בלב העיר, כשברקע התוכניות הארציות להסעת המונים הנושאות בחובן עקרונות ומגבלות נוספים. תהליכים תכנוניים אלה מקודמים מתוך התפיסה שלפיה שימור הוא חלק בלתי נפרד מהמערך התכנוני הכולל בעיר, והוא כלי מהותי בסל הכלים של תהליכי התחדשות עירונית. כפר-סבא, המושבה הראשונה בשרון (קטע מישור החוף המשתרע מצפון לנחל הירקון), הוקמה בשנת 1903 על ידי יוצאי המושבה פתח תקווה. המבנה העירוני של לב העיר כיום, הותווה כבר במפת חלוקת הקרקעות של משה סלור, משנת 1905 (איור 1).

שטח המושבה חולק ל-132 מגרשים חקלאיים ומגרשי מגורים באמצעות רשת אורתוגונלית שהותוותה בין שתי דרכים עתיקות: דרך יפו-טול כרם במערב (רחוב טשרניחובסקי של היום), והדרך לאפולוניה בגבול הצפוני של המושבה (בן יהודה). בלב המושבה תוכנן "הכפר", שבשל תצורתו המלבנית לימים קיבל את הכינוי "הארגז". במרכז "הכפר" עברה ממזרח למערב הדרך המרכזית לפתח תקווה (רחוב השרון, שלימים שונה שמו לרחוב ויצמן), שבקצה המערבי שלה נפגשה עם דרך יפו-טול כרם (קולודני, 1987, עמ' 86). מפת חלוקה זו הייתה, כאמור, הבסיס להתפתחות האורבנית של כפר-סבא, וליצירת הסכמה העירונית המבוססת על ציר ראשי ברחוב ויצמן, היוצר יחד עם הרחובות טשרניחובסקי-בן יהודה-תע"ש טבעת היקפית פנימית הסובבת את לב העיר. סכמה זו היא יסוד ההתפתחות של העיר, העובר כחוט השני בין תוכניות המתאר ומסמכי המדיניות השונים, משחר היווסדה ועד היום. המבנה הראשון במושבה – החאן – הוקם על גבי הציר המרכזי שלימים הפך לרחוב ויצמן. סמוך לו, לאורך רחוב הרצל, הוקמו הבתים הראשונים. הרחוב הראשי נסלל במהלך שנות השלושים של המאה ה-20, ועד מהרה התפתח כציר ליניארי ממערב למזרח, שלאורכו שימושים מסחריים, ציבוריים, תרבותיים ותשתית תחבורה ראשית (איור 5). אף שרחוב הרצל היה רחוב המגורים הראשון, דווקא רחוב רוטשילד, המקביל לו ממערב, התפתח עם רחוב ויצמן כלב האזרחי, התרבותי והמסחרי של המושבה, ובצומת הרחובות הוקמה כיכר (איור 4). התפתחות ספונטנית זו קיבלה לימים גושפנקה במסגרת תוכניות המתאר העירוניות לאורך השנים, ושני צירים מצטלבים אלו הוגדרו הלב המסחרי של המושבה, וליבו של מתחם "הארגז" (איור 2).

כפועל יוצא של המיקום וההתפתחות האורבנית, המרכז ההיסטורי של העיר – בכינוי "הארגז" – נמצא כיום בלב תהליכי ההתחדשות העירונית – באמצעות התחדשות הבניין הבודד או באמצעות התחדשות מתחמית במסגרת תוכניות פינוי-בינוי. נוסף על כך, בראי תוכניות ארציות מקודמות, רחוב ויצמן נמצא בלב ליבו של ציר המטרו המתוכנן (תת"ל 101 ג), ובתחום תמ"א 70 – תוכנית מתאר ארצית המתווה עקרונות לפיתוח ולהתחדשות המרחב הסובב את תחנות המטרו העתידיות. לשתי תוכניות אלה השפעה מכרעת על הצביון האורבני של העיר בעתיד לבוא, והן מציבות אתגרים – אך גם הזדמנויות – לקידום שימור של לב המושבה ההיסטורי. אומנם תפיסת אגף התכנון בעיריית כפר-סבא היא כי שימור הוא מנוף להתחדשות עירונית, אך ברור כי קיים מתח מובנה בין הרצון לשמור על מורשתה הפיזית של כפר-סבא, על כל מאפייניה ואתריה ההיסטוריים, לבין תהליכי התחדשות עירונית, המושפעים מערכי הקרקע, מהצורך בחיזוק ומיגון מבנים ישנים, ממגבלות ועקרונות התוכניות הארציות ומהדרישה לתוספת יחידות דיור בעבור האוכלוסייה המקומית ההולכת וגדלה בקצב מהיר. המתח המתואר הוא תולדה של הכלים המקומיים להתחדשות עירונית

(תוכניות פינוי בינוי או התחדשות בניינית באמצעות תמ"א 38), שמגולמים בהם תמריצים כלכליים בהיעדר תמיכה ממשלתית כלכלית מובנית בתהליכים אלה. לכך מתלווים בעיות מובנות במימוש השימור בארץ, הנובעות מחולשת חוק השימור, היעדר מקורות תקציביים בשלטון המקומי למימון השימור, ופער תפיסתי מצד חלק ממקבלי ההחלטות והיזמים בדבר החשיבות שבשמירת ההיסטוריה (שחורי ושמיר שגן, 2016, עמ' 39 – 43). תחת מתח מובנה זה קודמה תוכנית השימור העירונית, בניסיון לייצר ממשק תכנוני עם המדיניות העירונית להתחדשות עירונית ועם תוכניות להתחדשות עירונית שקודמו בלב העיר.

תוכנית שימור כפר-סבא

תוכנית השימור המקודמת לעיר כפר-סבא כוללת 77 אתרים פיזיים ואתרי נוף, ושני מתחמים. בתחום "הארגז", לאורך רחוב ויצמן ורחוב רוטשילד, ממוקמים כמחצית מסך כל האתרים לשימור, ואלו תחומים בין שני המתחמים לשימור – מתחם החאן ומתחם התרבות. הרצף הקיים של אתרים לשימור בלב העיר הצריך חשיבה החורגת מגבולות האתר הבודד, אל ראייה רחבה ומרקמית. לאור זאת, במסגרת התוכנית נותחו הצירים המרכזיים שברחובות ויצמן ורוטשילד, וזוהו מאפייניהם ההיסטוריים הקיימים עד היום. לצד שכבות של בינוי היסטורי מימיה הראשונים של המושבה – הכוללים סגנונות בנייה, טכנולוגיות בנייה חומרי בנייה היסטוריים – רחובות אלו מאופיינים בבולקים עירוניים ששמרו ברובם על הפרצליה ההיסטורית, המאופיינת בחלקות צרות יחסית ובנייה ברווחים. לאורך הרחובות עצים בוגרים – חלקם אף ניטעו על ידי ילדי המושבה – ומתוך הרחובות יוצאים שבילים המתחברים אל מערכת השבילים הירוקה המאפיינת את העיר, והיא כשלעצמה רכיב אורבני מרכזי לשימור. בהיבט התפקודי, רחובות אלו שמרו לאורך השנים על שימושי המסחר הזעיר שאפיינו אותם מראשיתם והפכו אותם למרכז המושבה, ובהמשך – העיר. לאור ניתוח זה ברור היה כי תוכנית השימור צריכה להתייחס לתחום "הארגז" – ובפרט לרחובות ההיסטוריים ויצמן ורוטשילד – באופן מרקמי, לאור ההכרה בכך שחלק מכוחם של רחובות אלו טמון ברצף של האתרים לשימור ובמאפיינים האורבניים הסובבים אותם. רחובות אלו כונו על ידי אדריכלית העיר דאז, אדר' מיכל שרייבר, "שרשרת הפנינים של העיר כפר-סבא". לכל פנינה ופנינה תפקיד חשוב במכלול, והוצאת אחת מהן תביא לפרימת השרשרת כולה. משכך, החלה חשיבה כיצד ניתן יהיה להבטיח את שימור המרקם ההיסטורי בלב העיר במסגרת תהליכי התחדשות עירונית. החשיבה התמקדה באסטרטגיות שיאפשרו את שימורו, התחדשותו ופיתוחו של המרקם ההיסטורי, הכולל מבנים לשימור לצד מבנים שאינם מוכרזים לשימור ולפיכך זכאים להתחדשות. האסטרטגיה המובילה קבעה כי יש לראות בתהליכי השימור וההתחדשות תהליכים משלימים, והגדירה את תחומי ההתייחסות של כל אחד מהם במסגרת התהליך הכולל. בהתאמה, הגדרת המרקם ההיסטורי ועקרונות השימור שלו נעשו במסגרת תוכנית השימור, ואילו הגדרת עקרונות הבינוי החדש בלב העיר, ובפרט לאורך רחובות ויצמן ורוטשילד, נעשתה במסגרת המדיניות העירונית להתחדשות עירונית, שבבסיסה הונחה שכבת השימור.

הציר ההיסטורי בתוכנית השימור

"הוא חלף על פני הבתים הנמים והמוסך הגדול והדומם של 'אגד', על פני התחנות הריקות, הקפה הסגור של פידלר, השען, החייט, חנות הספרים והעיתונים של זיוין והכיכר, מתנשף ומזיע לאורך גזעי הפיקוסים הצעירים והאפורים" (קורן, 2013, עמ' 10). תיאור לב המושבה כפר-סבא בפתח ספרו של ישעיהו קורן, שתי כפות ידיים ומלה, כאילו מחזיר את הקורא אל העבר, לימי המושבה כפר-סבא, אך למעשה הוא מאפשר לקורא לשוטט בליבה של כפר-

סבא גם כיום. קפה פידלר, חנות הספרים והכיכר, וכמותם "בית הספר העממי החדש וחורשת האיקליפטוסים" המתוארים בהמשך הדברים, הם חלק בלתי נפרד מהנוף הפיזי והנופי של העיר גם בהווה. משכך, אחד הנושאים העיקריים שתוכנית השימור העירונית עוסקת בהם הוא שימור מרקמי של לב המושבה, באמצעות הגדרה של "ציר לשימור". בתוכנית השימור, המושג "ציר לשימור" מתייחס לציר היסטורי בעל ערכים היסטוריים-תרבותיים, אדריכליים, נופיים ואורבניים; ציר בעל מאפיינים ייחודיים, המאגד בתוכו כמה אתרים ומבנים היסטוריים הסמוכים זה לזה ויוצרים רצף מובחן של אתרים. בהתאם לכך, התוכנית קבעה "ציר היסטורי מצטלב לשימור": ברחוב ויצמן – בין שני המתחמים לשימור (מתחם החאן – שהוא מתחם ראשיתה של המושבה, ומתחם התרבות), וברחוב רוטשילד – בין הרחובות המייסדים מצפון ועמרמי/נחשון בדרום (איורים 3, 6).

הציר המצטלב כולל 31 מבנים לשימור. מדובר במבני מגורים ומסחר בני קומה אחת עד שלוש קומות, בעלי גגות רעפים או גגות שטוחים, חזיתות מסחריות ושימושים מעורבים. המבנים לאורך הציר ההיסטורי שברחוב ויצמן תחומים בין שני מתחמים לשימור: מתחם החאן ומתחם התרבות. שני המתחמים כוללים כמה מבנים היסטוריים לשימור, וסביבם מרחב נופי היסטורי-תרבותי שהוכרז גם הוא לשימור. בלב הציר ההיסטורי נמצא מתחם השוק הישן, המשמש שוק עירוני ומרכז בילוי פעיל בעיר. מתוך הציר ההיסטורי המצטלב יוצאים שבילי הליכה, ובכך קושרים את הרחובות הראשיים למערכת השבילים והגינות האיכותית של העיר, המכונה "הרשת הירוקה" ומהווה גם היא שכבה לשימור בתוכנית השימור של העיר. לאתרים היסטוריים אלה, המיועדים לשימור, מצטרפים כאמור מאפיינים היסטוריים-מרחביים מובהקים, שהם חלק בלתי נפרד מהמרחב הציבורי של רחובות אלו, ויוצרים מרקם ייחודי ראוי לשימור כחלק מתהליכי התחדשות עירונית.

במסגרת תוכנית השימור נקבעו הוראות לשימור הציר ההיסטורי, המתייחסות לאופן שימור המבנים לאורך הציר מחד גיסא, ולשימור המרחב הציבורי של רחובות היסטוריים אלו מאידך גיסא. ההנחיות לשימור המבנים לשימור לאורך הציר ההיסטורי המצטלב התייחסו לשלוש דרגות השימור: שימור בהגבלות מחמירות [א], שימור עם אפשרות לתוספות בנייה [ב], שימור עם אפשרות לתוספת במגבלות תכנוניות [ב 1]. עוד התייחסו ההנחיות לטיפולוגיית הבנייה ולגודל המגרש. העיקרון המנחה היה כי הגובה האבסולוטי במגרש לשימור לא יעלה על ארבע קומות, בין שבתוספת על המבנה לשימור בין שבתוספת בעורף המגרש. הוראות אלו נועדו לשמור על קנה המידה של המבנים ההיסטוריים לשימור, ולא לאפשר תוספות בנייה לא מידתיות שיפגעו בערכי המבנה. כדי לאפשר את מגבלת הגובה הזו, שבמקרים מסוימים משמעותה מימוש חלקי בלבד של הזכויות המאושרות במגרש והזכויות העודפות מתוקף תמרוץ השימור שהתוכנית קובעת, תוכנית השימור הגדירה מנגנון למימוש זכויות עודפות של מגרשים לשימור במגרשים קולטים אחרים. באופן זה התוכנית מגשרת על המתח הקיים בין השימור המרקמי לבין כלכליות הפרויקט. ההוראות לשימור המבנים כמפורט לעיל הן בגדר המנדט העיקרי והברור של תוכנית השימור, אך במסגרת זו עלתה השאלה מה המנדט של תוכנית השימור בנוגע למבנים לאורך הציר ההיסטורי המצטלב שאינם מבנים לשימור. למעשה, החשיבה האסטרטגית לפיה הרחובות ההיסטוריים הוגדרו כציר מצטלב לשימור, להבדיל ממתחם לשימור, התייחסה לצורך במתן גמישות תכנונית ברחובות ההיסטוריים שהם גם הרחובות הראשיים של העיר, המכילים את מרב היוזמות להתחדשות עירונית, ונמצאים כאמור בלב תחום התכנון של התוכניות הארציות לקידום המטרו וסביבתו. מתוך אסטרטגיה תכנונית זו הובן כי ההתייחסות ליתר המבנים ברחוב הכרחית אומנם כדי להבטיח את שימור המאפיינים ההיסטוריים-מרחביים לאורך הרחוב –

ובראשם בינוי בקנה מידה התואם את המבנים לשימור, וכן בינוי צמוד דופן לחזית הרחוב ובמקצב בנייה המאפיין את הפרצלציה ההיסטורית – אך אי אפשר להגבילם ולהחיל עליהם הוראות שימור. לשם כך הוצע כי מענה לכך יתאפשר במסגרת הוראות בינוי במדיניות העירונית להתחדשות עירונית, כפי שיפורט בהמשך. עם זאת, במסגרת תוכנית השימור הושם דגש מיוחד על שימורו של עוד נדבך חשוב בציר ההיסטורי המצטלב – המרחב הציבורי של רחובות אלה. נקבע כי כל התערבות במרחב הציבורי בציר ההיסטורי תהיה בהתאם לנספח עיצוב אדריכלי שיקבע הנחיות לפיתוח המרחב הפיזי הפתוח. נספח זה ייתן דעתו לממשקים בין המגרש הפרטי לבין המרחב הציבורי, ויתייחס לכמה היבטים: כניסות למגרשים/ מבנים, עצים בוגרים והצורך בעיבוי הצמחייה ההיסטורית, פרטי שילוט מסחרי, שילוט היסטורי, שילוט רחוב ומספרי בתים, ריהוט רחוב לרבות תאורה וריצוף, שימור השימושים המסחריים ועוד.

מדיניות להתחדשות עירונית בלב העיר

אחד התהליכים שקודמו במינהל הנדסה כפר-סבא בשנים האחרונות הוא בחינת עקרונות להתחדשות לב העיר, בין שתי תחנות המטרו המתוכננות ובגבולות מתחם "הארגז" ההיסטורי. במסגרת תהליך זה נדרש היה לערוך תיאום בין המדיניות העירונית המתגבשת להתחדשות עירונית לבין תוכנית השימור המקודמת. ואכן שכבת השימור, הכוללת את האתרים לשימור ואת הציר ההיסטורי המצטלב, הונחה כבר בשלב מוקדם כבסיס תכנוני ופיזי בתהליך העבודה על מדיניות זו. לתוך התהליך תוכלו המאפיינים של מרכז העיר כפר-סבא, ובהם כאמור שכבת השימור, מגבלותיהן והנחיותיהן של התוכניות הארציות לקידום המטרו וסביבתו (תת"ל 101 ג ותמ"א 70), וצורכי התחדשות המרחב ביחס לשווי הקרקע. אומנם מסמך המדיניות להתחדשות לב העיר טרם אומץ על ידי הוועדה המקומית, אך הוא משמש מסמך עקרונות מנחה בעבודת מינהל הנדסה, ובמסגרתו הוגדרו שני כלים משלימים למימוש תוכנית השימור העירונית וחזון שימור הציר ההיסטורי המצטלב.

1. הגדרת תת-מתחמי תכנון

הכלי הראשון להתחדשות לב העיר במסגרת מסמך מדיניות לב העיר היה הגדרת תת-מתחמי תכנון בתחום לב העיר, שבהם יקודמו תוכניות מפורטות לאיחוד ולחלוקה בעתיד. על סמך התוכנית המפורטת ניתן יהיה להוציא היתרי בנייה למימוש התחדשות המרחב. לאורך רחוב ויצמן יש למתחמים אלה יתרונות אחדים:

- הגדרת מתחמי תכנון תבטיח תכנון בראייה כוללת לאורך הרחוב הראשי, ובמסגרתו ניתן יהיה לאזן טוב יותר בין היוזמה הפרטית לבין הצרכים הציבוריים והתשתיות הציבוריות.
- היות שלאורך רחוב ויצמן המתחמים כוללים, בין היתר, אתרים לשימור, הם מאפשרים שימור מיטבי של האתרים הללו, באמצעות העברת זכויות ממגרש לשימור (בין שזכויות בנייה מאושרות לא ממומשות בין שזכויות עודפות בגין תמריצי השימור), למגרש אחר חדש בתחום התוכנית. לפיכך, בזכות חלוקה זו לתת-מתחמי איחוד וחלוקה, תחום מסמך מדיניות לב העיר כולו הוגדר בתוכנית השימור כאחד משני מתחמים קולטים למימוש זכויות עודפות ממגרשים לשימור (איור 8).
- כאמור, לאורך רחוב ויצמן עובר תוואי המטרו העתידי, ומשכך – כבר כיום מוטלות מגבלות פיתוח בתחום הקו הכחול של תת"ל 101 ג ולתוך המגרשים צמודי הדופן לרחוב ויצמן. אחת המגבלות העיקריות נוגעת למגבלת חפירה בתת-הקרקע, וזו מייצרת מגבלות על תשתיות ויסודות הבנייה העתידית, וכפועל יוצא מכך – על הבנייה מעל הקרקע. ההגדרה של מתחמי

תכנון במסגרת מסמך מדיניות לב העיר מאפשרת לגשר על מגבלה זו באמצעות הסטה של זכויות בנייה לעורף המתחמים, תוך יצירת בינוי מרקמי לאורך הרחוב.

2. בינוי מרקמי לאורך רחוב ויצמן

עיקרון נוסף שהוגדר במסגרת הממשק של מסמך מדיניות לב העיר עם תוכנית השימור העירונית, הוא יצירת חתך רחוב של בינוי מרקמי לאורך הציר ההיסטורי המצטלב. חלופות התכנון לחתך רחוב ויצמן היו צריכות לגשר בין מגבלות החפירה בתת-הקרקע של תוכנית המטרו, אשר הצריכו את הסטת הבינוי לאחור, לבין העובדה כי הרוב המוחלט של המבנים לשימור לאורך הרחוב בולטים אל תוך זכות הדרך הסטטוטורית, ובהכרח – גם אל תוך תחום מגבלות החפירה. לכך הצטרפה עוד מורכבות, שכן אחד העקרונות המרכזיים של תמ"א 70 הוא יצירת מרחב ציבורי עירוני משמעותי מוטה הליכה בסביבות תחנות המטרו, כולל מדרכות רחבות ברחובות שהוגדרו כרחובות ראשיים וכיכרות בכניסות העתידיות לתחנות. משכך, אחד החתכים המוצעים לרחוב ביקש לאפשר בינוי מרקמי של כארבע קומות בבנייה החדשה לאורך הרחוב, כקומות מסד או כבנייה עצמאית, וזכויות הבנייה המשמעותיות הוסטו לעורף המגרשים או לרחובות האחוריים. בינוי מרקמי זה מאפשר להתגבר על מגבלות החפירה שהגדירה תוכנית המטרו מחד גיסא, ולשמר על קנה המידה המרקמי בציר ההיסטורי לשימור מאידך גיסא. זאת ועוד, בחלק מהציר נוצר "מרחב שיטוט" נוסף בעורף המבנים צמודי הדופן לרחוב, ובכך הורחב המרחב הציבורי ההליכתי מחד גיסא, וניתנה האפשרות לפתיחת חזית פעילה נוספת בעורפם של מבנים לשימור, והתחברות אל מערך השבילים הירוקים של הרשת הירוקה מאידך גיסא.

תוכנית השימור ומסמך מדיניות לב העיר נמצאים עדיין בהליך תכנון, אך הממשק התכנוני שהתקיים בין שני תהליכים אלה בתחילת הדרך התווה את עקרונות התכנון בכל אחד מהם באופן המאפשר לממש את התפיסה כי שימור הוא כלי בארגז הכלים של ההתחדשות העירונית. למעשה, יוזמות לתוכניות מפורטות להתחדשות עירונית מקודמות כבר כיום לאור הקווים המנחים של תוכנית השימור ומדיניות לב העיר.

הרשת הירוקה של כפר-סבא

נושא מרכזי נוסף בתוכנית השימור, אשר לו זיקה ישירה להליכי התחדשות עירונית מחד גיסא ולהתייחסות שימורית מרקמית מרחבית מאידך גיסא – הוא שימור הרשת הירוקה של כפר-סבא. "הרשת הירוקה" הותוותה בסך שנות השבעים במסגרת תוכנית האב של אדריכל העיר יוסף קולודני. מדובר במערך של שבילי הליכה, שדרות וגנים ציבוריים בפנים הבלוקים, וביניהם שזורים מגרשים למבני ציבור. הרעיון היה ליצור רשת הליכה המופרדת מרחובות העיר, אך גם מתחברת אליה. בשל היות הרשת הירוקה רכיב אורבני מובהק, בעל ערכים אורבניים, נופיים וחברתיים, הוחלט לכלול אותה בתוכנית השימור העירונית. האתגר המרכזי היה כיצד לכלול שכבה אורבנית רחבה בלב העיר תחת הנחיות השימור, ובד בבד לשמור על הגמישות הנדרשת בעבור צורכי ההתחדשות העירונית. כדי להתגבר על אתגר זה, יצרה תוכנית השימור שלוש דרגות התייחסות לרשת הירוקה, שמטרת כולן היא שמירה על הרעיון התכנוני העומד בבסיס הרשת הירוקה, כדי להבטיח את המשך קיומה במסגרת תהליכי תכנון והתחדשות עירונית.

דרגת ההתייחסות הראשונה והגבוהה ביותר נוגעת לגנים לשימור, המהווים חלק מרשימת השימור העירונית והם בעלי ערכים היסטוריים תרבותיים לצד ערכיהם הנפיים. בנוגע לאתרים אלה נרשמו הוראות שימור מפורטות, בדומה להוראות השימור של יתר האתרים לשימור. הדרגה השנייה התייחסה לגנים שכונו "גנים מרכזיים". גנים אלו מומשו בהתאם לרעיון הבסיסי של הרשת הירוקה, והם מרחב נופי חשוב ועוגן חברתי משמעותי בעיר. לגביהם נקבע כי יש לשמור על מיקומם ועל התוואי שלהם, ובמקרה שבמסגרת תוכנית מפורטת יידרש שינוי בתוואי של גן מרכזי, הדבר יחויב בהכנת נספח נופי מורחב שיתייחס למצב הקיים אל מול המוצע, וזה יאושר על ידי ועדת השימור העירונית. הדרגה השלישית התייחסה לשבילים האחרים במערך השבילים, הממומשים או ממומשים בחלקם, היוצרים את מערכת הזיקות של הרשת הירוקה. לגביהם נרשם כי ניתן יהיה לשנות את התוואי שלהם באמצעות תוכנית מפורטת, ובלבד שיישמרו את הרעיון המרכזי של הרשת הירוקה ומערכת הזיקות והקישוריות. באמצעות שלוש דרגות התייחסות אלו, תוכנית השימור מגדירה את התופעה התכנונית של הרשת הירוקה כראויה לשימור ומבטיחה את שימורה, אך בלי למנוע את אפשרות ההתחדשות העתידית של אזורים נרחבים בלב העיר ההיסטורית (איורים 9, 10).

סיכום

קידומם של תהליכי שימור במרכזי ערים רווי באתגרים ובמתחים מובנים אל מול לחצי הפיתוח והצורך בהתחדשות עירונית. אתגרים אלה נותרים לא פעם כקונפליקטים פתוחים, בשל היעדר תפיסה תכנונית המייחסת לשימור חשיבות כחלק מתהליכי ההתחדשות העירונית. התהליך שכפר-סבא עברה בחמש השנים האחרונות מציג אלטרנטיבה המבקשת לראות הליכים אלה כמשלימים ומפרים. החזון קיים, אך המימוש עוד לפנינו. יש לקוות כי עקרונות התכנון והשימור שהותוו בתוכנית השימור העירונית ובמדיניות העירונית להתחדשות עירונית אכן יישאו פרי וימומשו.

על המחברת:

נגה די סגני | nogad@ksaba.co.il

נגה די סגני, מנהלת מחלקת תכנון עיר בעיריית כפר-סבא. נגה בעלת תואר שני בשימור המורשת הבנויה ובתכנון ערים ואזורים. התזה שלה התמקדה בפרקטיקות לשימור "רוח הרחוב", במסגרת תהליכי שימור והתחדשות. בעברה עבדה במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, במחוז תל-אביב ולקחה חלק בקידום מדיניות השימור בערי המחוז.

מקורות

- קולודני, י' (1987). אלפיים שנה בכפר-סבא. עיריית כפר-סבא.
- קורן, י' (2013). שתי כפות ידיים ומלה. הקיבוץ המאוחד; ספרי סימן קריאה.
- שחורי, נ' ושמיר שנאן, ל' (2016). ניהול מערכתי של השימור: שימור המורשת הבנויה ברשות המקומית. ספריית יהודה דקל.

קרדיטים

יועץ תוכנית השימור: אדר' נאור מימר

עורכי תוכנית השימור – אגף התכנון בעיריית כפר־סבא: מיכל שרייבר, לשעבר אדר' העיר;
נגה די סגני, מנהלת מחלקת תכנון

עורכי מדיניות לב העיר: HQ אדריכלים

נכס מורשת תרבות ותפקידיו השונים

נכס מורשת תרבות מוחשית שהודות לערכיו התרבותיים הוכרה זכאותו להגנה ולשימור הוא "סוכן זיכרון" לקהילה שהוא ממוקם בתוכה, או לזו המזדהה עימו. ככזה, הוא ממלא תפקידים מספר: הוא מייצג המשכיות, מבטא תרבות ותפיסות עולם, מחזק זהות (של קהילה ולאום), מקדם אינטרסים (פוליטיים, אידיאולוגיים, כלכליים), בעל פוטנציאל לשימוש – חידוש השימוש הישן או התאמה לשימוש חדש, מייצר חוויה ומעורר סקרנות, מייצג מחלוקות ונועד להעביר מסרים. לתפקיד הנבחר יש השלכות על בחירת הנכס ועל אופן עיצובו. בסביבה הנמצאת בתהליכי פיתוח מואצים התפקידים יכולים להשתנות. אך את תפקידו המרכזי – לספר את סיפור המקום וקהילתו – אסור לקחת ממנו.

תמורות בתפיסת שימור מורשת התרבות בכפר־סבא

ירדנה ויזנברג

תקציר

התמורות בתפיסת שימור מורשת התרבות – זו המוחשית וזו הלא־מוחשית – בעולם בכלל ובישראל בפרט, מעידות על תפקידה בחברה המודרנית. בערים ההיסטוריות בארץ, כפר־סבא למשל, שלה גם שרידים עתיקים, נדרש תכנון מרקמי כולל בעיר המתפתחת, תוך שימת לב מרובה לעירוב השימושים – הישן והחדש. תהליך גאולת אדמותיה של המושבה כפר־סבא ורכישתן מעיד על הזיקה בין שימור מורשת התרבות שלה לבין הקהילה המקומית שנטלה חלק מהותי בכך לאורך השנים. בפרסום בקרב יהודי אירופה בדבר רכישת נחלות כפר־סבא, ובעידוד לעשות זאת, הדגישו את קדמותה ומורשתה היהודית בת אלפי השנים, וציינו כי שמה מוזכר במקורות היסטוריים. מאז הנהגת העיר, מתכננה ותושביה נוטלים חלק במאמץ לשמר מורשת תרבות זו. תפיסת השימור בעיר באה לידי ביטוי במגוון היבטים, ובעיקר בחיי היום־יום של ההנהגה והתושבים.

מילות מפתח:

אחריות קהילה, עיר מתוכננת, רשימת שימור, שימור מורשת התרבות, תהליך, הרשת הירוקה

מבוא

תולדותיה של כפר-סבא אינן מתחילות בשנת 1892, עם רכישת הקרקעות על ידי קבוצת יהודים תושבי פתח תקווה; גם לא בשנת 1903 – השנה שבה הוכרזה רשמית למושבה, וגם לא בשנת 1962 – עת זכתה למעמד של עיר. שורשיה הם עתיקים פי כמה. לשורשים אלה שרידים במרחב המושבה שהייתה לעיר, והם לא רק עדות לסיפורה ארוך השנים, אלא גם אמצעי שניתן לרותמו לעיצוב "רוחה של כפר-סבא" – הקשרים המתקיימים בין אוכלוסייתה למקומה. מטרת סקירה זו היא להציג את התמורות שחלו במהלך השנים בתפיסת השימור של נכסי מורשתה של המושבה שהפכה לעיר: עיר שאוכלוסייתה גדלה, מרקמה הבנוי התרחב, תעסוקת תושביה השתנתה ומעמדה במרחב השרון התחזק – והיא משמשת מרכז כלכלי ותרבותי לא רק לתושבי העיר אלא גם לתושבי האזור כולו.

שלבים בהתפתחות מעמדה של מורשת התרבות בכפר-סבא ויחסה של האוכלוסייה אליה

אפשר להבחין בכמה שלבים המייצגים את השינוי שחל במהלך השנים ביחסה של אוכלוסיית כפר-סבא למורשתה. השינוי מתבטא לא רק בסוג הנכסים ההיסטוריים הזוכים להבלטה, אלא גם באופן הנבחר לשימורם, בגורמים המוסדיים המעורבים, ובשיתופה של האוכלוסייה בתהליך השימור כולו. ראשית: כפר-סבא של התקופה הרומית – הגן הארכיאולוגי וההכרה כאתר לאומי ייחודה של העיר כפר-סבא נעוץ בשורשיה ההיסטוריים. היא התקיימה באותו אתר, ונשאה את שמה יותר מאלפיים שנה. הממצאים והמקורות מעידים כי ראשיתה של כפר-סבא ככפר חקלאי קדמה לתקופה הרומית. השרידים המועטים שנותרו מן הכפר עברו במהלך השנים תהליך של שימור באתרם. הממצאים הזעירים, ובהם כלי חרס וזכוכית, מטבעות ותכשיטים, מוצגים כיום במוזיאון שהוקם בשנת 1980 ושוכן במרכז התרבות בעיר. השם "כפר-סבא" מופיע במקורות היסטוריים שונים: בספרו של ההיסטוריון יוסף בן-מתתיהו קדמוניות היהודים, בתוספתא ובתלמוד, בכתובת רצפת פסיפס בבית הכנסת של רחוב מסוף התקופה הביזנטית, ובספריהם של הגיאוגרפים המוסלמים מוקדסי וכוסרוי, בני המאות ה-10 וה-11 לספירה. בשנת 1992 הוקם בשולי התל, במקום שהתגלו בו בחפירות מתקנים שונים, גן ארכיאולוגי פעיל עבור המבקרים. בשנת 2006 הוחלט להרחיב ולהעשיר את תחומי הפעילות בגן, לרבות שימור המתקנים באתרם, בניית אמפיתיאטרון להופעות אומנים, נטיעה של מגוון צמחי ארץ ישראל ועוד. משרד המורשת ומשרד התרבות רואים בגן אתר בעל חשיבות ברמה ארצית, ואף העניקו תקציבים לפיתוח המקום.

המוזיאון והפעילות בתחום שימור מורשת התרבות

המוזיאון העירוני נפתח בשנת 1980, ונועד להיות אחד ממוסדות התרבות בעיר. עד מהרה הוא זכה למעמד של "מוזיאון מו רפ" על ידי המשרדים הממשלתיים התומכים, וכיום הוא פועל בארבעה תחומים עיקריים: תרבות, שימור, מוזיאליה וחינוך. בתחילת שנת 2000 החלו נציגי המוזיאון לקחת חלק בדיוני ועדות השימור בהובלת אגף הנדסה של העירייה, וזאת לבקשת ראש העיר דאז, יהודה בן חמו. בוועדות השימור השתתפו אנשי אגף הנדסה, נציגי המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, נציג ועדת התכנון האזורית ותושבים. תפקידם היה הכנת רשימת מבנים המיועדים לשימור, מתן פתרונות למבנים בודדים שבעליהם ביקשו

לקדם את תכנונם, וגולת הכותרת – הכנת תוכנית שימור סטטוטורית. בשלב הראשון החלו עובדי המוזיאון באיסוף מידע ארכיוני, ראיונות עם ותיקי המושבה, והעברת המידע ההיסטורי שנאסף לקהל הרחב במסגרת כנסים וסיורים.

עוד פורסמו "קולות קוראים" לנציגי ציבור לקחת חלק בהעברת המידע ההיסטורי. בד בבד יזם המוזיאון פעולות עירוניות בקרב התושבים וגורמי עירייה שונים שהם בעלי זיקה ואחריות למורשת התרבות של המקום. פעולות אלה כללו ערבי שיח על תוכנית השימור, סיורים היסטוריים, אירועי תרבות במהלך השנה ששולבו בהם ערכי מורשת המקום, מחקרים, חיבור ספרים שעניינם זהות המקום ועוד.

בשנת 2006 בוצע סקר המבנים והאתרים ההיסטוריים הראשון, בהובלת האדריכל אמנון בר אור. הסקר הוצג בפני מועצת העיר ואושר על ידיה, וחולל שינוי בתפיסת נכסי מורשת התרבות של העיר ותרומתם לייחודיות העיר. הסקר העניק מעמד סטטוטורי־משפטי לייצוגי מורשת התרבות של המקום, והאיץ תהליך עבודה מסודר להכנת תוכנית שימור. גיבוש הרשימה היה תהליך מחשבתי מקצועי נרחב, ובמסגרתו הורכבה רשימת אתרים המשתייכים לרעיונות תמטיים הקשורים בהתפתחותה הפיזית של העיר, והם בעלי זיקה לרעיונות כוללים של ההתיישבות בארץ ישראל בכללותה. עם אלה נמנים לדוגמה מתחמים הקשורים בתמה החקלאית של יוזמות שקדמו להקמת המדינה, ובמסגרתן הוקמו במושבה גרעינים ציוניים חקלאיים (משק האוצר של חנקין וגן השרון); תמת המים – מגדלי המים ובריכות המים הקשורים קשר ישיר לפריסת ההתיישבות בארץ בכלל, ובכפר־סבא בפרט; גנים ציבוריים; ובוודאי מבני הציבור והמבנים הפרטיים שיצרו את הרקמה הבנויה של העיר.

הקמת המוזיאון כחלק מקריית התרבות החדשה

בישיבת המועצה שהתקיימה ב־1972 במלאות עשור להכרזת המושבה כפר־סבא לעיר, סקר ראש העיר דאז זאב גלר את הזינוק בפיתוחה ואת הצורך להכין תוכנית מתאר חדשה: תוכנית המכוונת לעיר בת 100 אלף תושבים, הטובלת בירק שישובץ בין מעונות המגורים והבניינים רבי־הקומות, כך שכל תושב יחוש כי טוב לגור בה. חשוב להעיר שהשימוש בתכנון לשינוי אופיו של יישוב ולהשפעה על תדמיתו היה ייחודי לזמנו, והקדים את התקופה הפוסט־מודרנית בישראל. במילים אחרות, כ־15 שנה קודם לתהליכי תכנון סדורים שנקבעו מראש ונועדו לשינוי דימויה של עיר. רק באמצע שנות השמונים החלו ערים שצמחו מן המושבות הוותיקות בארץ לחפש דרכים לתיקון המרקם ההיסטורי שלהן באמצעות תוכניות בניין עיר חדשות. כפר־סבא הייתה חריגה במהלך זה, הן מבחינת עיתוי הטיפול ב"תיקון" המרקם האורבני, שהקדים את יתר המושבות, הן מבחינת אופן השינוי שלו. במקום להפוך עיר צפופה ללא שום ייחוד, בחרה מועצת העיר לשמור את הצביון של עיר קטנה בשרון הדרומי, טובלת בירק ובעלת איכות חיים גבוהה. בחירה זו ייצגה את תפיסתו של יוסף קולודני, שנבחר לאדריכל העיר בשנת 1976. כדי לקדם את התוכנית נדרש קולודני לשכנע את הוועדה המקומית לתכנון ובנייה, שהייתה מורכבת מחברי מועצה בעלי אינטרסים נדל"ניים, ולאחר מכן – את הוועדה המחוזית לתכנון, את בעלי הקרקעות הרבים בעיר, את משרדי הממשלה הרלוונטיים ועוד (גלעדי, 2011).

התוכנית כללה את בניית קריית התרבות של העיר, שנקראה על שם שושנה ופנחס ספיר. באותה תקופה נערכו חפירות ארכיאולוגיות במזרח העיר, בתל כפר־סבא הקדומה, כהכנה להקמת שכונה ומרכז קהילתי. במהלך החפירות נתגלו ממצאים המעידים על ראשיתו של היישוב, ובעקבות זאת הוחלט על הקמת חדר ראשונים ומוזיאון ארכיאולוגי בקריית ספיר. הארכיאולוג איתן איילון, תושב העיר, הוא שהקים את המוזיאון. מטרתו הייתה לאצור ולהציג

את הממצאים הארכיאולוגיים שנתגלו בחפירות ברחבי העיר, וכן לקיים פעילות חינוכית ולספר על עברו של המקום. בהמשך נסגר המוזיאון לכשש שנים, ונפתח מחדש לרווחת הציבור בשנת 1990, בניהולה של כותבת מאמר זה. בחלוף הזמן ועם הרחבת תחומי הפעולה של המוזיאון, חלקם בזיקה למטרותיו המקוריות וחלקם שהתגבשו במשך השנים, הוחלט במוזיאון לפעול לקבלת מעמד של "מוזיאון מוכר" מטעם מחלקת המוזיאונים במשרד התרבות, ובכך להעלות בדרגה את היקף פעילותו ואיכותה. ואכן בשנת 2003 הוכרז על ידי משרד החינוך והתרבות למוזיאון מוכר. משמעות ההכרה היא בעיקר מקצועית: על המוזיאון לעמוד בדרישות המחלקה, ולהעשיר את תכניו בהיבטים מוזיאולוגיים, תרבותיים וחינוכיים. בד בבד הוא נהנה מתקציבים לצורך הפקת תכנים בתחומים אלו. נוסף על תצוגת הקבע, ובה הממצאים הארכיאולוגיים מהחפירות בתחומי העיר, הציג המוזיאון תערוכות מתחלפות, שחלקן היו בזיקה למורשת התרבות של היישוב. מדובר בתערוכות שנועדו להציג את התפתחות העיר ואת חשיבות המרקם הבנוי, ובהן תערוכות על גן מנשה, על מעמד הפועלים ו"חלון למושבה". כמו כן הציג המוזיאון תערוכות זמניות בנושאים ארכיאולוגיים ברמה הארצית, דוגמת מדעי הטבע בשימוש הארכיאולוגיה, והדבורה מאז ועד היום.

בשנת 2013 אושר שינוי שמו של המוזיאון – ממוזיאון ארכיאולוגי למוזיאון כפר-סבא. המשמעות היא שהמוזיאון אינו מצמצם את התקופות שהוא מתייחס אליהן, אלא מרחיב אותן. במילים אחרות, מטרות המוזיאון הן שימור מורשת התרבות של העיר לאורך כל השנים, התקופות העתיקות וממצאיהן הארכיאולוגיים, ההיסטוריה של העת החדשה, המאה ה-19, הקמת המושבה והפיכתה לעיר, שרידי עבר המתעדים את החוליות ההיסטוריות כולן – שימורם והקניית הידע על אודותיהם.

שימור נכסי מורשת תרבות: התהליך והמימוש

פרק זה התרחש בעיקר בעשור השני והשלישי של המאה ה-21, והוא מורכב מכמה שלבים: הכנת רשימה ראשונה של מבנים לשימור, והרשימות הנוספות שימור עירוני ושימור מכלולים עירוניים היסטוריים הם מהאתגרים הגדולים ביותר הניצבים בפני כל מי שעוסק בשימור מורשת תרבות, מכל דיסציפלינה רלוונטית. בניגוד לאתר ארכיאולוגי או למבנה הבודד, עיר היא גוף חי ומשתנה באופן קבוע. יתרה מזאת, היותה של העיר חיה ותוססת הוא מהערכים החשובים שלה, גם מבחינה חברתית וגם מבחינה תרבותית (סולר, 2012). כנדרש מהתוספת הרביעית לחוק התכנון והבנייה, החל משנת 1991 הוקמו בכפר-סבא ועדות שימור עירוניות, ובראשן עמד תחילה סגן ראש העיר דאז, עמירם מילר. הרשימה הראשונה של מבנים לשימור בעיר גובשה בשנת 1995, וכללה 24 מבנים ואתרים, ובהם גם גן היסטורי. לא בוצעו עבודות שימור, מלבד פירוק ובנייה מחדש של בית נורדשטיין. מאז, עם ציון אירועים מרכזיים בתולדות המושבה והעיר, וקיום פעילויות וסיורים העוסקים בהיסטוריה המקומית במעורבות של הקהילה – נוצר צורך בבחינה נוספת של הרשימה. בעיר נערכו שלושה סקרים על ידי אדריכלי שימור; ההצעות החדשות הוצגו במשך השנים בפני ועדות השימור, ובמידה רבה הן העשירו וגיוונו את הרשימה והתוו את הדרך להמשך התהליך. כך נוצרה הזדמנות להרחבת רעיון השימור של מורשת התרבות בעיר, ולתושבים ניתנו במה ואפשרות להשתתף בתהליך קבלת ההחלטות.

הצגת תוכנית שימור

אגף ההנדסה הוא המוביל את תוכנית השימור, לצד תוכניות הפיתוח והבינוי של העיר. המשמעות היא לשלב את הישן עם החדש. תפניות חשובות בהכנתה ובהפקדתה של תוכנית השימור במינהל התכנון התרחשו בשנת 2006, ובעיקר החל משנת 2018.

בשנת 2018 ראש העיר ויו"ר ועדת שימור רפי סער, ועדת השימור, מהנדסת העיר עליזה זיידלר גרנות, האדריכלית מיכל שרייבר גלבנדרוף, ורפרנטית השימור באגף ההנדסה נגה די סגני, פעלו בנחישות ובעקביות להגשתה. כדי לרתום את הציבור בכלל ואת בעלי הנכסים בפרט לקחת חלק בתהליך הפיתוח והשימור, הוזמנו כולם למפגשים, ובהם הוצגה תוכנית מפורטת על חלקיה השונים - המבנים, המתחמים, הציר ההיסטורי ו"הרשת הירוקה" (ראו להלן).

המשתתפים שאלו שאלות והעלו סוגיות שאינן בהירות, ולהן ניתן מענה. תוכנית השימור כוללת הנחיות לשימור של 79 מבנים ושני מתחמים, רובם מבנים ציבוריים ופרטיים. התוכנית מציבה הנחיות לטיפול בשני המתחמים המוכרזים. האחד – מתחם ה"חאן" ומתחם התרבות, והאחר – הצטלבות הרחובות ההיסטוריים וייצמן ורוטשילד, שם קיים רצף של מבנים לשימור. התוכנית מגינה על הרשת הירוקה המפורסמת של כפר-סבא (להלן), וכוללת הוראות לשימור הגנים ההיסטוריים ולשמירה על עקרונות הרשת הזאת. רשימת המבנים לשימור שבתוכנית מוגנת מכוח סעיפים 77 ו-78 לחוק התכנון והבנייה. המשמעות היא שכל פעולה או שינוי מבוקש באתרים הכלולים בה מצריכים עמידה בתנאים הקבועים בפרסום, ועיקרם עריכת תיק תיעוד לאתר, תיאום עם אגף התכנון, וקבלת המלצה של ועדת השימור העירונית. המבנים והאתרים חולקו לתמות שונות, על פי אופיים.

לאחר שרשימת המבנים והמתחמים אושרה הוחל בשלב הבא – מתן ניקוד לכל מבנה או אתר, כדי להחליט על רמת השימור הנדרשת. לשם כך הוכנה טבלת הערכה המתייחסת לכל אחד מארבעה קריטריונים: היסטורי, אדריכלי, נופי ואורבני.

תיחום הרשת הירוקה והצגת כללים לשימורה

"הרשת הירוקה" הותוותה בשלהי שנות השבעים במסגרת תוכנית האב של אדריכל העיר דאז, יוסף קולודני, והיא מאפיין תכנון מרכזי בלב העיר כפר-סבא. עיון מעמיק בתוכניות קודמות מעיד שרשת זו מתבססת על תשתית ירוקה שהייתה קיימת עוד קודם לכן. הרשת הירוקה היא מערך של שבילי הליכה וצירים ירוקים היוצרים הפרדה חלקית בין הולכי הרגל לבין רשת הדרכים המוטורית. מדובר ברשת של שדרות, שבילים וגנים ציבוריים בתוככי הבולקים, שלאורכם מוקמו מבני ציבור. כך נוצרה מערכת צירי הליכה מוצלת ואיכותית המקבילה למערך הרחובות, ולה ערך אורבני ונופי מובהק.

תוכנית השימור של העיר קבעה כי יש לשמור על הרעיון התכנוני העומד בבסיס הרשת הירוקה, ולהבטיח את המשך קיומה כחלק מתהליכי התכנון וההתחדשות העירונית. להלן אפרט על אחד הגנים הכלולים ברשת הירוקה.

גן הברון מנשה

גן הברון מנשה הוא גן היסטורי שתוכנן עבור הברון פליקס דה מנשה, ראש הקהילה היהודית באלכסנדריה. הברון רכש את הקרקע לנטיעת גן ולהקמת חוות מטעים, בתכנונם של זאב רכטר, ליפא יהלום ואדריכל הנוף יצחק קוטנר. הגן שוכן במערב העיר, סמוך לשכונת עלייה ומדרום למושב גן חיים. כבר בשנת 1995 הוכנס האתר לרשימת השימור של העיר, אף שהיה בבעלות פרטית וסגור למבקרים. תוכניות "השכונה הירוקה" כס/80 משנת 2002 הגדירו את מעמדו באופן חלקי. ממכלול שטחה של חוות המטעים התייחסו התוכניות רק לגן ולשדרת ברושים אחת. כל השאר, בעיקר הפרדס, נכרת. בעלי הנכס הבינו שרצונם למימוש

בנייה במקום לא יאושר בעירייה, וכך – בלחץ התושבים, ועדת השימור והמוזיאון, נחתם בשנת 2018 הסכם עם בעלי הגן. את ההסכם הוביל מנכ"ל העירייה דאז איתי צחר, ופורטו בו אופי הפעלת המקום וזכויות הבנייה בו. הוקמה ועדת שימור, הוכן תיק תיעוד מפורט, נבחר אדריכל נוף לביצוע תכנון כולל, ונבחר אדריכל להכנת תוכנית שימור למבנה, המכונה "בית יופה". כיום המוזיאון מפעיל סיורים ואירועים במקום, ואגרונומית שהתמחתה בשימור – ד"ר עדה סגרה, הגישה תוכנית לשימור הגן, ובה דגש על הצמחייה המקורית ועל מתאר הגן.

מבנים ברחבי העיר שעברו תהליך שימור

תפקודיהם של האתרים והמבנים המיועדים לשימור במשך העשורים האחרונים, אלו שבידיים פרטיות ואלו שבבעלות העירייה, אילצו את בעליהם להחליט מה יהיה עתידם, ובעיקר מה תהיה מהות השימוש בהם. לפני התחלת עבודות השימור במבנה, מחויב היזם בהכנת תיק תיעוד מקצועי. את התיק חייבים להכין אדריכל והיסטוריון, ועליו לכלול רקע היסטורי על המקום ועל המבנה, תוכניות בינוי שבוצעו במשך שנות קיומו, הערכה מבנית והמלצות לשימור.

נראה שמימוש השימור חשף את הפוטנציאל הטמון במבנים ייחודיים אלו, ואת התפקיד שהם ממלאים עבור הקהילה. עד כה העירייה קידמה ומימשה שימור בשישה מבנים שבאחריותה, והמגזר הפרטי שימר שלושה. העירייה, בהובלת המוזיאון ואגף ההנדסה, שימרה את הבאר הראשונה שנכרתה בשנת 1906, את צריף הסנדלר, את גן הברון מנשה (כרגע בעבודה), את השוק, את בית שוגם ואת בית הכנסת הגדול.

שביל הראשונים

תוצר מעניין שהתגבש בשטח היה סימונו של שביל הליכה אורבני שישזור את הסיפור ההיסטורי בינות למבנים הפזורים בעיר, כולל מבנים ואתרים הממוקמים מחוץ ל"ארגז" – גרעין המושבה, שבו הוקמו מבני הציבור הראשונים.

הנהלת בית הספר היסודי אוסישקין, מוסד החינוך הראשון שהוקם במושבה, פנתה למוזיאון בבקשה לגבש פעילות שתתקיים מחוץ לבית הספר ותעמיק את ההיכרות עם עברו של המקום. התלמידים מיפו אתרים היסטוריים, יצקו יצירת פסיפס סמוך לכל נקודת עניין והזמינו את התושבים לטייל בשביל. פרויקט זה זכה לאהדה בקרב הציבור, ואחד מוותיקי המושבה, בן למשפחת שרייבמן, תרם סכום נכבד להקמתו של "שביל הראשונים ע"ש מ' שרייבמן", שיכלול מיצג עשיר. המידע שנמסר בכל תחנות השביל שוזר את סיפורה ההיסטורי של כפר־סבא.

אירועי קהילה ותרבות, חגים, חגיגות עשור, בול, סמל העיר

העובדה שהמוזיאון הוא חלק מספיר – חברה שלא למטרות רווח (מלכ"ר) – ולא מוסד המנוהל על ידי העירייה, אפשרה למוזיאון להוביל ולהפעיל פרויקטים בתחום השימור בשיתוף הקהילה. המוזיאון זיהה בכל אגף בעירייה – ובהם אגפי התרבות, החינוך, הרווחה וההנדסה – פוטנציאל לשיתוף פעולה בהובלת פרויקטים ובעשייה למימושה של תוכנית מורשת התרבות בכפר־סבא. המוזיאון היה שותף ומעורב במרבית האירועים שהתקיימו בעיר, ובהם חגי ישראל ואירועי הלאום, והציג תכנים מוזיאליים – מיצגים, תערוכות, כנסים, ימי עיון, סדנאות ועוד. בכל עשור שהעירייה ציינה בחגיגות את ראשונותה וייחודיותה של העיר, המוזיאון לקח חלק בוועדה המארגנת, בתכנים ובאירועים.

תערוכת השימור

השיא בתהליך השימור של מורשת התרבות של כפר-סבא הוא התוצר הטבעי – הפקתה של תערוכת השימור בשנת 2023. את התערוכה אצרו ירדנה ויזנברג ורינה גור, והיא הוצגה במרחב העירוני עצמו. התערוכה עסקה במהות התוכנית: חשיפת הקהל למעמד הסטוטורי של המבנים, לרשת הירוקה, לרקע ההיסטורי, וכן בחיבור המבקרים לתכנון העתידי של העיר, בעיקר לפוטנציאל התיירות הטמון בהם עבור התושבים. בראייה ארצית הדגישה התערוכה את מקומה של כפר-סבא בחידוש ההתיישבות העברית בארץ.

באמצעות תשתית של פיגומי בנייה הוקמו עמדות תצוגה סמוך לכמה מהמבנים הכלולים ברשימה, הן כאלה המצויים בבעלות ציבורית הן כאלה המצויים בבעלות פרטית. הפיגומים דימו תהליך של עבודות שימור, ובדופנותיהם הוצגו תכנים שכללו תוכניות, חפצים, טקסטים, מפות ומידע נרחב על כל מבנה ומבנה. כן הוצבו לוחות תצוגה – "חלון למושבה" – סמוך ל-21 מבנים בבעלות פרטית השוכנים על הציר ההיסטורי ועל העורק הראשי בעיר, הוא רחוב ויצמן, והם חלק מתוכנית השימור. התערוכה עוצבה על ידי קבוצת "תו אדריכלים". היא הוצגה במשך שנה, ונלוו לה אירועים, כנסים, סיורים ועוד. הציבור ובעלי הנכסים נטלו בה חלק פעיל מאוד, כמו באירוע "בתים פתוחים" שיזמה הגלריה העירונית.

שילוב מערכת החינוך בשימור מורשת התרבות

כחלק ממטרות המוזיאון בתחום הארכיאולוגיה והמורשת קודמו תוכניות מגוונות עבור קהלים שונים, ולגילים שונים. המוזיאון הפיק במשך השנים, ובהתאמה לתוכנית ההעשרה והליבה, מערכי לימוד והפעלה חווייתיים, סדנאות, תוכנית לימודית הכוללת אימוץ אתר, תוכניות לימוד מתמשכות ועוד. במסגרת החגיגות של כל עשור לעיר, המוזיאון הפנה תשומת לב רבה לתפקידה החשוב של מערכת החינוך בסיפור קורותיו של היישוב. עבור שכבת כיתות ד' נבנה סיור עירוני ייחודי השוזר את סיפורה ההיסטורי של המושבה דרך מבנים ואתרים. תלמידי של"ח בחטיבות הביניים מקיימים במשך השנה סיורים וסדנאות בין מבני השימור. תלמידי התיכון בכיתות מגמה שונות עורכים עבודות חקר, סקרים וסרטים על אתרים או אישים שהותירו חותם על העיר. פעילות מקורית שהתקיימה בשיתוף עם תיכון כצנלסון הייתה הפקת ספר מחקר על אודות הקמת בית הספר, וקיום מופע תרבות בהשתתפות חלק מהתלמידים ומוותיקי התיכון שלמדו בו בעבר.

שמות רחובות

בנייתן של שתי שכונות חדשות במערב העיר – שכונת הזמר העברי ושכונה כ"ס 80 – באזור שבימי המושבה ניטעו בו פרדסים רבים, העלתה את הצורך לבחינת דרכי חיבורן למרכז העיר, שהוא הגרעין ההיסטורי הישן. ועדת השמות החליטה לקרוא לרחובות באחת השכונות על שם מייסדי המושבה, ולמוזיאון היה חלק בבחירה זו.

ה"טרסה"

אחת הדרכים שנקט המוזיאון לאיסוף מידע מתושבים על עברו של המקום ולחיבור הדור הצעיר לשרשרת הדורות, היא הקמת מערכת אינטרנטית נגישה בשם "טרסה". בד בבד, נציגי המוזיאון ומתנדבים פנו לוותיקי המקום, ראינו אותם ואף קיבלו מהם חומר מקורי, והוא שולב במאגר הארכיון העירוני.

ספרי מחקר, ספרי זיכרונות וכנסים

לצד איסוף סיפורים על היישוב ממקור ראשון שתיעדו תושבים באמצעות כתיבת ספרי זיכרונות אישיים, חוברו במשך השנים מחקרים אחדים על ההיסטוריה של כפר-סבא. שני המחקרים העיקריים הם ספר היובל שחיבר שלמה אנגל (1973), וימי כפר-סבא מאת ד"ר דן גלעדי (2011). עם השנים, ותיקי העיר וצאצאיהם חיברו ספרי זיכרונות וביוגרפיה על אודות קרוביהם, וסיפור המקום שזור בהם. תחומי חיים ועניין שונים שבולט בהם ייחודה של כפר-סבא דחפו להפקת כנסים ארציים וימי עיון לאנשי מקצוע ועניין: כנסים בנושאי שימור גנים היסטוריים, מלחמת העולם הראשונה, כנס הקיבוצים אז והיום ועוד.

הארכיון ההיסטורי

מאגר המסמכים בארכיון ההיסטורי של העיר הוא עשיר ומגוון, ומשמש כלי עבודה זמין וחשוב. תהליך השימור של מורשת התרבות של כפר-סבא נדרש ברובו למסמכים המתעדים את העשייה המקומית במהלך התפתחותה. ראשיתו של הארכיון בשנות השלושים. בתחילה הוא נוהל על ידי ועד המושבה, בהמשך על ידי מנכ"ל העירייה וארכיונאי מקצועי, וכיום הוא באחריות המוזיאון. בארכיון שמורים יותר משני מיליון מסמכים, פרוטוקולים, תמונות, כרזות, יומנים וארכיונים אישיים. עם השנים מעבירות משפחות המייסדים לארכיון פריטי תיעוד, ומתנדבים מסייעים באיסוף המידע, הכולל סיפורי ראשונים, מידע על מבנים, אירועים ועוד. בעשור האחרון עובר הארכיון תהליך דיגיטציה ושימור במערכת אוספים אינטרנטית, והוא נגיש לציבור.

סיכום

ההצגה של צמתים בתולדות תהליך השימור של מורשת התרבות של כפר-סבא, "המושבה שהייתה לעיר", מלמדת על השינוי שחל בתפיסת מורשת התרבות ובמימוש נציגיה המוחשיים. בשנים הראשונות, עת נרכשו אדמותיה והחל תהליך שיווקן בקרב יהדות התפוצות והארץ כאדמות כפר קדום, וההקפדה בשימור שמה המקורי זה אלפיים שנה, בלטה ההחלטה לשימור מורשת התרבות המקומית. עם השנים נדרשו לעיר לא מעט תוכניות בינוי, שישקפו את אילוצי התפתחותה ואת צורכי התושבים. תהליכי תכנון אלו שזרו בתוכם – בין שביזמת ההנהגה בין שביזמת הקהילה – תמהיל מאוזן, שהוא השראה יום-יומית של ישן וחדש. בראשית שנות השישים, עם הפיכת כפר-סבא לעיר, ביקשו ראשיה ללמוד מערים אחרות – בישראל ובעולם – כיצד לשמור ולהקפיד על תמהיל של עיר גדולה ומודרנית המבטאת את "רוח המקום" – הסיפור ההיסטורי מראשיתו.

על המחברת

ירדנה ויזנברג | museum@ksaba.co.il

ירדנה ויזנברג היא אוצרת-מנהלת מוזיאון כפר-סבא, בעלת תואר שני באדריכלות נוף בטכניון ותואר שני בארכיאולוגיה. חברה בוועדת שימור ואמונה על השימור בעיריית כפר-סבא. יו"ר ועדת ביקורת באיגוד המוזיאונים וחברת איקומוס ישראל.

מקורות

- אנגל, ש' (1973). כפר-סבא: 70 שנה לייסוד כפר-סבא (תרס"ג-1903), 80 שנה לגאולת אדמתה. עיריית כפר-סבא.
- גלעדי, ד' (2011). ימי כפר-סבא: הכפר שהיה לעיר. אריאל.

היסטוריה, זיכרון, הנצחה, מורשת, חינוך ושימור הנכסים המייצגים אותם, ואת הקשרים המתקיימים ביניהם

מדע ההיסטוריה הוא תחום הניתן ללמידה. ככזה הוא דינמי, נתון לשינויים, ומשום כך – מתאפיין בשיח ביקורתי. הזיכרון הוא תלוי תפיסות חברתיות-תרבותיות עתיות, הן של פרט הן של קהילה. אחת הדרכים לשימור זיכרון היא בחירה בנכסים הייצוגיים המתעדים אירוע, דמות או תפיסה תרבותית. ייצוגים אלה יכולים להיות אותנטיים, ויכולים להיות מעוצבים על פי דרישות ההווה, הזמן שבו נבחרו להנציח את הזיכרון. לתהליך שותפה המורשת, זו המדגישה את המעשה המכוון להבאת העבר אל ההווה. החינוך תפקידו לקרב את הקהילה להגדרות השונות, ועל ידי כך ליידע אותה בדבר חשיבותם של הערכים ולחזק את המעורבות של כל אחד ואחד בה בשימור הנכסים והאתרים המייצגים אותם.

תרומתה של המועצה לשימור אתרים באתר מורשת כפר הנוער כדורי: בין חינוך לבין מורשת אסתי ינקלביץ

תקציר

כפר הנוער כדורי שבגליל התחתון הוא מרחב אדריכלי מנדטורי שהעשייה החינוכית שהתקיימה בו הייתה לשם דבר בתולדות היישוב היהודי. ייעודו הראשוני של בית הספר כדורי היה לשמש מוסד להוראת מקצועות החקלאות המותאמת לתנאים שבגליל, ובתוך זמן קצר הוא היה לבית ספר מוביל בתחומו. תשעים שנה חלפו מאז פתח בית הספר את שעריו, וזה כשלושים שנה – מאז החלה עבודת השימור הראשונה במוסד – נושא שימור המבנים ההיסטוריים ממשיך ומלווה את כפר הנוער.

בשנים 1995 – 1996 שומרה הרפת ההיסטורית, בתמיכה ובליוי של המועצה לשימור אתרים. צוות העובדים של המועצה לשימור אתרים הופקד על התכנון והביצוע, וכך הושבה למבנה חזותו מקורית. בשנים 2009 – 2011 בוצע המיזם השני, שימור המבנה המרכזי של בית הספר. היה זה פרויקט רחב היקף שחייב הקצאת משאבים ניכרים, תכנון וביצוע מוקפדים. הפרויקט בוצע ביוזמת כפר הנוער ועמותת בוגרי כדורי, ולווה מבחינה מקצועית על ידי המועצה לשימור אתרים. שני המבנים הם אבני דרך בתולדות החינוך החקלאי בכלל, ובית הספר כדורי בפרט. המאמר מציג את תהליכי השימור של מבני הכפר, מבני החינוך ומרכז המבקרים, שנעשו בסיוע המועצה לשימור אתרים, את תפקידם החינוכי ואת תרומתם

להקניית מורשת הכפר. הסקירה אינה מסתפקת בתיעוד תהליך השימור, אלא מבקשת לקרב אוכלוסייה רחבה – תלמידים ומבקרים – לתולדותיו של בית הספר החקלאי, ולעודדה לשמר את נכסיו לאורך זמן.

מילות מפתח: בית הספר החקלאי כדורי הר תבור, אליהו כדורי, הבניין המרכזי, אוסטן סנט בארב הריסון, הרפת ההיסטורית, ממשלת המנדט הבריטי

בית הספר החקלאי כדורי הר תבור

התכנון והבנייה של בית הספר ב־ 20 ביוני 1934 נפתח באופן רשמי וחגיגי, בנוכחות הנציב העליון, בית הספר החקלאי כדורי הר תבור. קדמו לכך 12 שנים של מאבקים מתמשכים על ייעוד עיזבון של הנדבן היהודי סר אליס (אליהו) כדורי (בן יעקב, תשמ"ה, עמ' Kaufman, 282–283; 88–91, pp. 2020 הפילנתרופ סר אליהו כדורי, בן למשפחה יהודית אמידה מבגדד שבעיראק, נדד עם אחיו אליעזר לבומבי שבהודו, ובהמשך לסין, לשנגחאי ולהונג קונג, ושם השתקעה המשפחה. כדורי נבחר לעמוד בראש הקהילה היהודית, ונודע בתרומתו בתחומי החינוך והרווחה של הקהילה. בשנת 1906 קיבל מידי המלך ג'ורג' החמישי את תואר אביר האימפריה הבריטית, לאות הוקרה על פעילותו הפילנתרופית ברחבי האימפריה. בצוואתו מ־ 28 באפריל 1921 ציווה כדורי "לחלק את העיזבון לשלושה חלקים. ולשלם או להעביר חלק אחד כזה לממשלה הבריטית, כדי שתבנה בית ספר או בתי ספר שייקראו על שמי בארץ ישראל או מסופוטמיה [עיראק של אותם הימים] כפי שהממשלה הבריטית תמצא לנכון".

1) כדורי נפטר ערירי בהונג קונג בפברואר, 1922 ומשנודע להנהגת ההסתדרות הציונית דבר העיזבון היא ביקשה לייעדו לחינוך היהודי בארץ ישראל. אולם משהתברר שהעיזבון הופקד בידי ממשלת בריטניה ונועד לכלל האוכלוסייה בארץ, התנהלו בקרב היישוב היהודי דיונים מתמשכים בסוגיה. לבסוף הכריעה ממשלת המנדט כי בכספי העיזבון יוקמו שני בתי ספר חקלאיים על שם כדורי. האחד לערבים בטול כרם, והאחר ליהודים בגליל התחתון, למרגלות התבור. הנהגת היישוב היהודי ביקשה לדון מחדש במיקומו של בית הספר היהודי, שכן באותם הימים לא נכלל הגליל התחתון במפת ההתיישבות החדשה ולא הוקמו באזור יישובים שיתופיים – קיבוצים ומושבי עובדים. שיקול נוסף היה היעדר מקור מים יציב (ינקלביץ, 2004, עמ' 217).

הטיעון לא שינה את החלטת ממשלת המנדט, ובראשית שנות השלושים החלה עבודת הבנייה. הנציב העליון סר ארתור ווקופ (Wauchope) והאדריכל הראשי של המחלקה לעבודות ציבוריות אוסטן סנט בארב הריסון (St. Barbe Harrison) נחלקו בדעותיהם באשר לתכנון המבנה המרכזי. בסופו של דבר, הריסון תכנן את הבניין הראשי לשביעות רצונו של הנציב העליון, ועבודת הבנייה

החלה ונמשכה כשלוש שנים.

2) על התכנון וההקמה של מבנה המשק החקלאי לא היו מחלוקות, והוא תוכנן בהתאם לדגם שנבחר ונבנה עבור בית הספר החקלאי כדורי טול כרם שנתיים קודם לכן. בית הספר החקלאי הממשלתי כדורי הר תבור, היה המוסד החינוכי היהודי היחיד שהיה באחריות ובפיקוח מחלקת החקלאות של ממשלת המנדט, ומתוקף עובדה זו זכה למעמד מיוחד. הוא הוקם לרגלי הר תבור בגליל התחתון, בין המושבות הוותיקות מסחה (כפר תבור) וסג'רה (אילניה), ועד מהרה היה למוסד מוביל בתחומו ורבים מבני הנוער ביקשו ללמוד בו. חזותו

של בית הספר הייתה מרשימה וכללה מבנה מרכזי שהוקם על ראש גבעה, ולכיוון צפון-מערב נבנו בשנת 1935 שלושת בתי המורים. בשולי הגבעה לכיוון דרום-מזרח נבנו מבני המשק החקלאי. במבנה המרכזי במשק שכנה הרפת ולצידה בית שימורים, בית מלאכה, מחלבה, בית גנרטור, דיר כבשים ועוד. כל המבנים עומדים כיום על מכונם. המבנים נבנו באבן גיר מסותתת (בסיתות משתנה בהתאם למבנה, טובזה – סיתות גס באבן גיר קשה, או טלטיש – סיתות עדין), בבנייה מוקפדת ופונקציונלית (ינקלביץ, 2013, עמ' 34 – 35). בהשוואה לבתי ספר חקלאיים אחרים שפעלו בארץ ישראל באותן שנים, בית הספר והמשק החקלאי המשולב בו היה גדול ומשוכלל. ייחודו היה בשטחו – כאלפיים דונם – ובציוד החקלאי החדשני שהוכנס בו. נוסף על ענפי החקלאות המגוונים היו בו גם מחלבה, בית שימורים לעיבוד התוצרת החקלאית, נגרייה ומסגרייה (ינקלביץ, 2004, עמ' 218–221).

לאחר הקמת המדינה עבר בית הספר לאחריות המדינה, בפיקוח האגף לחינוך חקלאי במשרד החקלאות. מספר התלמידים בבית הספר גדל מ-25 במחזור של בנים בלבד שלמדו במוסד עד 1948, לכ-85 תלמידים במחזור בשנת 1952. זאת ועוד, מבית ספר דו-שנתי היה כדורי לבית ספר תלת-שנתי, ובשנת 1952 נקלטו בו גם בנות ותלמידים ערבים. השינוי חייב היערכות פיזית לקליטת תלמידים ותלמידות, מורים, עובדי משק ועוד. בשנת 1952 הוקמו שני מבנים ייעודיים לפנימייה, בתכנונו של האדריכל גד אשר, האדריכל הראשי של המחלקה לעבודות ציבוריות של מדינת ישראל. אולמות השינה בבניין המרכזי הוסבו לשמש חדרי לימוד ומעבדות, נבנו מגדל מים (1952), מגורי עובדים (שנות החמישים), חדר אוכל (1964) ועוד. בשנות השישים עבר בית הספר לאחריות האגף לחינוך התיישבותי במשרד החינוך, לימים המינהל לחינוך התיישבותי. בסוף שנות השבעים נפתחה חטיבת הביניים, ובית הספר שינה את פניו גם בהיבט הפיזי.

בוגרים רבים העלו את חוויותיהם מימי כדורי על הכתב, וציינו את התרשמותם מהמבנים עתירי ההוד. כתב יהודה צפתי, בוגר.

מחזור ח':

אני מתחיל להעריך מעט מעט את בנאי הבניין פה. הבית בנוי בצורה אידיאלית למנזר כמו כדורי, הכול מרוכז בבית אחד: בית המנהל, חדר האוכל, חדרי הכיתה, חדרי השינה ואפילו המקלחת. קפוצ' מהעבודה ישר למקלחת, ממנה למכנסיים ואז נשמע הפעמון המבשר את הארוחה, ואין אתה מספיק לפוש וכבר הנך בכיתה, תוקע לראשך מונחים ומושגים ושמות (צפתי, עמ' 34; יהודה צפתי נפל במלחמת העצמאות). יש שהעידו שרק אחרי שנים אחרי סיום לימודיהם למדו להעריך את ייחודו הארכיטקטוני (פלמון, 2000, עמ' 112 – 117). הבניין הראשי זכה לכינוי "המנזר" משום שלמדו בו בנים בלבד, ועל שמו של המנזר היושב על הר תבור (גורי, 1955).

מבית ספר לכפר נוער התפתחותו של כדורי משקפת את השינוי שעברה החברה הישראלית. כדורי היה לבית ספר אזורי, כפר נוער שתלמידיו מגיעים מארבע רשויות בגליל התחתון, ובפנימייה שבו משתלבים תלמידים עולים לצד ילידי הארץ. כיום, בית הספר כבר אינו מתמקד בלימודי חקלאות בלבד, ויש בו מגוון מגמות – ובכלל זה מגמות טכנולוגיות (רייכל, 2013, עמ' 173 – 201).

בחלוף השנים התיישנו המבנים, אך חסרונם של תקציב ראוי מנע פיתוח ושימור ראוי. במקומו נבחרו פתרונות לשיפוץ זמני שלא תאם את צורכי בית הספר ואת ייחודו ההיסטורי. כך

למשל, בבניין המרכזי בוצעו שינויים מבניים, חלונות היו לדלתות ופתחים נאטמו. כדי ליצור חללי עבודה נבנו מחיצות זמניות, קווי חשמל ותקשורת השתלשלו סביב הבניין, מזגנים נתלו באופן אקראי וכך גם ארון כיבוי אש, מרזבים נתלשו ממקומם ועוד. מדרגות השיש בכניסה כוסו באריחים ויצרו במה פרוביזורית. גם מבני המשק עברו שינויים. הרפת המרכזית עברה בשנות השישים לרפת מודרנית עם מכון חליבה, הרפת ההיסטורית הייתה לאורווה, המחלבה הייתה למעבדה ועוד. עם חיבור בית הספר לרשת החשמל כבר לא היה צורך בבית הגנרטור, והמבנה נותר חסר שימוש. פגעי הזמן עשו את שלהם, והמצב הפיזי של המבנים הלך והידרדר. באמצע שנות התשעים היה ברור שחייבים לשנס מותניים ולפעול כדי שהמבנים ההיסטוריים בבית הספר לא ייהרסו. בית הספר כדורי היה לסמל של תקופה ודור. הבוגרים, שבית הספר כדורי היה משאת נפשם, התגייסו תוך כדי לימודיהם לארגון ההגנה, ובתחילת שנות הארבעים לפלמ"ח, חזרו ופקדו לאורך השנים את בית הספר. הם ראו בצער את ההתיישנות של המבנה המרכזי, מבני המשק והאנדרטה לזכר הבוגרים שנפלו במערכות ישראל.

הרפת ההיסטורית

הרפת נבנתה בשנת 1933 והייתה מרכזו של המשק החקלאי, שהחל לפעול עוד טרם פתיחתו הרשמית של בית הספר. הרפת הצטיינה בתנובת חלב גבוהה. היו בה פרות מוכלאות ולצידן בהמות עבודה שנרכשו עבור בית הספר (Palestine and Transjordan Administration Reports, 1933, 217). (Administration Reports, 1933, 217) תוצרת החלב עובדה בחלקה בבניין המחלבה הסמוך, לשם הועברו כדי החלב מהרפת, ומהחלב ייצרו גבינות, חמאה, שמנת, לבן ועוד. מבנה הרפת תוכנן על ידי המחלקה לעבודות ציבוריות המנדטוריות. 3 זהו מבנה סימטרי, מוארך ומדורג, בעל שני אגפים – מזרחי ומערבי – הפונים לכיוון דרום (איורים 2, 3). הוא נבנה מאבן גיר מסותתת סיתות טובה (סיתות גס, המעניק לאבן מראה לא אחיד; במרכז האבן נוצרת בליטה, והשוליים שטוחים). הגג בנוי כלונסאות ומכוסה ברעפי מרסיי. חלקו המרכזי של הגג מוגבה ובו חלונות אוורור. בפתח הרפת גמלון בעל מפתח מוקשת (איור 4). חלקו המרכזי של המבנה שימש כרפת (איורים 5, 6), ובשנים 1937 – 1948 שימש האגף המערבי את משטרת היישובים. באגף המזרחי הוחזקו בהמות העבודה, פרדות וסוסים. מאחור מוקם הסילו, שבו הוכן מזון רטוב לבעלי החיים. פתח היציאה התחתון נפתח אל תוך הרפת, ומשם חולק המזון לפרות. בחזית המבנה חצר מגודרת ובה שוקת, שם שהו הפרות במהלך היום. עד שנת 1967 שימשה הרפת את ייעודה המקורי, אך עם השנים המבנה התיישן, ועם הכנסת חליבה ממוכנת היה צורך בהקמת סככה חדשה ומכון חליבה. רפת חדשה תוכננה והוקמה לכיוון מערב. 4 עם סיום הבנייה הועתקה הרפת למקומה החדש, ובהדרגה נקבע למבנה הישן ייעוד חדש – אורווה. שיקומה ושימורה של הרפת ההיסטורית שהייתה לאורווה המבנה הראשון שעבר שימור הוא הרפת ההיסטורית, כיום האורווה. בשנת הלימודים תשנ"ה התמנה הלל הילמן למנהל כפר הנוער החקלאי כדורי (הילמן, יליד 1946 ניהל את כדורי בשנים 1995 – 2017). בכפר למדו באותה שנה כ- 900 תלמידים (בהשוואה ל- 50 תלמידים עם הקמת בית הספר). באפריל 1995 סייר ממונה הבטיחות של משרד החינוך התרבות והספורט במרחב כפר הנוער, וסיכם את ביקורו בדוח מחמיר. בין הממצאים והוראות הבטיחות.

כתב:

האורווה – המבנה ישן נושן ובנוי מאבן למעט חלקו העליון והמתפורר העשוי מקורות עצים רקובים ומרעפים שבורים, המבנה (חלקו העליון) במצבו הנוכחי מהווה סיכון בטיחותי לנמצאים בתוכו וכל רעש חיצוני או רוח חזקה עלולים לגרום לנפילת רעפים ואפילו לקריסתו. עד לתיקונו או מציאת פתרון הנדסי אחר לאבטחתו אסור בשימוש. יש לנעלו ואין לאפשר ו/או כניסה לתוכו.

כאמור, לדברי ממונה הבטיחות, מדובר במבנה "ישן נושן" ותו לו, בלי כל התייחסות לייחודו של המבנה, הצעה או המלצה לפעול לשיקומו. כל עניינו בטיחות, והפתרון אחד: סגירה מוחלטת. לאור הממצאים החמורים והקביעה הנחרצת שאין לאפשר פעילות באורווה, פנה הילמן לאגף לחינוך התיישבותי (כיום המינהל לחינוך התיישבותי), לבחון מה ניתן לעשות כדי להמשיך ולהפעיל את הענף, שהיה חיוני להמשך הפעילות החינוכית-חקלאית בכפר הנוער. יעקב רבונה, מנהל המשק של האגף, הנחה את כפר הנוער להוציא את הסוסים מכדורי ולהעבירם לכפר נוער אחר, עד שיימצא להם מקום מתאים בכדורי. הילמן התנגד למהלך, מכיוון שלתפיסתו פעולה זו תוביל לחיסול ענף האורווה. הוא הכיר בערכו של המבנה הייחודי והחל לחפש דרך לשיקומו ולהשבת הסוסים לאורווה. בשלב זה אותר במשק מבנה חלופי זמני לאחסון הסוסים. בד בבד פנה הילמן למועצה לשימור אתרים בבקשה שתיאות לבחון את המבנה ואת משמעות השימור, ולהעריך את עלותו. מנכ"ל המועצה לשימור אתרים יוסי פלדמן נעתר לבקשה, והגיע במאי 1995 לביקור בכדורי. הצטרף אליו לב מנדלבלט, מהנדס המועצה לשימור אתרים. מטרתם הייתה לבחון, לתת חוות דעת והערכה תקציבית לשיפוץ ולשימור הרפת. כל הנוכחים במפגש-נציגי האגף לחינוך התיישבותי, כפר הנוער והמועצה לשימור אתרים- הביעו את התרשמותם מהמבנה ומערכו האדריכלי, והדגישו את החשיבות והתרומה שיהיו למבנה לאחר השימור "כאתר לימודי היסטוריה". מנדלבלט סיכם כי מצבו של המבנה סביר. אומנם הגג דורש שיפוץ יסודי, ויש צורך בהחלפת הקונסטרוקציה עקב ריקבון בקטעים אחדים, אך חלקי הברזל במצב תקין, ואף ניתן יהיה לעשות שימוש חוזר במרבית הרעפים. כדי להתקדם בטיפול בוצעה תוכנית מדידה למבנה. כן נערכו תוכניות לעבודות החשמל הנדרשות, וגם לעבודות הנגרות והמסגרות – טיפול בחלונות, בפתחים וכו'. הוצע שהמועצה לשימור אתרים תשקול אפשרות "לשיקום האתר באמצעות הצוות לשימור אתרים על מנת להוזיל את עלויות השיפוץ".

המפקח יעקב רבונה קיבל ואישר את תכנון המועצה לשימור אתרים וצירף בקשה לתוספת: התקנת סורגים, ודלתות שתאפשרנה את סגירת האורווה. האגף לחינוך התיישבותי תקצב חלק מעלות השיקום. בספטמבר אישרה ועדת התקצוב את העבודה, וב- 6 בנובמבר 1995 אישר האגף לחינוך חקלאי את ביצוע השימור על ידי המועצה האזורית והמועצה לשימור אתרים.

האחריות לביצוע הוטלה על מנהל הכפר.

סיפר הילמן, מנהל בית הספר:

הסוסים נשארו בכדורי במקום זמני. הקצבנו זמן לסיום העבודות ועמדנו בו. כמו כן ביקשתי שינצלו חדר גדול הצמוד לאורווה (ששימש כמחסן ישן של המשק החקלאי) והפכנו אותו לאולם אור-קולי ששימש לאירוח מבקרים, כנסי תלמידים וגם ללימוד עיוני של ענפי החקלאות בימי גשם וחום. כמו כן שיפצנו גם את החצר. העבודה החלה והתקדמה בקצב משביע רצון, ובתוך פרק זמן קצר התוצאות הראשוניות כבר ניכרו לעין. התקציב הכולל לשימור עמד על

450 אלף שקלים, חלקו הגדול גויס ממשרד החינוך בעזרת סגן השר מיכה גולדמן (באמצעות התקציב מומנה עבודת קבוצת העובדים של המועצה לשימור אתרים) ו-100 אלף שקלים נתקבלו מהאגף לחינוך התיישבותי.

ביוני 1997 נחנכה האורווה – הרפת ההיסטורית (איור 7). מנהל האגף לחינוך התיישבותי דאז דוד טוקר (לימים מנהל מחלקת החינוך במועצה לשימור אתרים) ציין בדברי הברכה שלו כי בתי הספר ההיסטוריים מקוה ישראל וכדורי הם הראשונים המקדמים את השיקום והשחזור של המבנים ההיסטוריים שבתחומם, וכי האגף רואה חשיבות בחיזוק הקשר עם הקהילה האזורית וביצירת מסורת של יחסי גומלין בדרך של קיום אירועים שיהיו פתוחים לקהל (איור 8). הוא ראה בשיקום האורווה צעד ראשון בשימור כל מתחם המשק ההיסטורי על המבנים המרשימים שלו. לימים טופלו באופן חלקי מבנים אחרים במשק.

הבניין המרכזי

הבניין הראשי במתחם בית הספר כדורי, שאותו תכנן הריסון, משקף עבודות אחרות שתכנן במקומות אחרים בארץ. בניינים אלה התאפיינו בשימוש בחומרי בנייה מסורתיים, בשמירה על סגנון הבנייה הקלאסי ובשמירה על סימטריה ועל קווים ישרים, תוך התייחסות ברורה לנוף המקומי. סגנונו האקלקטי של הריסון ורצונו ליצור הרמוניה בין היבטים מודרניים למסורתיים נבעו מראייתו את המסורת האדריכלית המקומית בהקשר תרבותי והיסטורי רחב שלה (פוקס, 1992, עמ' 167). המבנה המזוהה ביותר עם עבודותיו הרבות הוא ארמון הנציב, שתוכנן בד בבד עם תכנון בית הספר כדורי. מבנים מוכרים אחרים שתכנן הם מוזיאון רוקפלר, בתי הדואר בירושלים וביפו, בית המשפט בחיפה ועוד. אבן הבנייה שנעשה בה שימוש בכדורי היא אבן גיר שנחצבה בגליל התחתון בשטחים שהיו בבעלות פיק"א. כמו במבנים אחרים שתכנן, אבן זו עובדה בסגנון טלטיש – עיבוד בפטיש ובאזמל, היוצר שקעים עדינים (איור 9).

חזותו המרשימה של המבנה לא אפיינה את תוכנו. התכנון הפנימי של הבניין היה תפקודי ובעל אופי פוריטני, כפי שבא לידי ביטוי בעיקר בחללי הלימוד שנועדו לתלמידים. בקומת הקרקע של הבניין הסימטרי, בן שלוש הקומות, היו דירת המנהל, המעבדות, כיתות הלימוד, משרדים, חדר אוכל, מטבח ומכבסה. בקומה הראשונה היו שני אולמות שינה גדולים ועוד חדר שינה קטן ("הסיביר", בלשונם של התלמידים, מכיוון שהיה קר, ומבחינתם הם יצאו בו לגלות מהאולמות המרכזיים), חדר רחצה, חדר טניס שולחן ומגורי העובדים. בקומה השלישית היו חדרי חולים, חדר אם הבית והמרפאה. באולמות השינה הארוכים הוצבו מיטות הברזל זו לצד זו, וארגז ציוד אישי הפריד ביניהן. באולמות, בחדר האוכל ובכיתות לא ניכר טיפוח מיוחד. הריהוט היה פונקציונלי ובא לשרת מטרה אחת בלבד – למידה. וכפי שצוין בדברי הנציב העליון ביום פתיחתו החגיגית של בית הספר, "מטרתו המוצהרת של בית הספר כדורי הייתה להקנות לתלמידים ידע חקלאי, להכשיר אותם להיות חקלאים בארץ ישראל וללאמן אותם לאהוב את עבודת האדמה, כחלק מתהליך הקניית 'דת החקלאות' הנחוץ ליהודים" (נאום ווקופ, ארכיון כדורי; ינקלביץ, 2013, עמ' 41 – 42).

כאמור, בחלוף השנים סבל הבניין משיני הזמן, ושינויים פנימיים וחיצוניים עמעמו את חזותו הנאה. בפברואר 2009 לבש כפר הנוער חג. סר מייקל כדורי (נכדו של אליעזר, אחיו של אליהו כדורי, שפעל למימוש הצוואה) ורעייתו הליידי בטי מהוגג קונג באו לביקור בכדורי. הליקופטר קטן נחת במגרש הכדורגל של כפר הנוער, והאורחים הנכבדים צעדו לכיוון הבניין

המרכזי בליווי אנשי צוות בית הספר. בדרכם קיבלו את פניהם כמה מתלמידי כפר הנוער, והחליפו איתם דברים (אשכנזי, 2009). במפגש שהתקיים באולם האור-קולי המיושן (איור 10) נפגשו האורחים עם הנהלת כפר הנוער ועם כמה מחברי הצוות, ונאמרו דברי ברכה הדדיים. למפגש הצטרף גם פרופ' מוטי שכטר, יו"ר עמותת בוגרי כדורי, בוגר מחזור י"ח בכדורי (1952 – 1955) וחוקר בעל שם. שכטר סיפר לאורחים על תרומתו של בית הספר למהלך חייו ועל הזיכרון האישי שלו מהמקום. לאחר הברכות התקיים מפגש לשיח משותף עם התלמידים, בני כל העדות והדתות, הלומדים בכפיפה אחת בכדורי ומייצגים את המגוון הרב-תרבותי בבית הספר. בני הזוג כדורי יצאו למפגש בבית ספר כדורי התאום, כדורי טול כרם, וישבו אחר הצהריים לכדורי הר תבור. בשובו הכריז סר מייקל כדורי על כוונתו לתרום לכפר הנוער תקציב שיאפשר להחזיר לבניין המרכזי את חזותו, כפי שתוכנן בימיו של סבו, סר אליעזר כדורי.

התרומה הנדיבה למטרת השימור של הבניין המרכזי עוררה ציפיות רבות. כאן נכנסה לתמונה עמותת בוגרי כדורי, שקמה בשנת 2005 ואחת ממטרותיה הייתה להשיב את בית הספר לחזותו המקורית. העמותה נרתמה לסייע בתכנון עבודות השימור, בפיקוח עליהן ובביצוען. הנהלת כפר הנוער ובראשה המנהל הלל הילמן, ומנכ"ל המועצה לשימור אתרים יוסי פלדמן, פעלו יחד לקדם את תוכנית השימור של המבנה. אנשי מחלקת ההנדסה של המועצה לשימור אתרים – המהנדס אהרון לויתן והאדריכל אנטולי ברגמן – ערכו את תוכנית השימור של המבנה; המחלקה הטכנית ערכה סקר שימור ואיתרה את המפגעים בבניין. דני נוי, חבר העמותה ופעיל של המועצה לשימור אתרים, בוגר כדורי ממחזור י' (1946), חבר למנכ"ל עמותת הבוגרים יהודה דרורי, ושניהם ניהלו את העבודה מול הקבלן המבצע יוסף כהן (חגית כהן קבלני בניין). הפיקוח בוצע על ידי אינג' צחי ביתן. אדריכלית רונית לומברוזו תכננה את תוכנית הפנים ואת מרכז המבקרים. בשל אילוצי הפעילות בבית הספר בוצעה העבודה במהלך חופשות הקיץ 2009 ו-2010.

בדוח המפקח נכתב: "בעיקרון מבחינה קונסטרוקטיבית מדובר במבנה יציב מאוד יחסית לגילו. לא נראו תזוזות או סדקים בולטים לעין לא בקירות חוץ ולא בקירות פנים. אולם יש לציין כי יסודות המבנה אינם חשופים ולא ניתן היה לבדוק אותם" (ביתן לשימור אתרים, 18 באוקטובר 2009. תיק תיעוד, 2011).

מהלך עבודות השימור

הרעיון הכללי בשיפוץ היה הסרת כל האלמנטים שנוספו לבניין ונתלו עליו במשך השנים – צנרת אינסטלציה, צנרת מזגנים, כבלי חשמל ותקשורת וכיוצא באלה (איור 11). בוצע שיקום של החלונות והחזיתות החיצוניות, לרבות ניקיון האבן בקיטור. הוקמה מערכת ביוב חדשה, טופלו בעיות איטום בגג, נבנתה מערכת מרזבים בצבע עמיד ותואם. באולם האור-קולי הוסרו קשתות עץ ונחשפו קורותיו המקוריות של המבנה, ונבנתה תקרה אקוסטית. בקומת הקרקע, שיועדה לשמש מרכז מבקרים, נבנו יחידות שירותים חדשות. המדרגות המקוריות בכניסה הראשית למבנה נחשפו, ומעליהן הונחה שכבת הגנה שקופה. בכניסה הראשית נבנתה במה מרכזית העשויה מעץ איפאה, והיא משמשת להופעות שוטפות במהלך השנה. כן נבנתה מערכת הנגשה לבניין. הוסרו קוביות הבטון הצבועות שניצבו לאורך המבנה. חודשה האבן המשתלבת בחזית המבנה, ונשתלה גינה חדשה ומעוצבת בחזית הבניין בכל היקפו (איור 12).

בשנת 2011 הוקמה במבואה לבניין, בתמיכת המועצה לשימור אתרים, תצוגה תמטית המתעדת את תולדות בית הספר, העבודה במשק, הלימודים, התלמידים, ההווי והמסורת, והמעבר לכפר נוער – רב־תרבותיות כדרך חיים. במרכז התצוגה ממוקמות תמונות המחזור ממחזור א' ועד מחזור ל"ד. המועצה סייעה גם בהקמת התצוגה באולם, בהכנת מיצג אור־קולי ובתוכנית פעילות אינטראקטיבית המיועדת לתלמידי כפר הנוער ולמבקרים. באגף המערבי של קומת הקרקע הוקם חדר זיכרון המנציח את 125 בוגרי כדורי שנפלו במערכות ישראל. ערב הקמת המדינה התגייסו תלמידי כדורי להגנה ובהמשך לפלמ"ח, והמבקרים בחדר מתוודעים לסיפוריהם האישיים של החללים במסגרת ההדרכה במקום, בעמדת מחשב ובספרי הזיכרון השמורים שם. בחדר זה מתקיימת פעילות ביום רבין, בימי זיכרון ועוד. ב־2009 הכינה אדריכלית חנה גריבץ את נספח הבינוי תוכנית ג/ 20079 ותשריט אתר לאומי, וכן הוכן תיק תיעוד מקדים (ינקלביץ ונאמן־מזרחי, 2011). בינואר 2015 התכנסה המועצה לגנים לאומיים ושמורות טבע במשרד להגנת הסביבה. יו"ר המועצה דאז, מנחם זלוצקי, קבע: התוכנית עונה על תנאי הסף ועל 4 קריטריונים לפחות להכרזה כאתר לאומי, בהתאם למסמך תנאי סף וקריטריונים להכרזה על אתרים לאומיים בישראל שהכין המשרד להגנת הסביבה. אני מציע שהמועצה תמליץ על הכרזת מבנה ההיסטורי בבית הספר כדורי כאתר לאומי.

זו תהיה פעם ראשונה מזה 28 שנה שהמועצה מתבקשת להמליץ להכריז על אתר לאומי.

המועצה קיבלה את ההמלצה, והבניין הראשי הוכרז לאתר לאומי. עם זאת, נכון להיום אין לכך משמעות תקציבית כלשהי, ותחזוקת המתחם ההיסטורי ומבניו ממומן על ידי המינהל לחינוך התיישבותי, כחלק מפעילותו השוטפת של בית הספר. בחלקו המזרחי של בית הספר יזמה עמותת הבוגרים עם הנהלת כפר הנוער והמנהל רועי בר אילן את שיקום פארק המורשת. בתחום הפארק מצויים האנדרטה "לזכר הבנים", שתכננה בתיה לישנסקי עם האדריכל יעקב פינקרפלד (איורים)

14, 13), גן פיאט (לזכרו של נתן פיאט, מנהל כדורי בשנים 1937–1957 שהוקם בשנת 1960, חורשת הנופלים ואנדרטת הראל (איורים 15, 16). עוד הוקמו במקום כיתת לימוד חיצונית ומסלול פעיל. המכלול משמש בעיקר את תלמידי כפר הנוער ובית הספר היסודי הסמוך, אך גם את המבקרים במקום.

כפר הנוער כדורי כאתר מורשת

"תפיסת המקום" ועיצובה באתר המורשת כדורי מאז תחילת שנות האלפיים פוקדים מבקרים רבים את כפר הנוער כדורי. ביקורם תואם את מאפייניה של תיירות מורשת – תיירות שבמסגרתה יכול המבקר להתוודע למורשת המקומית, לסביבה הקרובה, לפתח תובנות בדבר מהותה והתפתחותה של המסורת המקומית וללמוד על הקשר וההשפעה של בית הספר על מעגלים רחבים יותר (Smith) 2015, pp. 221–223 יש המבקשים שהביקור יתמקד בסיפור ההיסטורי של המקום, ויש המעדיפים

שהביקור יוקדש לדמותיותיהם של יגאל אלון, יצחק רבין, חיים גורי ואחרים – כולם בוגרי בית הספר, ולהשפעתו של בית הספר על מהלך חייהם.

משפחות רבות של בוגרים מגיעות בעקבות הסיפור האישי שלהם, ויש גם משפחות של אנשי צוות שבית הספר הוא חלק מהסיפור המשפחתי שלהם. בשגרה מגיעים לימי עיון ולמפגשים המתקיימים בכדורי צוותים ממערכת החינוך, מהמינהל לחינוך התיישבותי, משתלמים,

סטודנטים ואחרים. גם קהלים אלה נחשפים בביקורם לסיפור המקומי. ואולם בראש וראשונה משמש כפר הנוער את ציבור התלמידים ואנשי הצוות הפוקדים אותו מדי יום ביומו. הם לומדים ועובדים גם במבנים ההיסטוריים, וחווים את המרחבים הפתוחים למרגלות התבור. התצוגה בבניין המרכזי, תמונות המחזור ופארק המורשת משמשים רקע לתהליך הלימוד שלהם. לצד המבנים ההיסטוריים ניצבים שלטי המועצה לשימור אתרים, המספרים את סיפור המבנים ומקומם בתולדות בית הספר. כיצד תורמים שימור המבנים והפעלת מרכז המבקרים בכדורי לזיהוי כאתר מורשת ול"תפיסת המקום"? זאב שביט בחן את הצורך ביצירת תחושת מקום לעולים שהגיעו לארץ בשנות ההגירה הציונית, ואת ההכרח להפוך את ארץ ישראל למקום עבורם. התנועה הציונית ביקשה ליצור תחושת שייכות למולדת הישנה־חדשה, ליצור מקום לאומי (Shavit, 2012, pp. 59–84). שביט הגדיר את המושג מקום באמצעות ארבעה קודים: המקום כחלק מההיסטוריה והתרבות הלאומית; המקום כמקור לחוויה קונקרטית; המקום כבמה לטקסים; והמקום כמושא לימוד וחקירה. כל אחד מהם מגבש את האינטימיות וההיכרות עם המקום, המאפיינים את אנשי המקום.

גם בחלוף השנים ולאחר הקמתה של מדינת ישראל יש צורך מתמשך ביצירת תחושת מקום, ולאתרי המורשת יש תפקיד ביצירתו – עבור אלה השוהים בו יום יום, ועבור אלה המבקרים בו, ולו גם לזמן קצר. ניתן להגדיר את ה"מקום" כמרחב גיאוגרפי־חברתי מתוחם שנוצר בו חוויה אישית, תיירותית ותרבותית. ואכן, אל כדורי מגיעים כאמור שני סוגי קהלים: הקהל האחד – אלה החווים אותו כקהילה מקומית, מעורבת ופעילה. חלק מן הקהילה הזאת מתבגר ועוזב את המקום והוא יוותר כ"מקום" בחוויה האישית שלהם, ואילו אחרים ממשיכים להתגורר בסביבה; ילדיהם ונכדיהם, ואפילו ניניהם, ילמדו גם הם בכדורי. קהל זה מכיר את המקום, לומד על אודותיו, והמקום הוא חלק מהמעטפת היום־יומית שלו (מבט פנימי). הקהל האחר – המבקרים המגיעים למקום כדי ללמוד עליו כחלק מהסיפור הארצי, ולחוות אותו לשעה קלה (מבט חיצוני) (אלון ועמית־כהן, 2011, עמ' 89 – 109).

סמית (Smith, 2015) (מצביע על חינוך מבוסס מקום כאחת האפשרויות ליצירת תפיסת מקום, וזו תורמת להבניה של קהילה מקומית בעלת בסיס משותף. הקהילה המקומית של התלמיד היא משאב חינוכי, ובמקרה של כדורי אפשר להשתמש בהיסטוריה המקומית ובסביבה הקרובה כדי להטמיע את תפיסת המקום בקרב התלמידים. האוכלוסייה המקומית מעצבת את יחסה למקום באמצעים מוחשיים דוגמת שילוט, מכלולים נופיים נושאים כמו פארק מורשת, גן מדע, מרכז זואולוגי ועוד, ובאמצעים לא מוחשיים דוגמת אירועי תרבות וזיכרון המתקיימים באופן שוטף לאורך השנה. במקרה של כדורי, לדוגמה, יום הזיכרון ליצחק רבין מתקשר להיותו של רבין בוגר כדורי. ביום הזיכרון מתייחדים התלמידים עם זכר הבוגרים שנפלו במערכות ישראל, וחלקם הם בני משפחות של התלמידים של היום. משאב קהילתי נוסף לתפיסת המקום בהקשר החינוכי הוא כנסי מחזורים, חגיגות עשור וכו'. מאז שנות הארבעים נהגו בכדורי לקיים פגישות מחזור, ובוגרים נהגו להגיע בכל שנה לטקס חלוקת התעודות למחזור המסיים. בשנת 1983 צוין חג היובל, ומאז מדי עשור מתקיים כנס רב־משתתפים. לקראת אירועי העשור מופעלת בבית הספר תוכנית שנתית הכוללת פעילויות, מפגשים עם בוגרים, חידון ועוד. תלמידים ובוגרים נוטלים חלק במופע המרכזי, המשקף בדרך כלל פרק מהוויי המקום וכולל שירי מסורת ותצוגה מיוחדת הנבנית לכבוד האירוע. הרחבה והבניין המרכזי משמשים מוקד לאירוע, ובו נפגשים המחזורים השונים. בחגיגות השמונים 2013 הוזמן לבמה עמנואל רמות בן המאה, בוגר מחזור א', וזכה לכבוד מיוחד – רישום בספר קק"ל. אירועים אלה תורמים לתחושת השייכות וליצירת גאוות המקום,

ומחזקים אותן. עם זאת, הזמן עושה את שלו, ובהדרגה מגיעים ויגיעו לאירועים אלה פחות בוגרים ותיקים.

בעשור הקודם הופעלו כמה תוכניות "אמץ אתר", ובהן נבחרה כיתה אחת להתעמק בתולדות בית הספר על אתריו השונים. התלמידים קיימו פעילות רציפה להיכרות עם האתרים, תפקודם ותהליך שימורם. הם השתלבו ביום הפעילות השנתי, שבו מתוודעים התלמידים הנכנסים לחטיבת הביניים ואחר כך לחטיבה העליונה לסיפורו של המקום ולאתריו. בכל שנה מקיימים בוגרים ותיקים מפגש עם שכבת כיתות י"א, ובו הם מספרים על החוויה האישית שלהם כתלמידים, ועל הזיכרונות שהם נטלו איתם מבית הספר החקלאי כדורי.

סיכום

הנה כי כן, חלפו יותר מתשעים שנה מאז חנך הנציב העליון סר ארתור ווקופ את בית הספר החקלאי כדורי. מדובר היה במוסד יוצא דופן בתרומתו ליישוב היהודי בתחום הידע החקלאי והפצתו, בתרומת בוגריו לביטחון היישוב והמדינה, ובנוכחות הפיזית של סביבה אדריכלית ייחודית לתקופה. וכפי שציינו בשעתו אנשי האזור, כדורי היה חוליה חשובה בחיזוק ההתיישבות היהודית בגליל התחתון המזרחי. בית הספר כדורי רשם פרק חשוב בתולדות התפתחותו של היישוב בארץ ישראל, והוא ממשיך להוות מוקד עניין לאנשי האזור ולאורחים מבחוץ. שימור המבנים בכפר הנוער, הקמת מרכז המבקרים, השילוט והפעלת התוכנית הבית ספרית מפגישים את התלמידים עם עברו של המוסד, ומסייעים בשמירה על תפיסת המקום בקרב התלמידים הצוות החינוכי והאורחים הפוקדים את המקום.

על המחברת:

אסתי ינקלביץ | estiyan@gmail.com

ד"ר אסתי ינקלביץ היא עמיתת מחקר בחוג ללימודי ישראל באוניברסיטת חיפה. תחומי מחקרה: מפעל התיישבות יק"א בגליל התחתון, חוות סג'רה והמושבה אילניה, תולדות החינוך החקלאי והיישוב היהודי בטבריה. כהיסטוריונית מלווה זה כ-25 שנה את כפר הנוער כדורי, וסייעה בקידום השימור בכפר ובהקמת מרכז המבקרים. משמשת יו"ר הוועדה הציבורית מחוז צפון של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.

סיפור, זהות ושימור מורשתו של מקום

בהצהרת דאבוס משנת 2018, שאת תרגומה צירפנו לגיליון 8 של אתרים – המגזין (2018 עמ' 19 – 24), הדגשנו את השינוי שחל בגישות לשימור נכסי מורשת תרבות. בהצהרה זו ניתן מקום מרכזי לצירוף הלשוני "תרבות בנייה איכותית (High-Quality Baukultur)" ולהשלכות שיש למשמעותו על פעולת השימור המעשית. הצירוף החדש מדגיש את החשיבה ההוליסטית (כלשון ההצהרה בסעיף 7), את חשיבות ההיכרות עם מגוון הנושאים המעצבים את התרבות, ואת ההשפעות של כל נושא על ההחלטה מה לשמר, כיצד, לשם מה, עבור מה ועבור מי. ואכן, בתהליך קבלת ההחלטות מה לשמר, איך לשמר, מה ראוי להבלטה עיצובית ומהן הדרכים לבטא באמצעות השימור את ערכיו התרבותיים של הנכס, יש להיכרות עם "תרבות הבנייה" חשיבות מרכזית.

תוכנית אב לאתר מורשת: חשיבה ארוכת טווח על הקשרים בין תוכן ומבנה - מקרה של מחנה המעפילים עתלית

ליאורה בארי

תקציר

המאמר דן בתהליך התכנון והפיתוח של תוכנית האב למחנה המעפילים עתלית, ומציג גישה חדשנית לשימור אתרי מורשת: גישה שבה התוכן הוא המוביל את התכנון, ונקודת המוצא היא חוויית הביקור הרצויה. המאמר מתאר את שלבי הפיתוח המרכזיים: גיבוש תוכן שמטרתו לספר את סיפור ההעפלה באופן חווייתי ומרגש, התאמת המערך הפיזי של האתר לשימור ולביקור קהלים מגוונים, ופיתוח פרוגרמת חוויה רב־חושית המשלבת שחזורים, אמצעי מדיה מתקדמים ומסלול ביקור קוהרנטי. כמסמך אסטרטגי לטווח ארוך, תוכנית האב היא תשתית למימוש הדרגתי של פרויקטים עתידיים, בשיתוף פעולה עם אנשי מקצוע מתחומים שונים. המאמר מדגיש את החשיבות הטמונה ביצירת איזון בין שימור לפיתוח,

ומראה כיצד אפשר להפוך אתר היסטורי למוקד למידה, זיכרון וחוויה; כזה המספר לא רק את סיפורי העבר, אלא גם יוצר חיבור משמעותי להווה ולעתיד.

פתח דבר: אתרי המורשת בישראל – חיבור בין עבר להווה

אתרי המורשת הפזורים ברחבי הארץ מציעים חוויית ביקור מרגשת ומעוררת השראה, שכן הם נוגעים בלב סיפור החיים של כל אחת ואחד מאיתנו. ייחודם מתבטא בשרידים האותנטיים ובשחזורים של מבנים היסטוריים, המשמרים עדות חיה לאירועים מכוננים ולאישים אשר הטביעו את חותמם על ההיסטוריה. מפגש זה בין המבקרים לבין סיפורי העבר מעשיר את החיבור שלנו למורשת המשותפת, ומעמיק את הבנתנו באשר לתהליך עיצוב פניה של מדינת ישראל בעת החדשה.

מדינת ישראל, באמצעות גופים מקצועיים דוגמת רשות העתיקות, רשות הטבע והגנים הלאומיים והמועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, משקיעה מאמצים נרחבים בשימור אתרי המורשת, בהגנה עליהם ובפיתוחם. פעולות אלו כוללות הגנה סטטוטורית, שימור הנדסי, פיתוח תכנים חווייתיים באתרי הביקור, ועידוד המודעות הציבורית לחשיבותם של אתרים אלו. ההשקעה המתמשכת נושאת פרי, כפי שניכר מהעלייה הניכרת במספר המבקרים באתרי המורשת בשנים האחרונות. עלייה זו משקפת לא רק את הצלחת המאמצים, אלא גם את התחזקות הקשר הציבורי לערכי המורשת והתרבות, שהם הבסיס לזהות הלאומית של כולנו. בשנים האחרונות חלה התפתחות חשובה בתחום ההמסרה heritage interpretation (, (interpretation הדוקטרינה המבקשת להעצים את החיבור בין המבקרים לבין האתר על שלל היבטיו: ההיסטורי, התרבותי והחווייתי. בשנת 2017, המועצה לשימור אתרים

נמנתה עם היוזמים של הקמת פורום ההמסרה בישראל, ומאז

מילות מפתח: תוכנית אב, המסרה, חוויית מבקר, תכנון מבוסס תוכן, פרוגרמת תוכן,

פרוגרמת חוויה היא משקיעה משאבים רבים כדי לממש את מטרותיה באתרים שבניהולה. ההבנה שהמבקרים שוהים באתר לזמן מוגבל מדגישה את החשיבות שיש לשיפור חוויית הביקור, ולשימוש במגוון כלים ותכנים שיחברו את המבקרים לסיפורם של האתרים. אחד הצעדים הראשונים בפיתוחו של אתר מורשת הוא עריכת תוכנית אב. תוכנית זו משמשת מסגרת עבודה לתכנון המדיניות העתידית של האתר, ומבטיחה שהחזון והמטרות של האתר יתממשו בצורה מיטבית. לשם כך יש להתחיל בגיבוש חזון ברור. לגיבוש החזון אחראים הנהלת האתר, אנשי תוכן ומומחים מקצועיים נוספים. כל אלה נעזרים בכלי תכנון, מסתייעים בהם ונשענים עליהם כדי לקדם תוכנית פיתוח פיזית, תוכנית פיתוח תכנים וחינוך, ותוכנית פיתוח שיווק, אירועים וניהול. כך אנו זוכים לא רק לשימור איכותי של האתר, אלא גם להרחבת פוטנציאל הביקור והחיבור של הציבור לערכים ולהיסטוריה הטמונים בו. תוכן מוביל תכנון בשנים האחרונות ניהלתי את צוותי הפיתוח של האתרים המנוהלים על ידי המועצה לשימור אתרים, 1 במטרה לגבש תוכניות אב מותאמות לצורכיהם הייחודיים של כל אתר ואתר. תהליך העבודה כלל יצירת חזון מקיף, וממנו נגזרו פרויקטים ממוקדים לביצוע. בסקירה זו אציג גישת תכנון שהתמקדה במובהק בתוכן. בהשראת עקרון העיצוב הידוע "Form Follows Function" הצורה נובעת מהפונקציה, התפקוד שיועד לנכס, פעלנו לפי גישה שאפשר לכנותה – "Form Follows Story" כלומר, תכנון ועיצוב המונחים בראש ובראשונה על ידי הסיפור ההיסטורי והתרבותי של האתר. גישה זו אפשרה לנו לשמר את

הייחודיות והאותנטיות של כל אתר, ולהתאימו לצרכים חווייתיים ולחזון עתידי ברור. תוכנית אב היא במהותה תוכנית כוללת. היא מתייחסת למגוון היבטים המשפיעים על חוויית הביקור באתר. החל במיקומו ובנגישות שלו, עבור דרך מצב ההשתמרות שלו והסיפור שהוא בא לספר, וכלה באופני ההמסרה הקיימים בו. לפיכך, לעריכת התוכנית דרוש מגוון של אנשי מקצוע, המתמחים בהיבטים שונים אלה. בסיס העבודה על הכנת תוכנית אב הוא בחינת המצב הקיים באתר, תוך ניתוח מעמיק של מכלול היבטים רלוונטיים: פיזיים, היסטוריים, סטטוטוריים, תפעוליים, תוכניים וחוייתיים. בבחינה זו שותפים אוצר, המתמחה במורשת חומרית בזיקה לתקופת האתר, ואדריכל שתפקידו לבחון את התנאים הפיזיים. להלן יוצגו אחדים מהמאפיינים הנבחרים בשלב הראשון של הכנת תוכנית האב.

המאפיינים הפיזיים

1. מידות ומבנה האתר: בחינת שטחי חוץ ופנים, נפחי בנייה קיימים, שטחים תפעוליים.
2. מצב שימורי והנדסי: ניתוח מצב המבנים, הבחנה בין מבנים מקוריים למבנים משוחזרים, זיהוי צרכי תחזוקה.
3. נגישות ותנועה: בחינת הגישה אל האתר ובתוכו, כולל נגישות לאנשים עם מוגבלויות, תכנון הזרימה הפנימית של הקהל, קיבולת מרבית של מבקרים.
4. הקשר לסביבה: ניתוח של מוקדי התיירות בסביבה הקרובה ואתרי עניין סמוכים.

המאפיינים ההיסטוריים

1. הסיפור ההיסטורי של האתר: מטרת הקמתו, התקופה שבה הוקם, התפתחותו לאורך השנים.
2. אירועים ואישים: זיהוי אירועים ודמויות שעברו במקום והשפיעו על חשיבותו ההיסטורית.
3. נופי תרבות: שילובם של מאפייני תרבות ונוף באתר ובסביבתו.
4. חומרים היסטוריים: איסוף תיעוד רלוונטי – תיקי תיעוד, דוחות הנדסיים ומקורות מידע נוספים המסייעים לשחזור ולהבנת

הרקע של האתר.

תנאים סטטוטוריים

1. מעמד חוקי: זיהוי המעמד הסטטוטורי של האתר, המגבלות החלות עליו, השימושים המותרים בתחומו.

2. פיתוח עתידי: בחינת אפשרויות להרחבת שטח האתר או להוספת מבנים חדשים.

אופן ההתנהלות של האתר כיום

1. פרופיל מבקרים: אפיון הקהלים המגיעים – גיל, רקע, קבוצות או יחידים.
2. דפוסי ביקור: משך הביקור, שעות הפעילות, אופני ההדרכה המוצעים.
3. אתגרים קיימים: זיהוי בעיות או חסמים המשפיעים על חוויית הביקור והתפעול.

תכנים והמסרה

1.רלוונטיות התוכן: בדיקת תוכני האתר והמסרים המועברים כיום, ואבחון רמת הרלוונטיות שלהם.

2.חווית המבקר: בחינת חוויית המבקרים (אורך המסלול, נגישות של תכנים בשפות וברמות שונות, אזורי מנוחה, שביעות רצון כללית), המסרים המלווים אותם בסיום הביקור, והאופן שבו מועברים תכנים אלו.

זיהוי צרכים ופרוגרמה

תהליך הלימוד והניתוח מאתר אתגרים וכשלים באתר כיום, וגם מביא לזיהוי צרכים הדורשים מענה במסגרת התכנון העתידי. הגדרת הצרכים היא הבסיס לגיבוש פרוגרמה שתתווה את פיתוח האתר. תוכנית האב שואפת לתת מענה למגוון צרכים – החל בתפעול ובאירועים, עבור דרך תחזוקה ונגישות, וכלה בקיימות עתידית. בהמשך המאמר נראה כיצד תוכנית האב פעלה לתת

מענה לאתגרים שזוהו בשלב הניתוח של הכנת תוכנית האב במחנה המעפילים עתלית.

תוכנית האב למחנה המעפילים עתלית

מחנה המעפילים עתלית הוכרז כאתר לאומי בשנת 1987, ומאז הוא משמש גם מרכז חינוכי ייחודי להנחלת מורשת ההעפלה. לפני עשורים מספר לקחה על עצמה המועצה לשימור אתרים את ניהול האתר, והובילה פרויקטים רבים של שימור, שחזור ופיתוח תצוגות במחנה, במטרה להתאימו לביקורי קבוצות מסוגים שונים ולבני גילים שונים.

במסגרת מאמצי השימור והשחזור שוקמו ושוחזרו כמה מבנים חשובים במחנה, ובהם גדרות התיל, מגדלי השמירה, צריף המיון, צריף החיטוי וצריף המגורים. עם זאת, רוב שטחו של המחנה נותר

פנוי ממבנים, מה שמציב אתגר גדול: המבקרים נדרשים לעבור מרחקים גדולים, לעיתים בתנאי מזג אוויר משתנים, כדי לעבור ממוקד תוכן אחד לאחר. אתגר זה מחריף עוד יותר בעת הדרכת

קבוצות. בחינת המצב הקיים באתר גילתה שיש במרחביו מוקדי תוכן

רבים, המציעים מגוון רחב של חוויות ותצוגות:

*המחשה של תהליך החיטוי שעברו העצורים עם הגעתם למחנה.

*צריף מגורים משוחזר המדגים את תנאי המחיה של העצורים.

*סרט על פריצת הפלמ"ח למחנה באוקטובר 1945.

*בנתיבי העפלה" – מאגר מידע ממוחשב המרכז את שמותיהם של המעפילים.

*סיור חווייתי באונייה המדמה את המסע בים ואת התלאות שחוו המעפילים בדרכם לארץ ישראל.

מיצג על מבצע "מייקלברג" להבאת מעפילים מעיראק ב־ 1947, המוקרן בתוך מטוס מדגם זהה לזה ששימש במבצע.

*תערוכה על ההעפלה בדרכי היבשה מארצות האסלאם. ממסקנות הניתוח הראשוני עולה הפער בין איכותם של מוקדי התוכן השונים, ובין מיקומם המבלבל במסלול הסיור. אומנם האתר מציע מגוון תכנים וחוויות, אך אופי ההמסרה שלהם ופיזורם ברחבי המתחם מקשה על יצירת נרטיב ברור וקוהרנטי עבור המבקרים. האתגר המרכזי היה לחבר בין מוקדי התוכן השונים כך שיספרו סיפור המשכי ומשמעותי, שיהפוך את הביקור לחוויה חינוכית מעמיקה ואפקטיבית יותר. מסקנה זו הוגדרה כמטרה המרכזית של תוכנית האב: שיפור חוויית הביקור באמצעות התוויית מסלול קוהרנטי וחווייתי שיוביל את המבקר בין מוקדי תוכן שונים.

תהליך התכנון

נקודת המוצא של צוות התכנון הייתה נקודת המבט של המבקר. במילים אחרות, חוויית הביקור הרצויה, התכנים שהמבקרים ייחשפו אליהם והמסרים שאנו רוצים שילוו אותם בצאתם הם המניעים את תהליך התכנון ומכתיבים את סדרי העדיפויות בפיתוח ובמימוש התוכנית. לאור עיקרון זה, עבודת המחקר והניתוח התבצעה

בצירים מקבילים ומשלימים:

ציר המבקרים. עבור מי אנו מתכננים? מה מעניין את קהל המבקרים? אילו צרכים ומגבלות יש להם? ניתוח קהלים פוטנציאליים וצורכיהם שימש בסיס לבניית חוויה מותאמת ואפקטיבית.

ציר התוכן.

יצירת פרוגרמת תוכן: מתווה אוצרותי המגדיר את הרעיון המרכזי ואת תחומי התוכן המרכזיים המוצגים באתר; זיהוי הסיפור המרכזי שהאתר מבקש לספר, והגדרת פרקי הסיפור שיחברו את המבקרים לחוויה רגשית ומעשירה. ציר הפיתוח. מיפוי מוקדי תוכן קיימים באתר: מבנים היסטוריים,

תערוכות פנים וחוץ, מבנים, שבילים, צמחייה ושילוט. בחינה מעמיקה של כל ציר וציר אפשרה לקדם את השלב הבא. ריבוד הצירים ושילוב שכבות המידע הביאו ליצירת תוכנית פיתוח אינטגרטיבית, שבה התכנון הפיזי משרת את פיזור התוכן במרחב האתר. התחלנו באבחון קהלי היעד – למי מספרים; המשכנו בזיהוי – מה מספרים; יצרנו חלופות – היכן באתר נכון לספר כל פרק בסיפור של האתר, ולבסוף – איך הכי נכון לספר. במילים אחרות, תוכנית אוצרותית ה"מתיישבת" על תוכנית הפיתוח, ומובנת בעזרת תוכנית המסרה. להלן נפרט את רכיביה של פרוגרמת התוכן.

תכנון התוכן: הפרוגרמה

הגדרת מטרתו של האתר היא סוגיה מרכזית שהנחתה את תהליך הפיתוח. האם הוא נועד להנציח את מחנה המעפילים כמקרה היסטורי בודד, נקודתי, שבו השרידים משמשים עדות לאירוע מסוים, או שמא הוא מייצג תופעה רחבה יותר, חוליה נוספת בשרשרת העליות לארץ ישראל?

לאחר מכן, נותח טווח הזמן הרלוונטי לסיפור האתר. היכן מתחיל הנרטיב ההיסטורי? האם הוא שואב את שורשיו מהצהרת בלפור, מתקופת המנדט הבריטי, או שמא יש להתמקד בעליות הבלתי לגליות ובסיפורי ההעפלה? ומהי נקודת הסיום? האם הסיפור מסתיים בהקמת המדינה, או שהוא ממשיך אל העליות הגדולות של שנות החמישים והתגבשות מדינת ישראל כבית לכל יהודי?

דיון זה אפשר לצוות המחקר להתמקד בתכנים המרכזיים שיוצגו באתר, ובמסגרתו עלו שאלות מהותיות: האם הסיפור מוגבל לפליטי השואה הנמלטים מאירופה ההרוסה, או שמא מדובר בנרטיב רחב יותר – כזה המספר את הסיפור הלאומי של הקמת בית לכל יהודי, מכל מקום וזמן? היו שסברו כי הרחבת היריעה תאפשר להנגיש את הסיפור לקהלי יעד מגוונים מהארץ ומהעולם, ובכך לחזק את המסר של המקום כמוקד של זיכרון וזהות חוצי דורות. בתום הדיונים ניסחנו חזון שהוא, למעשה, "סיפור האתר": האתר יתמקד בסיפורו של מחנה המעפילים, לצד סיפור ההעפלה בדרכי הים, היבשה והאוויר, ובפעילות תנועת הבריחה.

סיפורים אלו יוצגו בהקשר של אירועי התקופה, תוך הדגשת הערכים שהניעו את התופעות הייחודיות הללו והובילו להצלחתן. ההעפלה והבריחה היוו חלק משמעותי ומרכזי בסיפור היווצרותה של המדינה שבדרך. הן התאפשרו בזכות חזון משותף, התגייסות יוצאת דופן של כל פלגי היישוב לטובת העניין, וערבות הדדית – הן בקרב אנשי היישוב והן בקרב המעפילים עצמם. זהו פרק מכונן בתולדות היישוב העברי בארץ ישראל, הנוגע באחד הרגעים המכריעים והמשמעותיים ביותר של העם היהודי. פרק זה לא הסתיים עם הקמת המדינה, אלא המשיך להתפתח באמצעות מבצעים חשאיים להבאת יהודים לארץ גם לאחר קום המדינה, כחלק מאותה מסורת של נחישות, ערבות הדדית ומחויבות לאומית.

סיפורו של מחנה המעפילים עתלית הוא סיפור של מקום, סיפורה של תקופה, אך יותר מכל הוא סיפורם של אנשים. לאורו של חזון זה יצרנו את תוכנית הפריסה של התכנים באתר, לצד מסמך עבודה המפרט את מוקדי תוכן השונים.

התכנון הפיזי: הפיתוח

בשלב הבא היה עלינו להתאים את המערך הפיזי של האתר לנרטיב ההיסטורי שהוגדר. האתגר העיקרי היה פריסת מגוון התכנים בתוך מסלול ביקור ברור, קוהרנטי והגיוני, שיחבר בין חלקי האתר השונים – ובהם גם מבנים ושטחים שעדיין דורשים שחזור. המטרה הייתה ליצור חוויית ביקור נוחה, מעניינת ומובנית, שתוכל להתאים לקהלים מגוונים, כולל כאלה שזמן ביקורם מוגבל, ותעניק לכל מבקר הבנה עמוקה ומשמעותית של האתר ושל סיפורו. תכנון הפיתוח התבסס על מסמכי תיעוד ותוכניות היסטוריות וסטוטוריות ששימשו מקור מידע עיקרי לזיהוי המבנים הראויים לשחזור. הבחירה במבנים לשחזור התמקדה באלו המשתייכים לתקופת הזמן שהוגדרה בפרוגרמת התוכן, וכן בכאלה שיכולים להמחיש באופן חי את החיים במחנה, ובכך להנציח את המחנה ההיסטורי. התוכנית כללה שחזור של שבילי המחנה ושל מבנים נבחרים, ופיתוח נופי המדגיש את מיקומם של צריפי המגורים שלא ישוחזרו במלואם – זאת במטרה להמחיש את ממדיו המקוריים של המחנה.

עוד הוחלט על הקמת מבואה חדשה שתשמש נקודת הכניסה הראשית לאתר, וכן מבני עזר נוספים כמו שירותים ובית קפה, שנועדו לשפר את חוויית המבקרים ולהתאים את האתר לסטנדרטים מודרניים של אירוח ונגישות. התוצר של שלב זה היה תוכנית לתכנון פיזי מלא של האתר, הכולל סימון אזורים המיועדים להריסה, שחזור, פיתוח ובנייה חדשה, באופן

התומך בנרטיב ההיסטורי, משמר את אופיו הייחודי של המקום, ומאפשר חוויית ביקור אופטימלית.

פרוגרמת החוויה

כדי להפוך את הביקור באתר לחוויה מעשירה וייחודית פותחה פרוגרמת חוויה שמטרתה ליצור חיבור רגשי וערכי עם קהלי היעד השונים. תהליך זה נועד לתרגם את התוכנית האוצרותית לחוויית ביקור דינמית, שתשאיר רושם עמוק על המבקרים. במסגרת העבודה נבחנו משקלים שונים לנושאי התוכן, הן מבחינת היקף העיסוק בכל נושא הן באופן חלוקת שטחי התצוגה.

אסטרטגיות ההמסרה: איך מספרים את הסיפור?

במהלך התכנון נבחנו שלוש גישות מרכזיות להצגת התכנים:

1) מסלול ליניארי – הצגת הסיפור בסדר כרונולוגי רציף, המוביל את המבקר לאורך ציר הזמן;

2) חלוקה נושאית – ארגון התכנים לפי תחומי עניין ונושאים מרכזיים;

3) התאמה מבוססת מקום-קישור הנרטיב לאתרים ולמוקדים שונים בתוך המחנה, כך שכל מקום "מספר את סיפורו". לאחר ניתוח מעמיק נבחרה אסטרטגיה משולבת, המאפשרת לספר את הסיפור בצורה מגוונת ונגישה, תוך הקפדה על כמה עקרונות מנחים:

חוויית ביקור רב-חושית ומגוונת. גיוון אמצעי ההמסרה – שילוב בין תצוגות פיזיות, דיגיטליות וחווייתיות כדי ליצור עניין מתמשך; התאמה לכל סוגי המבקרים – שימוש בגישות המפעילות אינטליגנציות מרובות, המותאמות ליכולות ולצרכים מגוונים (חושיים, קוגניטיביים ורגשיים); "גרף חוויה" מדורג – יצירת מסלול ביקור דינמי ובו רגעי שיא מרגשים לצד רגעי הפוגה להתבוננות ולהפנמה.

תפקיד ההדרכה בהעצמת החוויה. נוסף על התצוגות הקבועות תוכננה מערכת הדרכה ייחודית שתשולב כחלק מהחוויה. מערכת זו כוללת מצעים תומכי הדרכה – שילוב מולטימדיה, מציגים חיים ופעילויות אינטראקטיביות להעמקת הקשר עם התוכן; פתרונות זמניים ומצטברים – שילוב של אמצעי הדרכה מודולריים שיאפשרו חוויית ביקור איכותית גם בשלבי הפיתוח הראשוניים של האתר.

התוצר של שלב זה הוא תוכנית חוויית ביקור כוללת הכוללת מיקום תכנים, דרכי ההמסרה, וחוברת פורטת המתארת את חוויות הביקור השונות שהאתר יציע. מטרת הפרוגרמה היא להבטיח חוויה הוליסטית, מרגשת ומלאה משמעות – כזו שתשאיר במבקרים תחושת חיבור עמוקה להיסטוריה ולערכים שהאתר מבקש להעביר. שלושת האיוורים להלן מציגים שלוש תוכניות הממחישות את שלוש

השכבות שהרכיבו את תהליך התכנון:

1. פרוגרמת התוכן: פריסת התוכנית באתר – מה הסיפור.

2. התוכנית הפיזית: הצעה לשחזור מבנים וקרונות, מיקום מבנים חדשים.

3. תוכנית פרוגרמת החוויה: הצגת אופן ההמסרה של התכנים במחנה – ברחבי החוץ, בחוויות ובתצוגות בתוך המבנים, נקודת ההתחלה והסיום.

תשתית להמשך: תכנון עתידי ומודולרי

תוכנית האב מהווה מסגרת תכנון רחבת היקף לטווח ארוך. ממנה נגזרים פרויקטים שונים שימומשו בהדרגה ובאופן מודולרי, על פי סדרי עדיפויות ברורים. כתוכנית מקיפה היא כוללת תוכניות משנה הנבנות בשיתוף פעולה עם אנשי מקצוע מתחומים מגוונים.

תהליך זה משלב כמה רכיבים:

בריפים לתכנון ולעיצוב: מסמכים מנחים המגדירים עקרונות תכנון לאמצעי ההמסרה – שילוט הכוונה, שחזורים היסטוריים, חוויות אינטראקטיביות ומיצגים דיגיטליים.

מערכי חינוך והדרכה: עבודה משותפת עם צוותי החינוך באתר, במטרה להתאים את התכנים לקהלי יעד מגוונים וליצור חוויית ביקור משמעותית ומותאמת לכל מבקר.

הנחיות לצוות התפעול באתר: כולל ניהול, תחזוקה ושימור מתמשכים של התשתיות והתצוגות.

סוף דבר: בין עבר לעתיד

תכנונו של מחנה המעפילים עתלית מבוסס על גישה חדשה לתכנון אתרי מורשת; גישה הרואה בנכסים ההיסטוריים לא רק עדות אילמת לעבר, אלא חוליה חיה ומשמעותית בסיפור המתמשך של העם והמדינה. הפרויקט רתם אליו שותפים רבים, וכולם ניגשו לתפקידם מתוך תחושת אחריות עמוקה וענווה של משמרי המורשת לדורות הבאים.

הזכות לקחת חלק בעיצוב אתרי המורשת של ישראל היא גם חובה היסטורית; חובה להבטיח שערכי התרבות הגלומים בהם, על שלל היבטיהם – אסתטיים, היסטוריים, מדעיים, רוחניים וחברתיים – יישמרו ויובנו על ידי הדור הנוכחי, תוך מתן כבוד והמשכיות לדורות הבאים.

תוכניות האב של אתרי המורשת אינן רק מסמכי תכנון; הן כלים רבי-עוצמה להבטחת איזון עדין בין שימור לפיתוח, בין הנצחת העבר לבין יצירת חוויית ביקור משמעותית, רלוונטית ודינמית. בעזרתן אפשר לא רק לשמר את הסיפור, אלא גם להעניק לו חיים חדשים כך שימשיך לרגש, ללמד ולהשפיע גם בעתיד.

על המחברת:

ליאורה בארי | leora.eb@gmail.com

אדריכלית ליאורה בארי היא יועצת עצמאית לתכנון, שימור וניהול מורשת, הפועלת בממשק שבין פרקטיקות תכנוניות, מרחבי תרבות ואתרי זיכרון. עבודתה עוסקת בעיצוב וביישום של תהליכי הנצחה, בתכנון מוזיאלי, ובתוכניות לפיתוח מרחבים היסטוריים ברמות שונות –

מתכנן עירוני ועד לחללי תערוכות. לאחרונה עוסקת בליווי מקצועי של יישובים בעוטף עזה בסוגיות של פיתוח מרחבי זיכרון בעקבות אירועי אוקטובר 2023.

שימור, ערכים והשמשה

מורשת תרבות והערכים שלאורם נבחנת זכאותם של נכסים מוחשיים להגנה ולשימור השתנו במהלך השנים. בתחילת הדרך הודגשו ערכים היסטוריים ועיצוביים, אך משנות התשעים של

המאה ה־20 נוספו אליהם ערכים חברתיים וכלכליים, ומעמדם כגורמים מרכזיים להכללתם של אתרים ברשימות מורשת – ובעקבות זאת להגנה ולשימור – התחזק. בערכים הכלכליים בלטו שניים: האחד – המצב הפיזי של הנכס וההשלכות שיש לכך על הוצאות השימור; האחר – הכדאיות הכלכלית שבהשמשת נכס מורשת. לכדאיות הכלכלית הצטרף היבט חברתי-תרבותי – ציבוריותו של נכס המורשת. במילים אחרות, פתיחת הנכס לשימוש של ציבור רחב, ותרומתו התרבותית והחברתית.

שימור "פילים לבנים ציבוריים": המקרה של בתי עם ותרבות בישראל

נועה אדלר שדמי

תקציר

ההגדרה של "פיל לבן" היא אובייקט/מבנה שבעליו לא יכולים או לא רוצים לוותר עליו, אף שעלות אחזקתו גדולה מהערך המופק ממנו. המונח "פיל לבן ציבורי" נוצר עבור המחקר המוצג במאמר הנוכחי, והוא מעיד על היותו של הנכס הבנוי מוצר ציבורי. במרחב הישראלי קיימת תופעה של "פילים לבנים ציבוריים" המייצגים נכסי מורשת תרבות המיועדים לשימור, אך שימורם בפועל נדחה ולכן הם עומדים שוממים, חסרי שימוש, ומצבם הפיזי הולך ומידרדר. אלה בולטים בתי עם ותרבות. מאמר זה מתמקד בשימורם של בתי עם ותרבות המצויים ביישובים שונים במרחב הישראלי, כפריים ועירוניים. ההכרה בכך שבתי העם והתרבות ניחנו בערכים המזכים אותם בשימור אינה מבטיחה את שימורם כל עוד לא נקבע עבורם ייעוד מתאים. לשם כך נדרשים גם בחינה מעמיקה של ערכיהם התרבותיים וגם דיון בסוגיית השמשתם. במאמר זה יוצגו שלושה מקרי מבחן: בתי העם בראשון לציון, בפרדס חנה ובנהלל. בחינתם מתבססת על עבודת דוקטור שמטרתה לבחון את השלכותיו של חוק השימור הישראלי על היווצרות "פילים לבנים ציבוריים". מאמר זה יציג רק נושא אחד מתוך המחקר הרחב: אפיון בתי עם ותרבות ויצירת רשימת קריטריונים לבחינת זכאותם לשימור, ועל ידי כך קידום השמשתם ושינוי במעמדם – מ"פיל לבן" לנכס מורשת תרבות הזכאי להגנה ולשימור.

פתח דבר

המאמר מתבסס על עבודת מחקר לדוקטורט הנכתבת בימים אלה, ונושאה: חוק השימור הישראלי והשלכותיו על שימורם של "פילים לבנים ציבוריים": המקרה של בתי עם ותרבות בישראל. במאמר הנוכחי יוצג רק נושא אחד מתוך המחקר הרחב: בתי עם ותרבות, בחינת הערכים המזכים אותם בשימור, תפקידם והתפקוד שנבחר עבורם. ההתמקדות בנושא זה נשענת על הנושא המרכזי שנבחר לגיליון 14 של אתרים – המגזין: ארבעים שנה למועצה לשימור אתרי המורשת בישראל (להלן, המועצה לשימור אתרים), והתמורות שחלו בה לאור התמורות האוניברסליות בגישות למורשת התרבות המוחשית ולשימורה. תפקידה של המועצה לשימור אתרים הוא לקדם את השימור וההשמשה של מבני מורשת, ועם האתרים שהיא קידמה את שימורם נמנים גם בתי עם ותרבות. אלא שקבוצה זו אינה מעידה על הכלל. במרחב היישובי, הכפרי והעירוני, רבים עדיין מבני התרבות הנטושים. משום כך, ניתוח של

ערכיהם, תפקידם ותפקודם יוכל לעודד גם את שימורם של אלה שהם עדיין בחזקת פיל לבן ציבורי. לניתוח תופעה זו נבחרו שלושה מקרי מבחן המייצגים את מגוון בתי עם והתרבות במרחב הישראלי. מבוא: "פיל לבן ציבורי" – ההגדרה ויחסה לנכסי מורשת תרבות מקור המונח "פיל לבן" באגדה ולפיה נהג מלך סיאם להעניש את נתיניו שסרחו על ידי כך שהעניק להם פילים לבקנים. אלה דרשו טיפול ומזון מיוחדים, אבל לא התאימו לעבודה. במילים אחרות, המשמעות היא שלמרות ייחודם הפיזי לא הייתה בהם תועלת, Afeltowicz et al., 2021. המונח פיל לבן הושאל למבנים ולאובייקטים שנותרו במרחב ללא שימוש. רבים מהם מייצגים מצב שבו הבעלים אינם יכולים או שאינם רוצים לוותר עליהם, אף שבמצבם הנוכחי, העלות של אחזקתם עולה על הערך המופק

מילות מפתח: בתי עם, בתי תרבות, השמשה, "פיל לבן", שימור מבני ציבור.

מהם. במקרים שבהם הנכס הבנוי הוא בבעלות ציבורית, התפקוד שיועד לו ציבורי אבל הוא נותר ללא שימוש, הוא יכולה "פיל לבן ציבורי". דוגמאות ל"פילים לבנים ציבוריים" הן מבני ספורט שנבנו במקומות שונים בעולם ויועדו לשמש באירועי ספורט ובאולימפיאדות, אבל לאחר שהסתיים האירוע שנוצרו עבורו, הם נותרו במרחב ללא שימוש; כאלה הם גם מבנים שנבנו עבור תערוכות וזכו לבולטות במרחב בגלל נפחם ועיצובם, אך בסיום התערוכה לא זכו להשמשה מחודשת. הגדרה זו תואמת נכסי מורשת תרבות שערכיותם התרבותית גבוהה, אבל השמשתם מתעכבת, או שאינה מובאת בחשבון, והתוצאה היא הידרדרות במצבם הפיזי וחשש להישרדותם. רבים מנכסים אלה הם נכסים ציבוריים, ומשום כך ייחשבו "פיל לבן ציבורי". ציבוריותם כפולה: ציבוריות הנשענת על העובדה שאי אפשר למנוע משום פרט לצרוך אותם או ליהנות מהם. מצב זה גורם לכך שלעומת מוצר פרטי, שרק פרט אחד יכול להפיק ממנו תועלת בנקודת זמן מסוימת, הרי התועלת ממוצר ציבורי משותפת לכמה אנשים (Musgrave, 2000); ציבוריות המתקיימת בשל העובדה שהסיפור ההיסטורי וערכי התרבות המלווים את הנכס מקנים לו מעמד של סוכן זיכרון עבור ציבור רחב – פרטים וקבוצות אוכלוסייה בעלי מאפיינים, רצונות וצרכים דומים (עמית-כהן, 2023) היותם של נכסי מורשת אלה פיל לבן נובע מכך שהם עומדים נטושים, מוזנחים וללא שימוש. ישראל אינה שונה בכך משאר מדינות העולם, ובמרחביה, ביישובים העירוניים והכפריים, קיימים "פילים לבנים ציבוריים". בעברם נועדו מבנים אלה למלא צרכים כלכליים, תרבותיים, פוליטיים וחברתיים, ובגלל ערכיהם התרבותיים רבים מהם נכללים ברשימות שימור ומשום כך הם זכאים להגנה ולשימור. למרות הכרה זו, שימורם של רבים מתעכב, ולעיתים אף נדחה או מבוטל. הם נותרים במרחב היישובי ללא הגנה, ומצבם הפיזי הולך ומידרדר. במבני מורשת אלה בולטים מבני ציבור שהם בבעלות ציבורית ועל קרקעות ציבוריות. 2 נכסים אלה מצויים ביישובים המשתייכים להתיישבות העובדת (קיבוצים ומושבים), במושבות שחלקן הפכו לערים, ובערים יהודיות שהוקמו במהלך המאה ה-20 – ונכללים בהם בתי עם ותרבות. מבנים אלה מתייחדים בנפחם, בעיצובם, במיקומם במתאר היישובי, בנגישות שלהם, בשימושים שנקבעו עבורם, באירועים ובדמויות שנקשרו בהם, באידיאולוגיה שהתלוותה להקמתם, וכל אלה יחד מדגישים את חשיבותם ואת ערכיהם התרבותיים. בגלל ערכים אלה הם ראויים להיכלל ברשימות שימור, לזכות בהגנה ובשימור. נוסף על ערכיהם הציבוריים הם מתייחדים בבעלות ציבורית ובשימוש ציבורי היסטורי, מאפיינים שצריכים היו לכאורה לפשט את שימורם ואת השמשתם. למרות זאת, רבים מהם נטושים ולא נעשה בהם שימוש. הם

תופסים שטח ציבורי שביישובים רבים הוא מצומצם, נדרשת השקעה של משאבים כספיים ניכרים במניעת הבליה הטבעית שלהם, ומובן שבמצבם זה תרומתם לנוף היישובי, לחזותו ולתדמיתו – נמוכה.

חלק ניכר ממבנים אלה, אף שהם נחשבים נכסים אידיאליים לשימור, אינם זוכים לשימור ולהשמשה, ולכן גם לא להחזרת מעמדם הערכי, ההיסטורי והציבורי (עמית-כהן, 2023). בישראל נפוצה תופעת בתי העם והתרבות, אלא שרבים ממבנים אלה נותרים "פילים לבנים ציבוריים".

בתי עם ותרבות - התופעה בעולם

בתי עם הם מרכזים ציבוריים קהילתיים, רב-תכליתיים, לפנאי ולתרבות, שנוסדו כדי להעניק חינוך ותרבות לפועלים. הם סיפקו מקום כינוס לדיונים פוליטיים ולדרישות לשיפור החיים, להרצאות, לקריאה, להאזנה למוזיקה, לריקודים, לקונצרטים ולהצגות תיאטרון. הם היו מסגרת לחינוך מבוגרים, והתקיימו בהם גם אירועים חברתיים. משום כך, לצד האולמות תוכנו לעיתים קפטריה וקנטינה.

באופן כללי, בתי העם והתרבות נבנו בשכונות פועלים ובמרכזי ערים. הם בלטו בגודלם ובעיצובם, והושפעו מאוד מההיסטוריה הלאומית והאזורית. החזיתות של רבים מבתי העם עוטרו במיטב מסורות העיצוב, תוך מחווה לפועלים (כך למשל, בית העם באנטוורפן, שנבנה ב-1901, מעוטר בפסיפס המציג בעלי מלאכה שונים). במקומות מסוימים (ברוסיה, למשל) הממשל תמך בהקמתם, גם כספית, אך התורמים העיקריים לבנייתם ולתפעולם היו התושבים עצמם, ובדרך כלל הם היו נתונים לאחריות הרשויות המקומיות. בתי העם היו מרכזים חשובים ליצירת "אדם חדש":

פועל יוצר, משכיל, בן תרבות ומעורב בחברה (Alekseeva & Kazakova-Apkarimova, 2020; Grabiner, 2015). בשל הערכים הרבים שביטאו, ובאלה – ערבות הדדית, עצמאות, אקטיביזם חברתי ומודעות אזרחית – בתי עם היו אלמנטים חשובים ביותר בחברה העירונית בתחילת המאה ה-20. הם סימלו אחדות וקהילתיות, וייחסו להם סגולות של ריפוי חוליים חברתיים דוגמת אלוהוליסם (Grabiner, 2013). מדובר במבני ציבור חשובים המשקפים את השאיפה לזהות עצמית ואת החיפוש אחר צורות תרבותיות חדשות וסוציאליזציה פוליטית בקרב הפועלים. מבנים אלו תרמו תרומה ניכרת להיווצרות התרבות העממית, ושימשו משכן למגוון ארגונים ציבוריים (Kazakova-Apkarimova, 2020 & Alekseeva).

בעולם המערבי, שורשי בנייתם של בתי העם היו הפרויקטים החברתיים האוטופיים שנהגו בתחילת המאה ה-19. הרעיונות האלה התפתחו במחצית השנייה של המאה ה-19, והגיעו לשיא בתחילת המאה ה-20, עם התפשטות התנועות הסוציאליסטיות ואדריכלות האר-נובו. בתי העם הראשונים שנוסדו באירופה, מהרבע האחרון של המאה ה-19 ועד המחצית הראשונה של המאה ה-20, היו תוצר של התפתחות התנועות הסוציאליסטיות והתחזקות של מעמד הפועלים. באירופה של שלהי המאה ה-19 הקמת בתי העם השתלבה בדרישה הגוברת לתרבות, לחינוך ולבילוי חיובי עבור אוכלוסיות מהמעמד הנמוכים, שנדחקו עד אז מהיכולת לזכות בשירותים אלה (Alekseeva & Kazakova- Culot, 1984; Grabiner, 2015; Apkari, 2020; Brauman &

מודעות מעמדית ותוכניות חברתיות הובילו אפוא להתפשטות בתי העם ברחבי העולם. ההערכה היא שבשנת 1930 היו ברחבי העולם כ- 1,500 בתי עם – הרבים ביותר היו בגרמניה, בספרד ובשבדיה. לאחר שנת 1945 נבנו רק בתי עם ספורים ברחבי העולם (Ludvigsen, 2013).

בתי עם ותרבות בישראל בתי העם בישראל זוכים למקום מרכזי בספרי סיור ותיירות על ערים ויישובים כפריים. ברבים מאלבומי היובל של יישובים אלה מופיע צילום של בית העם או בית התרבות באירועים מרכזיים של היישובים, אבל המחקר המדעי על אודותיהם מועט. יוצא דופן הוא מחקרן של אסתר גרבינר ועדינה מאיר מריל, שנערך בשנים 2010 – 2007 ונדגמו בו יותר ממאה בתי עם שהוקמו ברחבי הארץ במאה ה- 20. שתי החוקרות הן אדריכליות וחוקרות את תולדות האדריכלות הארץ-ישראלית, ובעקבות מחקרן הן פרסמו כמה מאמרים. (Grabiner, 2010, 2013, 2015) להלן ממצאים מרכזיים העולים מהמחקר ומעידים על תופעת בתי העם בארץ ישראל, הקמתם ותפקודם. בניית בתי העם בארץ ישראל החלה עם ראשיתה של הפעילות הציונית, ונמשכה עד שנות השמונים של המאה ה- 20. את מקומם כמדורת השבט תפסה הטלוויזיה, והם החלו להינטש. בית העם הראשון נחנך במושבה ראשון לציון ב- 1898. בתי עם נוספים הוקמו ברבים מהיישובים העבריים, במושבות – שחלקן הפכו לערים, בשכונות פועלים, בכפרים, במושבים ובקיבוצים. שמם לא היה אחיד. באחדים מהיישובים, בעיקר בקיבוצים, דבק בהם הכינוי "בית תרבות". למרות ההבדלים בשנות ההקמה ובסגנון הבנייה, כולם נבנו כדי לשמש מקום מפגש לחגיגות, לטקסי זיכרון, לצורכי חינוך וקיום דיונים וכאכסניה לפעילויות תרבות, בדומה למתואר לעיל ברחבי העולם. מי שיזמו את הקמת בתי העם בארץ היו מנהיגי קהילה, פעילים ציוניים, מתכנני ערים, אדריכלים, וכן הציבור – יוצר התרבות והצרכן שלה. כולם ראו בהם כור היתוך פוטנציאלי לקהילות היהודיות המגיעות לארץ ישראל מארצות וממקורות שונים. בבניית בתי העם בארץ ישראל נעשו שינויים תוכניים וצורניים, בהתאם לצרכים, לחלומות ולמגבלות של המייסדים. בתי העם בארץ ישראל, פירותיהם וכליהם של התנועה הסוציאליסטית, היו מבנים חילוניים במהותם, שהושפעו מבתי העם האירופיים מבחינה רעיונית ופיזית. המטרות של מבנים אלו, כפי שגובשו באירופה, עלו בקנה אחד עם השאיפות של התנועה הציונית הסוציאליסטית לעצב "יהודי חדש", על בסיס תרבותי-חברתי ולא דתי (כנעני, 1976). הערכים המערביים הללו, שהוטמעו בפעילות בתי העם בארץ – מסורת סוציאליסטית, עידוד אקטיביזם פוליטי, מלאכת כפיים, קידום ההשכלה הכללית והאומנות – לוו כאן בערכיה של התרבות העברית הציונית החדשה: קידום השפה העברית, קליטת עלייה, חיזוק הביטחון והזיקה לאדמת הארץ, הנצחת הנפלים, "כיבוש האדמה" ו"יהדות השרירים". בתי העם בארץ נתפסו גם כחממות וגם כיצרנים ומפיצים של התרבות העברית החדשה המבוססת על ערכים אלו, וככאלה הם נבנו ביישובים העבריים על כל סוגיהם. לא רק ביישובים המייצגים את ההתיישבות העובדת – קיבוצים, מושבי עובדים ומושבים שיתופיים – אלא גם במושבות ובערים. חלק מהערכים שהם ייצגו נתפסו כמנוגדים לדת היהודית, ולכן בתחילה התנגדו להקמתם חרדים, ואף הברון רוטשילד ופיק"א שהיו מסורתיים בתפיסותיהם. ברבות השנים ההבדלים טושטשו, הפרקטיקה היומית הרב-תכליתית ביישוב גברה על הערכים המקוריים, וביישובים שונים שימשו בתי העם גם מקום לתפילה. בדומה לבתי כנסת ולמוסדות דת, גם בתי העם מבטאים זיקוק של ערכי החברה וסמליה. הרצון לקשור את החברה הציונית לסביבתה הגיאוגרפית כדרך להגדיר זהות, והשימוש בנוף כדי לחזק זהות זו, נוכחים במיקום המרכזי, הגבוה או המוגבה של בתי העם ביישובים השונים; תכנונם האדריכלי המפואר – בוודאי על רקע מבני המגורים הצנועים במרבית היישובים; החומרים

והסמלים הלאומיים, כמו מגן דוד ומנורת שבעת הקנים ששולבו בבנייתם; אף הצמחייה והדרכים שבסביבתם ממוקדות בהם. כל אלה מצביעים על החשיבות הרבה של המבנים. בהצבת בתי העם במקומות הצופים על הסביבה יש גם ערך מוסף של חיזוק הקשר לאדמה באזור. הקשר המשולש בין בתי העם, הנוף וזהות המייסדים הודגש בדרכים נוספות. כך למשל, לתאריכים שנקבעו לטקסי הנחת אבן הפינה ולחנוכת הבניין (יום שנה מסוים להקמת היישוב, או בחגים המדגישים את הקשר לאדמת ארץ ישראל דוגמת ט"ו בשבט, פסח ושבועות) יוחסה חשיבות עליונה, ולכן הם נבחרו בקפדנות. ביישובים רבים הופיע צילום של בית העם המוקף בנוף בגלויית "השנה הטובה" הרשמית, כך שגלויות אלו אישרו את התפיסה ולפיה בתי העם וסביבתם נתפסו כ"סדנאות חדשות לרוח הלאומית" בפרויקט הציוני.

שימור בתי עם

מהכתוב לעיל ניכר כי בתי עם ובתי תרבות הם אכן דוגמה קלאסית למבנה ציבורי. הבולטת שלהם, הנפח, העיצוב והיותם עדות לאירועים היסטוריים, לדמויות ולתפיסות עולם שעיצבו את היישובים שהם שוכנים בהם מעודדים את שימורם. זאת ועוד, הם לרוב בבעלות ציבורית עירונית, מה שמפחית את המורכבות שבשימור בהשוואה למבנים בבעלות פרטית. לודביגסן (Ludvigsen, 2013) ערך את הסקירה המפורטת ביותר על בתי עם ברחבי העולם. תוצאותיה היו שמתוך 58 מבנים ב-23 מדינות ברשימה הראשונית, תשעה בתי עם ותרבות של ארגוני הפועלים שהוקמו במחצית הראשונה של המאה ה-20 (התקופה שבה תנועות הפועלים היו בשיאן בעולם המתועש) הוצעו לאונסקו כאתרי שימור עולמיים. כל המבנים הללו מוכרים כאתרי שימור לאומיים, ברמה גבוהה של אותנטיות ושלמות, והם כיום המונומנטים הטובים ביותר לייצוג ההיסטוריה והתרבות של מעמד הפועלים. הם ממוקמים באוסטרליה, ארצות הברית, פינלנד, שבדיה, גרמניה, בלגיה, צרפת ודנמרק. כולם מילאו תפקיד היסטורי בהתפתחות של תנועות הפועלים, או שהיו מרכזים לאירועים חשובים ברמת הלאומית או העולמית. למעשה, הם מהסמלים המשותפים המעטים לתרומה של תנועות סוציאליסטיות כגורם היסטורי ותרבותי בחברה שלנו כיום. כל אחד מהם הוא דוגמה עולמית לשיפור שחוללה תנועת הפועלים בתנאי החיים ובתרבות היום-יום של הפועלים, ובכך מייצג מורשת תרבות בעלת חשיבות עולמית.

המבנים הללו עונים על קריטריונים נוספים המזכים אותם בהכללה ברשימה היוקרתית הזו. מדובר במבנים שהם דוגמה יוצאת דופן למבנים מסוגם ולאדריכלות המדגימה שלבים משמעותיים בהיסטוריה האנושית. אף שבעבר לא הייתה מודעות לקיומם ולחשיבותם ההיסטורית, העובדה שהוצעו לגוף שמרני בתפיסותיו כאונסקו מחזקת עוד יותר את היותם דוגמאות קלאסיות לשימור מבני ציבור במאה ה-21. מאמר זה יציג רק פן אחד מהמחקר הרחב: בתי עם ותרבות, תפקידם בעבר ותפקודם כעת.

המחקר, מטרת המחקר

מטרת מאמר זה היא לדון בבתי עם ותרבות בישראל כמקרה מבחן לסוגיית הערכים המזכים מבני ציבור בשימור אל מול השמשתם וייעודם העכשווי. הבחירה במקרה מבחן זה התבססה על שבע סיבות:

- (1) התפקודים הציבוריים שלמענם הוקמו;
- (2) הבולטות שלהם – בעיצוב ובנפח;
- (3) מיקומם המרכזי ביישוב;

- (4) הבעלות על הקרקע שהוקמו עליה, שהיא כמעט תמיד ציבורית;
- (5) תפקידים המרכזי בתולדות ההתיישבות בארץ ישראל והיותם עדות מוחשית לתפיסות עולם, לעקרונות התיישבות, לאירועים ולדמויות שהם חלק בלתי נפרד מהזיכרון הלאומי של ישראל ומהזיכרון המקומי של כל יישוב;
- (6) הם נבנו בכל סוגי ההתיישבות – ערים, מושבות, מושבים וקיבוצים, ואינם מאפיינים רק מגזרים מסוימים. לשש סיבות אלה מצטרפת הסיבה השביעית
- (7) מצבם. רבים מבתי העם והתרבות נטושים. הם בחזקת "פילים לבנים ציבוריים", שלמרות ערכי התרבות שהם מגלמים, אינם זוכים לשימור ולהשמשה, ונותרים במרחב כסוכני זיכרון דוממים. מצב זה מזרז את הידרדרותם ומסכן את הישרדותם.

שאלות המחקר

מטרת המחקר כפי שהוצגה לעיל הכתיבה את הסוגיה המרכזית: עד כמה מאפייניהם של בתי העם והתרבות בישראל תואמים את מעמדם ואת תפקידם הציבורי, ועד כמה שני אלה מצדיקים את שימורם? סוגיה זו מתחלקת לשלוש שאלות:

1. מה ייחודם ההיסטורי, התרבותי והפיזי של בתי העם והתרבות בישראל?
2. כיצד ציבוריותם של בתי העם והתרבות באה לידי ביטוי במאפייניהם ובתפקודם, בעבר ובהווה?
3. עד כמה הייחוד ההיסטורי, הפיזי, התרבותי והתפקודי מצדיק את זכאותם לשימור? סוגיה זו תודגם במאמר באמצעות שלושה מקרי מבחן של בתי עם ותרבות.

שיטת המחקר

הקריטריונים שלאורם נבחרו מקרי המבחן היו תולדותיהם, ערכיהם, ציבוריותם, מיקומם, מצבם השימורי, הכללתם ברשימת שימור, תיעודם, קידום שימורם, הגורמים המעורבים בשימורם והשימשתם, לאור הרצון לבחון את הזכאות לשימור מחד גיסא, ואת המצב בפועל מאידך גיסא. בחינת מקרי המבחן התבסס על שיטת המחקר האיכותנית. זו כללה את ההיבטים שלהלן:

ניתוח טקסטים ופרשנות ביקורתית: תיקי תיעוד, פרוטוקולים, כתבות ומאמרים. כולם קשורים בזכאות ובהליכי שימור של בתי העם והתרבות.

• סקרי שדה וראיונות מובנים למחצה עם עשרות פעילים קהילתיים, גורמים מוניציפליים ומומחי שימור. מטרת הראיונות הייתה להבין לעומק את תהליכי השימור שהתקיימו או לא בנכסים אלו.

ממצאים

סקירת הממצאים בשלושת מקרי המבחן שנבחרו למחקר הנוכחי תיפתח בתיאור קצר של כל אחד מבתי העם. לאחר מכן יושוו המבנים לפי קריטריונים אחידים. כל אחד מהמבנים מייצג סוג תפקוד עכשווי שונה.

1. בית העם בראשון לציון: דוגמה לנכס מורשת מתפקד מהיווסדו בית העם נחנך ב־1898 במרכז המושבה, כדי לשמש "בית לעדה, ספריה וסוכה לתזמורת", או במילותיה של הנהגת המושבה: "בית העם לכל העם". הוא פעיל ברצף כבית תרבות מאז אותה שנה. הבית היה

למרכז חיי התרבות (רוחניים, חילוניים) והציבור של ראשון לציון ושל מושבות הסביבה. כיום הוא משמש להתכנסויות, להצגות ולהרצאות לקהל הרחב (ריקס, 2019).

המבנה הוקדש לברון רוטשילד ולאשתו לאות תודה, והוא מבטא את עצמאותם של בני המושבה בשלהי תקופת האפוטרופסות. בגלל זהותם החילונית-סוציאליסטית של בתי העם, הברון התנגד בתחילה לבנייתם, ולכן עד סוף המאה ה-19 הם לא נבנו ברוב מושבותיו. המבנה מוגדר לשימור מחמיר בתוכנית השימור העירונית משנת 2019.

ערכים המזכים בשימור

היסטורי-תרבותי

- בית העם העברי הראשון בארץ, ולכן בעל חשיבות לאומית. מכונה גם "הראשון במעלה".
- אירועים חשובים שהתקיימו בו: אספות יסוד של מוסדות והסתדרויות, "עונג שבת" וטקס אשכבה ל-11 חללי המושבה במלחמת השחרור.
- ביקורי אישים: ב"ז הרצל (1898), הברון רוטשילד (1899), המושל הטורקי ג'מאל פאשה (1915), אלברט איינשטיין (1925) וח"נ ביאליק – "עונג שבת" (שנות השלושים).

אדריכלי

• מבנה בית מושבה ציבורי טיפוסי מאבן. צנוע בעיצובו ובמידותיו, ובו במת עץ מצולעת ייחודית. שימש אב טיפוס לבתי עם אחרים, למשל זה של רחובות, שנבנה ב-1913. המבנה שופץ פעמים אחדות במהלך השנים, ושומר לאחרונה בשנת 1998. מכיוון שהשימור בארץ עוד היה בחיתוליו, חסרים בו פרטים רבים מהמבנה המקורי. נראה שהקהילה המקומית מילאה כאן תפקיד כפול, הן בצורך במרכז תרבות קהילתי לאורך השנים, והן בצורך לייחס חשיבות לשימור זהות המקום באמצעות שימור אחד מסמלי המושבה שהפכה לעיר – גם אם מדובר בשימור פחות מחמיר.

בית העם – האמפיתאטרון בפרדס חנה: דוגמה ל"פיל לבן"

בית העם הוקם ב-1933 על הציר הראשי של המושבה. יש בו אמפיתאטרון חיצוני ובמה מקורה, ששימשה בימות החורף כאולם סגור ובקיץ כבמה של האמפי. במקום נערכו כנסי המושבה, נשפים, הרצאות, פעילויות של ועדת התרבות של המושבה, הצגות בתי הספר וקבלות פנים לאישי ציבור חשובים. עוד שימש המקום להצגות תיאטרון, קונצרטים, והקרנת סרטים עבור כל תושבי הסביבה (רוט, 2022). מאז שנות התשעים רק המבנה הסגור נמצא בשימוש קהילתי-תרבותי (כאולם החזרות של להקת מחול מקומית), ואילו האמפי הפתוח נטוש. הוא מוגדר מבנה לשימור בתוכנית מתאר כוללנית מ-2017 של פרדס חנה. המועצה המקומית החלה לבחון לאחרונה קידום של תהליכי שימור. ערכים המזכים בשימור

היסטורי-תרבותי

• המבנה הוא נדבך מרכזי בתולדות המושבה פרדס חנה ותושביה. כך למשל, ילדי ונשות המושבה השתתפו בבניית המדרגות ובתפירת המסך, וחיילים בריטים בילו בו.

• ביקורי אישים: חיים ויצמן (1945).

אדריכלי

•מדובר במבנה ייחודי, רב־שימושי ושאפתני (1,500 מושבים למושבה בת אלף תושבים). תוכנית המבנה זכתה בתחרות שהשתתפו בה מיטב אדריכלי התקופה המקומיים.

3. בית העם בנהלל: מבנה נטוש ששומר בנייתו של בית העם החלה ב־ 1930 , בצומת מרכזי במעגל הפנימי של המושב, והוא תוכנן לשמש גם כבית ביטחון. במהלך מלחמת העולם השנייה הפקיעו הבריטים את המבנה לצורך אחסון דלק (גלעדי, 2010), ובשנת 1946 הוא הושלם ושופץ בכספי הפיצויים שהם שילמו. בית העם היה נטוש יותר מארבעים שנה; הוא שומר לרגל מאה שנה למושב העובדים הראשון, ונחנך ב־ 2023 . כיום בית העם משמש אולם תרבות אזורי, ומופעל על ידי המועצה האזורית. המבנה מוכרז לשימור ברשימת אולם מקומית, ומצוי בתהליך להכללתו גם בתוכנית מתאר כוללנית במועצה האזורית עמק יזרעאל.

ערכים המזכים בשימור

היסטורי־תרבותי

•פלטפורמה מצוינת לסיפור תולדות נהלל וההתיישבות בעמק יזרעאל.

•מרתף המבנה שימש את אנשי ההגנה לאימונים בנשק.

•ביקורי אישים: ח"נ ביאליק (בשנות העשרים-שלושים) וחיים ויצמן (בשנות העשרים-ארבעים); אשת נשיא ארצות הברית אלינור רוזוולט (1946); קנצלר גרמניה קונראד אדנאואר (1966).

אדריכלי

•מונומנט ייחודי וגדול בארץ ובאירופה בסגנון הבינלאומי.

•עדות למורשתו של האדריכל ריכרד קאופמן, מחשובי האדריכלים בארץ במאה ה־ 20.

להלן יושוו מקרי המבחן לפי קריטריונים אחידים של שימור.

דיון

כפי שצוין לעיל, מטרת הדיון בשלושת המקרים הייתה לבחון עד כמה מאפייני בתי העם והתרבות בישראל תואמים את מעמדם ואת תפקידם הציבורי, ועד כמה שני אלה מצדיקים את שימורם.

מהממצאים עולות התובנות שלהלן:

1. שלושת בתי העם ניחנו בערכים המזכים בשימור. ערכים אלה ניתן למיינם לשלוש קבוצות:

א. היסטוריים־תרבותיים: מרכז חיי התרבות, הציבור והקהילה של היישוב וסביבתו; אכסניה לאירועים היסטוריים ולביקורי אישים חשובים.

ב. אדריכליים: גדולים ומעוצבים. לרוב כוללים מתחם פתוח, לקיץ.

ג. מתאריים: ממוקמים במרכז היישוב, במרחב שנבחר לשימוש ציבורי ונגיש או באתר תצפית משמעותי.

2. כולם בבעלות ציבורית, נוצרו למטרה ציבורית, תפקדו למען הציבור והוצבו במיקום מרכזי ונגיש ביישוב.

3. כולם כלולים ברשימות שימור מקומיות או בתוכניות מתאר. בכך הם מוכרזים לנכסים ראויים להגנה, ומתוך כך לשימור עבור אוכלוסיית ההווה והחברה בעתיד.

4. נראה שההבדל המהותי בין שלושת המבנים הוא בתפקוד שלהם: בית העם בראשון לציון מתפקד כבית תרבות מאז היווסדו, ברצף; בית העם בנהלל ש מור לאחרונה לאחר שנים רבות שהיה נטוש; ובית העם בפרדס חנה נטוש ברובו. כלומר, אף שכולם מבני ציבור, זכאים ומוכרזים לשימור, לא אחת פעולה זו אינה מבוצעת, והתוצאה היא היווצרות של "פילים לבנים ציבוריים", המהווים מפגע סביבתי במרחב.

מהניתוח ההשוואתי ומהתובנות באשר לכל סוג במדגם, נראה שהסיבה להבדל התפקודי נעוצה בסוגיית ההשמשה. נכס זכאי ומוכרז לשימור לא ישומר בפועל ללא (1) צורך וייעוד; (2) מימון השימור והתפעול.

בתי עם ותרבות הם נכסי ציבור מרכזיים, כך שהתפקוד שמייעדים להם לאחר השימור זהה בדרך כלל לתפקידים התרבותיים הקהילתי המקורי. אם הקהילה אינה חזקה ופעילה, הרי אין צורך במרכז קהילתי-תרבותי כזה ביישוב, ורבים הסיכויים שהמבנה ינטש. זאת ועוד, בגלל נפחם הגדול של המבנים (בייחוד המרכזים הוותיקים יותר, שנוסדו לפני קום המדינה) יקר ומורכב יותר לשמרם ולתפעלם, כך שגם אם הצורך במבנה הקהילתי חוזר (למשל אם אוכלוסיית היישוב גדלה) עדיין נשארת בעיית מימון הפרויקט.

נראה כי הגורם המשמעותי ביותר לקידום תהליכי שימור הוא "משוגעים לדבר" וקהילה מעורבת. אלה יוזמים לרוב תהליכי שימור ותוכנית תפעול של מבני ציבור נטושים, באמצעות הפעלת לחץ על הרשות המקומית לקדם את התהליך, תוך שיתוף פעולה עם גורמים נוספים דוגמת מועצות אזוריות, המועצה לשימור אתרים ומשרדי ממשלה שונים השותפים במימון.

סיכום ומסקנות

בתי עם ותרבות הם נכסים ציבוריים שניחנו בערכי תרבות רבים, ולכן הם זכאים ומוכרזים לשימור. עם זאת, רבים מהם נטושים.

נראה שייעוד והשמשה משפיעים לא פחות מזכאות לשימור והכרזה על התפקוד הנוכחי של נכס מורשת, וכי לקהילה המקומית תפקיד קריטי בשימור נכסים ציבוריים – גם במקרים שבהם נשמרה הרציפות התפקודית, וגם במבנים שננטשו, שומרו וחזרו לתפקד. המשך המחקר יעסוק בתוספת הרביעית לחוק התכנון והבניה ("חוק השימור הישראלי") ובמערכת הסטטוטורית. תנותח מידת התאמתם לקידום שימורם של נכסי מורשת במעמד של "פילים לבנים ציבוריים", תוך בחינה השוואתית לחוקים ולנעשה במדינות אחרות בעולם, ולבסוף יוסקו המלצות לשיפור המצב.

על המחברת:

נועה אדלר שדמי | noa.adler.shadmi@gmail.com

נועה אדלר שדמי, מנהלת תחום שימור נכסי המורשת ואתר ה"באר"- אתר המורשת העירוני בגבעת שמואל. דוקטורנטית בתחום שימור נכסי מורשת, בהנחיית פרופ' עירית עמית- כהן. המחלקה לסביבה, תכנון וקיימות, אוניברסיטת בר-אילן.

נכסי מורשת ביטחון: התופעה והתמורות

ברשימות של נכסי מורשת התרבות, הן של מדינות הן עולמיות, בולט מקומם של אתרי מורשת ביטחון. הסבר מרכזי לכך הוא מעמדו החשוב של נושא הביטחון בתולדותיהן של מדינות; הסיפור, הזיכרון, הערכים והמסרים שהנכסים מייצגים. להסבר זה נוספות שתי עובדות הקשורות זו בזו: שרידותם של הנכסים לאורך זמן, וציבוריותם. לציבוריות זו פנים אחדות, ובהן בולטות שתיים: הקרקע שנכסי מורשת הביטחון ממוקמים עליה, והנכסים

עצמם, הם כמעט תמיד בבעלות ציבורית, והתפקוד הביטחוני עצמו מייצג את הכלל. מצב זה מקל על מקבלי ההחלטות להשמיש נכסים אלה, לצרכים צבאיים עכשוויים או לצורכי ציבור אחרים, וכל זאת תוך הקפדה על העיצוב והייצוג הראוי של ערכי הנכס, האירועים, הדמויות, הזיכרונות והאתוסים הנקשרים בו.

מצודות טגארט: מדיניות שימור

נאור מימר

תקציר

בשנת 2021 תיעדנו את מצודות טגארט המצויות במרחב הישראלי, ובעקבות התיעוד נכתב מסמך לקביעת מדיניות שימור עבורן. המסמך נועד להציב את תופעת המצודות על סדר היום הציבורי הישראלי, לסייע להכרה בהן כ"סדרה" הראויה להיכלל ברשימות מורשת תרבות, ועל ידי כך לזכותן בהגנה ובשימור. על פי הוועדה למורשת תרבות עולמית מטעם אונסקו, המונח "הצעה סדרתית" (Serial Nomination) ("מתייחס להכרה בערך אוניברסלי יוצא דופן") OUV (של סדרת אתרים בעלי נושא משותף. האתרים הסדרתיים יכולים להימצא בשטח של מדינה אחת, או בשטחן של מדינות אחדות. ההכרה בערכם התרבותי המשותף נועדה לקדם מנגנון של שיתוף פעולה בהגנה עליהם ובניהול שלהם. את הגדרת הוועדה למורשת עולמית מלווה הערה: הצעה לסדרה חוצת גבולות יכולה לשמש מנוף לשיתוף פעולה בין-לאומי – רכיב הניצב בליבת אמנת המורשת העולמית. הנסיבות שהובילו לכתיבת עבודת התיעוד והמסמך היו מגמות של פינוי תחנות משטרה ושב"ס ומחנות צה"ל לטובת ניצול שטחים שבבעלות המדינה למיזמי דיור, והחשש הגובר מהרס המצודות. מטרת הסקירה הנוכחית היא להציג את ממצאי התיעוד ולחשוף בפני קהל החוקרים, המשמרים והמתעניינים בתולדות המרחב הישראלי את מצודות טגארט ואת ערכי מורשתן, וכך לעודדם לשתף פעולה בחקרן ובשמירתן.

פתח דבר: מצודות טגארט – להרוס או לשמר?

מצודות טגארט הן סדרה של מבנים מבוצרים שנועדו לשמש למגורי המשטרה הבריטית והמקומית. המצודות נבנו בתקופת המנדט הבריטי בעקבות רצף מרידות של האוכלוסייה המקומית וניסיון של שלטונות המנדט להשתלט על המצב. יישום הפרויקט היה בעל חשיבות ראשונה במעלה. תכנון ובנייתן של המצודות נעשו לפני מלחמת העולם השנייה ובמהלכה, בהשקעה כלכלית אדירה ומתוך חשיבה ביטחונית לטווח ארוך.

1 בניית המצודות והשמשתן הושלמה בשנת 1943. שנים מספר אחר כך הסתיים המנדט הבריטי בא"י-פלשתינה, פרצה מלחמת העצמאות, וקרבות התחוללו באזורים רבים וסמוך למצודות. חלק מהקרבות הוכרעו בכיבוש מצודת טגארט מקומית ובשליטה בה. לאחר קום מדינת ישראל עברו המצודות שבשליטה ישראלית לבעלות מדינת ישראל. חלקן הוסבו לבתי סוהר, חלקן לתחנות משטרה מקומיות, וחלקן שימשו את צה"ל. מהותן הבסיסית של המצודות – מבנים מבוצרים החולשים על סביבתם – ממשיכה לשמש את גורמי אכיפת הסדר בישראל. עם השנים והתרחבות הבנייה בישראל, שכונות ואזורים בנויים התפשטו אל קרבת מצודות אשר בעבר נמצאו בשטח פתוח, וכיום רבות ממצודות טגארט נמצאות בשטח

בנוי. משטרת ישראל והשב"ס ביקשו לעצמם מבנים חדשים לשימושם, ומול מדינת ישראל עמדו השאלות אם להרוס ולבנות חדש, ואילו מן המצודות לשמור.

בשנת 2021, בעקבות פנייתה של המועצה לשימור אתרים אל משרדנו, התחלנו בכתיבת מסמך הסוקר את ערכיותן וחשיבותן של מצודות טגארט. עבודתנו בחנה את המצודות כסדרה של מבני ביצורים אשר נבנו באמצע המאה ה-20 ואת חשיבותן כנכסי תרבות ומורשת. הבחנו בכך שקיימים תקדימים בין-לאומיים.

מילות מפתח: מצודות משטרה, מצודות טגארט, צ'ארלס טגארט, ביצורים, אתרי מורשת ביטחון, מדיניות שימור.

להכרה במצודות כסדרות מבנים, ולא כמבנים יחידים. עוד למדנו כי תפיסתם ההיסטורית של הבריטים את ארץ ישראל כללה רכיבים של המשך למורשתם הצלבנית, והם אף שאבו השראה מהמצודות הצלבניות. כך תוכניתן של המצודות ותפרוסתן לאורך דרכים בישראל דומות לאלו של המצודות הצלבניות. תזת המסמך הייתה כי מצודות טגארט הן לא רק סדרת מבנים העומדת בפני עצמה, כי אם חלק מתופעה נרחבת של מבני ביצורים שנבנו לאורך ההיסטוריה בארץ ישראל, וכי אף שהיא הצעירה שבהן יש להתייחס אליה ככזאת. בבואנו לתעד את סדרת מצודות טגארט, בחנו בארכיונים חומרים שחיברו מתכנני הפרויקט השונים. אדריכל הפרויקט פרדריק פוסטר טרנר, הקונסטרוקטור מ' ריינר ואף הוגה הפרויקט סר צ'ארלס טגארט – כולם ראו בהקמת המבנים מהלך היסטורי אשר יש לנסח בעניינו הצהרת כוונות. במסמכים החשובים שמצאנו היה מסמך של צ'ארלס טגארט, שבו הוא מציג את תפיסת הביטחון שלפיה עוצבו המצודות, ומסמך שכתב אדריכל הפרויקט שבו הוא מפרט את התייחסותו אל הפרויקט כסדרה וכבניין. הצהרת הכוונות של האדריכל הנחתה אותנו בבואנו להתייחס אל ערכי המבנים ההיסטוריים והמורשת שלהם. מהתיעוד עולה כי טרם בניית המצודות הוקדשה מחשבה רבה לבחירת מיקומן, כך שיהיו מחוץ ליישובים ובקרבת דרכים אסטרטגיות. הוקדשה מחשבה רבה גם לרמת הנצפות הגבוהה של המצודות, לצד שמירת יתרון האסטרטגי כנקודות תצפית.

המצודות נבנו על פי עקרונות דומים ובפרוגרמות שונות, כדי לקשרן ליישוב שהן סמוכות אליו (לדוגמה, מצודת טגארט בבית לחם בנויה באבן בשל קרבתה אל כנסיית המולד) ועקב צרכים נוספים (לדוגמה, נקודת מעבר מכס במצודה בג'סר אל-מג'אמע בשל קרבתה אל מעבר גבול). חלק מהמצודות אף נבנו מעל וצמוד למבנים היסטוריים קיימים. כזאת היא המצודה בבאר שבע, שנבנתה כאגף לסראייה העות'מנית. המחקר הסתכם ברשימת המלצות. ראשיתה בהמלצות כלליות, והמשכה בהמלצות על שימור של אלמנטים במבנים. אלו נועדו להנחות הן את מקבלי ההחלטות במגזר הציבורי והממשלתי הן את המתכננים כיצד להתבונן על המצודות כתופעה וכסדרה, ומהם הערכים המרכזיים והחשובים של המצודות כמבנים. ההמלצות גובשו ונידונו בסדרה של פגישות, דיונים וסיורים בשיתוף מינהל התכנון. הן נמסרו לתחום שימור במינהל התכנון הארצי, ונועדו לשמש בסיס למסמך רשמי. הרקע ההיסטורי להקמת המצודות כיבוש ירושלים ב-1917 על ידי הבריטים נתפס כהמשך היסטורי למסעי הצלב. התקשורת הבריטית הציגה את האירוע כ"מסע הצלב האחרון", והחיילים כונו "צלבנים חדשים". הכיבוש נהל כמבצע תעמולה לחיזוק המורל הלאומי, והמלוכה הבריטית ראתה בו המשך למורשת הצלבנית (בר יוסף, 2004). מצודות טגארט, שנבנו אחרי כמה עשורים, תוכננו בהשראת המצודות הצלבניות. שתי סדרות המצודות – זו

הצלבנית וזו הבריטית – משקפות תפיסה שלטונית דומה של כוחות זרים השולטים בשטח, ושימוש במבנים מבוצרים כאמצעי לביסוס שליטתם. הדמיון בין המצודות בא לידי ביטוי בכמה היבטים עיקריים: פריסה גיאוגרפית אסטרטגית לאורך דרכים מרכזיות, עקרונות תכנון וביצור דומים, ומיקום במרחב שאפשר שליטה על השטח הסובב. הבריטים, אשר ראו עצמם ממשיכי דרכם של הצלבנים, שאבו השראה ממערך הביצורים שלהם. תפיסה זו באה לידי ביטוי בכך שמצודות טגארט נבנו כמצודות קונצנטריות, בדומה למצודות הצלבניות, והיו בהן חצר פנימית ומגדלים בפינות. שתי סדרות המצודות הציגו יכולות עמידה ואספקה עצמית, דוגמת מצבורי מים תת־קרקעיים, ומוקמו באזורים אסטרטגיים המאפשרים ביסוס של תפיסה שלטונית רחבה. הפריסה הגיאוגרפית של מצודות טגארט דמתה לזו של המצודות הצלבניות, ושתי הסדרות מוקמו לאורך דרכים היסטוריות ובנקודות אסטרטגיות. דוגמאות לכך ניתן למצוא בדרך העתיקה מיפו לירושלים, לאורך חוף הים התיכון, ובנקודות הכניסה לארץ ישראל מצפון־מזרח. בכל אלה, מצודות טגארט נבנו סמוך למיקומן של מצודות צלבניות קודמות, מה שמדגיש את ההמשכיות ההיסטורית והאסטרטגית בין שתי התקופות.

בשנת 1926 בוצעה רפורמה במערך כוחות הביטחון של המנדט הבריטי בארץ ישראל. לאחר הרפורמה, עמדו לרשות המנדט שלושה כוחות ביטחון עיקריים: המשטרה (ובה סקציה בריטית וארץ־ישראלית), חיל הספר העבר־ירדני, וטייסת אווירונים עם פלוגת מכוניות משוריינות. המתח בין יהודים לערבים הלך והחריף, עד שבאוגוסט 1929 פרצו מהומות נרחבות. כוחות המשטרה לא הצליחו לדכא את המהומות ביעילות, בייחוד בפריפריה הכפרית. בעקבות זאת הוזמן מומחה בריטי, סר הרברט דאוביג'ין, לארגן מחדש את המשטרה. דאוביג'ין המליץ על ארגון מחדש של מחלקת החקירות, הוספת תחנות משטרה, והפעלת מערך סיורים לאיסוף מודיעין. על יישום ההמלצות הופקד רוי פייסר, אך התברר כי התחנות החדשות לא התאימו לתקופות של מרד (קרויזר, 2011).

בשנים 1936 – 1939 התחולל המרד הערבי, שהציב אתגר משמעותי בפני השלטון הבריטי. המשטרה התקשתה להתמודד עם האלימות והטרור, בייחוד בתחום איסוף המודיעין. בסופו של דבר הוחלט לפנות אל צ'ארלס טגארט, שהיה בעל ניסיון בלוחמה בטרור בהודו, כדי שייסייע בהתמודדות עם המצב. סר צ'ארלס אוגוסטוס טגארט, מומחה בריטי ללוחמה בטרור, הגיע לארץ ישראל בדצמבר 1937. לאחר למידה מעמיקה של המצב, הגיש דוח ובו 28 המלצות לארגון מחדש של המשטרה ולמלחמה בטרור. שתי ההמלצות העיקריות היו הקמת גדר הצפון, ומערך דיור משטרתי חדש. טגארט המליץ על בניית מצודות גבול מוגנות לאורך הגדר, וכלל בהמלצות דרישות טקטיות ספציפיות. על בסיס המלצותיו פיתח האדריכל פרדריק פוסטר טרנר שלושה סוגי מצודות. המצודות נועדו לשמש בסיסים לכוחות המשטרה במאבק נגד המורדים. בביקורו השני (ספטמבר 1938 עד מאי 1939) התמקד טגארט בשיקום יסודי של המשטרה, בדגש על הגדלת כוח האדם ובניית מערך תחנות משטרה חדש. מטרתו הייתה להכין את המשטרה להחליף את הצבא בשמירה על הביטחון, מתוך הנחה שמלחמה באירופה קרבה והולכת. הוא הקים ועדה לדיור משטרתי, שבחנה את הדגם הרצוי למצודות משטרה, את מספרן הנחוץ ואת מיקומן האופטימלי בארץ ישראל.

בהשראת תחנות משטרה מדבריות בעבר הירדן הציע טגארט תוכנית מקיפה לבניית מצודות משטרה בארץ ישראל. התוכנית כללה 79 מצודות, 55 כפריות ו־24 עירוניות, שתוכננו על פי עקרונות טקטיים וסטנדרטיזציה. המצודות חולקו לחמש קטגוריות, כל אחת בעלת מאפיינים ייחודיים. טגארט הדגיש את חשיבותם של מגורי השוטרים, ושילב במצודות משרדי ממשלה. הוא הדגיש כי יישום מהיר של התוכנית חיוני לביטחון הפנים ולשיקום מעמדה של המשטרה

בעיני האוכלוסייה, וכן את הדחיפות בביצוע התוכנית מחשש שעיכובים יפגעו ביעילותה. תוכנית הדיור למצודות הטגארט הייתה פרויקט נרחב שדרש ביצוע מהיר ויעיל. טגארט הציע להקים גוף ביצועי בעל סמכויות מלאות, ולבצע את התוכנית כמקשה אחת בכל הארץ. הוא המליץ על הקמת ועדת בינוי וועדת איתור מרכזית, וכן על שימוש בקבלנים פרטיים. הנציב העליון אישר את התוכנית והקים מינהלת מיזם עצמאית. האוצר הבריטי אישר תחילה בניית 11 מצודות כפריות, ובהמשך הורחבה התוכנית ל-54 מצודות. פותחו שישה דגמים חדשים למצודות, והן מוקמו במקומות אסטרטגיים ברחבי הארץ (קרויזר, 2011).

מצודות טגארט תוכננו להגנה עצמית בעיתות חירום בכוח מינימלי של 30 איש, והיה בהן מספר מוגבל של כניסות ויציאות. הפרויקט כלל בניית 54 מצודות בתוך 8.5 – 11 חודשים, 14 מהן שולבו במבני משטרה קיימים. רוב חומרי הבנייה יובאו מבריטניה. מנהל מע"צ, וילסון בראון, הקים מינהלת מיזם ובה צוות מקצועי מגוון. האדריכל הראשי היה פ' פוסטר טרנר. העבודה חולקה בין שמונה צוותי תכנון אזוריים. בשיא הפרויקט מנה הצוות 151 איש, ויצר 5,089 שרטוטים. התקציב הכולל היה 2,200,000 לא"י. רוב חוזי הבנייה נמסרו באפריל-מאי 1940, וחולקו בין קבלנים יהודים וערבים. הפרויקט הסתיים במחצית השנייה של 1943, כולל תוספת של שבע מצודות לתוכנית המקורית (קרויזר, 2011). האדריכל טרנר, האחראי לתכנון מצודות טגארט, סיכם את עבודתו בשנת 1941. 3 המשימה העיקרית הייתה לשלב מגורים למשטרה ולממשלה בתוך מבנה הגנתי. כל מצודה הציבה אתגרים ייחודיים, אך כולן תוכננו על פי עקרונות דומים. מצודות כללו חלל כניסה, משרדים, חדרי חקירות, נשקיה, תאי מעצר ומגורים לשוטרים. תוכננו גם אזורי לטיפול בסוסים ובכלי הרכב. עיקרון תכנוני חשוב היה יצירת פרטיות מרבית לכל יחידת מגורים. המגורים תוכננו בהתאם לדרגותיהם של השוטרים ולמצבם המשפחתי, ונעשו התאמות תרבותיות לשוטרים מקומיים. הציוד והתשתיות היו ברמה גבוהה, כולל מערכות סניטריות וביוב. רוב המצודות נבנו מבטון מזוין, למעט שתיים שנבנו מאבן גיר – בבית לחם ובקריית אל-ענב. הבנייה באבן נועדה להתאים לסביבה ולמבנים קיימים.

טרנר ציין את היכולת המקצועית הגבוהה שאפשרה ביצוע מהיר של הפרויקט, וכן את החלוקה הקונסטרוקטיבית של המבנים לאגפים עצמאיים, שאפשרה סטנדרטיזציה בבנייה. תהליך המיון והעשייה השימורית בעבודתו בחנו כמה מצודות טגארט מייצגות, כאלה הממוקמות בהקשרים עירוניים ולא עירוניים: משטרת נהלל מייצגת מצודה בסביבה כפרית, משטרת בית שמש מייצגת מצודה בשטח עירוני מתפתח, משטרת רחובות היא מקרה מייצג של מצודה בהקשר של רקמה עירונית צפופה, ומשטרת גשר היא מקרה מייצג של מצודה בהקשר היסטורי גיאוגרפי עשיר. עוד בחנו את מתחם טגארט סרפנד אל-ח'רב בנס ציונה ואת משטרת רמת גן – שתיהן דוגמאות למצודות טגארט הממוקמות באזורים שעוברים תהליכי פיתוח עירוני. בנס ציונה המצודה נבנתה מחוץ למושבה, לאורך כביש ראשי, ועם הזמן העיר התרחבה לכיוונה. תוכנית המתאר החדשה מציעה שכונה חדשה סביב המצודה, תוך שמירה על אזור חיץ ירוק. במשטרת רמת גן המצודה ממוקמת על ציר תנועה מרכזי. תוכנית הפיתוח כוללת שימור של המבנה ובניית מגדל מגורים לצידו. הפיתוח כולל מדרכה.

רחבה ופיתוח נופי המאפשרים נצפות גבוהה למבנה, אך המגדל החדש והחניות פוגעים חלקית בנצפות מכיוונים מסוימים. שתי תחנות המשטרה הללו מדגימות את האתגרים הכרוכים בשימור מצודות טגארט בסביבה עירונית מתפתחת. האתגר המרכזי הוא לשמר את ערכי הנצפות והמיקום האסטרטגי של המצודות, תוך שילובן בפיתוח העירוני המודרני. פתרונות כמו אזורי חיץ ירוקים ותכנון מוקפד עשויים לסייע בשמירה על ערכי המצודות,

ובתוך כך לתת מענה לצורכי הפיתוח העירוני. כך יצרנו רשימת המלצות לתכנון כללי ומפורט, אשר תהווה בסיס למתכננים בבואם לשמר את המצודות.

המלצות כלליות:

א. פרויקט מצודות טגארט הוא פרויקט יחיד מסוגו בעולם. זוהי סדרה של 63 מצודות שנבנו על ידי המנדט הבריטי בשנות הארבעים של המאה ה-20. הקמת המצודות הייתה מיוזמות הבנייה הגדולות ביותר שידעה הארץ, והיא נקודת ציון חשובה בהיסטוריה האדריכלית והצבאית של ארץ ישראל. המצודות ממוקמות בכל רחבי הארץ. יש להכיר במערך השלם של מצודות טגארט בישראל כסדרת מבנים מונומנטליים בעלת חשיבות לאומית ובין-לאומית לשימור.

ב. פרויקט מצודות טגארט שייך למורשת האדריכלית של בניית ביצורים במלחמות העולם, ובהם קו מאז'ינו בצרפת, קו זיגפריד בגרמניה וקו מולוטוב ברוסיה. במהלך המאה ה-21 הכריז אונסקו על כמה מערכי ביצורים לאתרי מורשת עולמית, ובהם ביצורי וובאן שבצרפת שנבנו מאבן בתקופת לואי ה-14, וקווי ההגנה של אמסטרדם שנבנו בסוף המאה ה-19 ובנייתם בבטון מזוין היא בגדר תקדים. את מערך מצודות טגארט יש לבחון כאתרי מורשת עולמית, באופן דומה למערכי מצודות אלה.

המלצות לתכנון

ג. תכנון המצודות נתן מענה לדרישות ייחודיות שנבעו מצרכים ומאילוצים מקומיים, אולם כל המצודות התאימו למאפיינים של התוכנית מטיפוס מגננטי Defensive Type Plan שפיתחו מנהל מע"צ הבריטי וילסון בראון (Brown) וצוות אדריכלים ומהנדסים. התוכנית גובשה על בסיס המלצותיו של צ'ארלס טגארט. בבחינת שימורם של אתרי המצודות יש להתייחס למרחבים שסביב המצודה כאל אזורי חיץ שהם חלק מהותי בשימור האתר, מידת הנצפות שלו והבנתו ההיסטורית. אזור החיץ הוא אחד האלמנטים הבסיסיים ביותר בתוכנית ההגנתית של מצודות טגארט.

ג. 1) רובן של המצודות בנוי במיקום ובזיקה ישירה לדרכים ראשיות. בתכנון מתארי או בתוכניות מפורטות יש להתחשב בערך מרכזי זה ולשמר אותו, כולל יצירת אזורי חיץ פתוחים הכוללים טופוגרפיה מקורית, משטרי זרימת מים, תוואי שטח טבעי ומעובד, צמחייה ותיקה ועצים.

ג. 2) תכנון של בנייה חדשה בקרבת המבנים ייעשה לאחר הכנת מסמך סקירה סביבתית שיכלול המלצות בדבר שימורם של מבטים ונצפות האתר לסביבתו ולצירים ראשיים, תוך הקפדה על קביעת גובה, מרחקים וקנה מידה שלא יפגעו באתר ובקנה המידה שלו.

ד. לכל מצודת טגארט היו מאפיינים בסיסיים: מבנה בטון מזוין מלבני, מקיף חצר ושטוח גג, אשר קירותיו החיצוניים הם ביצורי המצודה. בפינות מנוגדות מוקמו שני מגדלי הגנה מבוצרים, לכיסוי שדות תצפית וירי מלאים. המגדלים כללו חרכי צליפה עיליים ואשנבי ירי בקומת הקרקע. את כל המצודות הקיפו גדרות תיל על תמיכות פלדה, ואלה יצרו אזורי חיץ בין המצודה לבין סביבתה. בחלקן הגדול של המצודות הכיל החלל הפנימי מאגרי מים ודלק. שימורן המלא של המצודות בתבניתן המקורית הוא חיוני לשמירת ערכיהן וסיפורן ולהבנת

המבקר. שימורן בשלמותן, ללא פירוק והריסה של חלקי המבנה המקוריים, הוא בעל חשיבות ממעלה ראשונה.

ה. המצודות פרוסות ברחבי הארץ במרחבים פתוחים, כפריים ועירוניים. גודלן ומיקומן בנקודות אסטרטגיות מטביעים חותם ויזואלי ניכר על נוף של מדינת ישראל. נסיבות תכנון והקמתן של המצודות יצרו טיפולוגיה ייחודית מודרנית. המבנים משמשים עדות לתמורות חשובות בתולדות הבנייה והאדריכלות בישראל, והטביעו את חותמם גם על שדה התכנון המקומי. יש לערוך סקר שימורי מלא לאתרים כאתרי מורשת, ולבחון בו בהרחבה את כל ערכיהם: ערכים סביבתיים, הכוללים התייחסות לאתרים היסטוריים באזור המצודה, וערכים היסטוריים של האתר לאורך כל תקופות פעילותו (טרם הקמת המצודה, במהלך שלטון המנדט הבריטי, במהלך מאורעות מלחמת השחרור ומאז הקמת מדינת ישראל).

ו. בשנת 1948, בעת עזיבתם, מסרו הבריטים את המצודות לידי הכוחות ששלטו באזור – יהודים או ערבים. בשל חשיבותן האסטרטגית עשתה ההגנה מאמצים להשתלט על מרב המצודות. מצודות אשר נמסרו לידי הכוחות הערביים, דוגמת תחנת באר שבע ותחנת הר כנען, שימשו במקרים רבים מעוז ההתבצרות האחרון של כוחות אלה. נפילת מצודת טגארט סימלה את הכרעת הקרב, וההגנה עליה הייתה לשם הגנה על היישובים הסמוכים לה. ברבות מן המצודות יש כיום אנדרטאות להנצחת הנופלים בקרבות על הגנתן או על כיבושן, והן חלק בלתי נפרד מהמורשת הצבאית וכן מהנצחת חללי מדינת ישראל. יש לגבש לאתרי המצודות פרוגרמה שתכלול הנגשה שלהם כנכסי מדינה לציבור הרחב, וכן שימושים ציבוריים חלקיים או מלאים בדגש על היותם אתרי מורשת, אתרי מורשת קרב, ואתרי הנצחה לנופלים במערכות ישראל.

ו. 1. בתוך מבנים פעילים המשמשים את כוחות הביטחון והמשטרה יוקצו חללים ייעודיים (פנים וחוץ) להנגשה ולפיתוח כמרכזי ביקור ומורשת.

ז. שימור רבדים היסטוריים ומורשת קרב: לרבות ממצודות טגארט מורשת קרב המתבטאת בחזיתות ובפנים המצודות (סימני הפגזות, כתובות "גרפיטי" היסטוריות). על מתכנני המצודות להתחשב בשימור העדויות הפיזיות למורשת זו. במקרים אלה יש להעדיף את שימור ההיסטוריה של המבנה על סימניה, על פני שחזור של אלמנטים. המלצות נוספות לתכנון שימור מצודות באזורים עירוניים צפופים.

ח. מצודות אשר ממוקמות באזורים עירוניים צפופים ומהוות חלק מהמרקם העירוני, לרבות בתוכניות מאושרות שטרם בוצעו בעת כתיבת מסמך זה, יש לשמרן כמבני ציבור ולהתייחס אל החלקה שהן ממוקמות עליה כאל חלקה לשימור בשלמותה, ללא חלוקה משנית. יש לפרק בנייה מאוחרת ומבנים ארעיים באזור החיץ של המצודה. בנייה בחלקה של מצודת טגארט תתאפשר בחלק האחורי בלבד, תוך הבטחת מרחק ואי פגיעה בנצפות ובקנה המידה.

ט. מצודות טגארט נבנו סמוך ובזיקה גבוהה אל כבישים/דרכים ורחובות ראשיים. אין לאפשר בנייה של מבנים אשר חוצצים בין המבנה לבין דרך ופוגעים בנצפותו למרחב. כביש הגישה ההיסטורי לכלי הרכב הוא חלק מתכנון המצודה. הוא כולל צמחייה ותיקה ושדרות עצים, ומהווה אלמנט היסטורי לשימור.

י. חזיתה הראשית של המצודה ממוקמת בנסיגה של 20 – 50 מטרים מקו הרחוב. על פיתוח מרחב זה ליצור נצפות מרבית ורחבה ציבורית. יש להסיר ממרחב החזית הראשית של

המצודה. ומחזיתות הצד מכשולים ויזואליים – גדרות, שערים וחניות. יש ליצור העדפה לתנועת הולכי רגל, בהתאמה לקנה המידה שלמצודות טגארט.

המלצות לתכנון מפורט

יא. שיקום מצודות טגארט ייעשה על פי תיק תיעוד מפורט ומלא שיכלול סקר הנדסי מפורט, סקר מפגעים ונזקים, לרבות סקרי גוונים, פרטים, כתובות, שילוט וגרפיטי היסטורי.

יב. מצודת טגארט טיפוסית היא בעלת כמה אגפים היקפיים אשר בנויים בצורה מלבנית או ריבועית, בקומה אחת או בכמה קומות (שתיים-שלוש קומות, עם חריגים בני ארבעה מפלסים). יש לשמר את המתווה הכללי של המצודה על כל אגפיה.

יג. יש לשמר ולשחזר את פרטי מצודות טגארט, ובהם אלמנטים

אדריכלים טיפוסיים:

• כניסה ראשית להולכי רגל, כניסות נוספות, כניסה אחורית לכלי רכב;

• מגדלי הגנה הבנויים בפינות האלכסון של המצודות;

• גרמי מדרגות, מבואות וחללים ראשיים;

• מבני חצר לשירות – הבלוק המרכזי (במרכז החצר יש מבני שירות שונים);

• מאגרי מים (תת־קרקעיים) (בחלק מהמצודות);

• דרכי גישה הכוללות שדרות עצים וצמחייה ותיקה;

• חצרות, צמחייה ותיקה, פרטי גינון מקוריים;

• פרטי גמר חזיתות הכוללים טיח צמנט טקסטורלי מגוון, חזיתות אבן (אגפים מוקדמים ואחרים), פרטי בטון טרומי;

• שערי כניסה, דלתות, חלונות וחרכי ירי, סורגים, מערכות ניקוז, מרזבים ופריטי סניטציה עשויים פרטי ברזל יציקה ייחודיים (תוצרת אנגליה ואחרים).

• פרטי ריצוף פנים וחוף עשויים טרצו ובטון, כלים סניטריים ייחודיים.

• יש לפרק תוספות בנייה ובנייה ארעית בתוואי המצודה, באזור החיץ ובקרבתה.

יג. 1. מערכות טכניות ומבנים טכניים יותקנו בצורה מוצנעת, וללא פגיעה בערכי השימור ובנצפות המבנה.

יד. הסבת המבנה על פי פרוגרמה, לרבות הנגשה, תתחשב בשימורם של אגפים מרכזיים, חללים ראשיים, חללי כניסה מקוריים, מעברים, חדרי מדרגות ומבואות, מסדרונות ואכסדרות מקוריים, מרפסות פתוחות ומקורות, מעברי גישה אל המגדלים וחצרות המצודה (חצר פנימית ראשית וחצרות פאטיו בחללי המגורים המקורים). עדיפות תינתן לשימור החלוקות המקוריות במבנה, תוך ביצוע התאמות לקיים. שינויים פנימיים יבוצעו בצורה הפיכה. לא תתאפשר הריסת קירות נושאים או קירות חיצוניים. לא תתאפשר פתיחת פתחים אל חזיתות המבנה, סגירת מרפסות, סגירת אכסדרות לחצרות הפנימיות.

יד. 1. במצודות שיש בהן אלמנטים מקומיים ייחודיים – כגון בנייה באבן, טיח מיוחד, מגדל שונה, בנייה על ו/או בסמוך למבנה היסטורי אחר וכדומה – יש לשמר את האלמנט בקפדנות ולהדגישו.

המסמך נערך ויצא לאור בשנת 2024 כספר בשם מצודות הטגארט: רקע היסטורי ומדיניות שימור בהוצאת ספריית יהודה דקל – המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. מתוך המסמך גובש במאי 2024 מסמך קווים מנחים להתייחסות בעת תכנון שימורן של המצודות.

סיכום

חשיבותה של עבודה זו היא בקביעת המלצות תכנוניות רחבות וכוללניות, המאפשרות פיתוח ופירוט המלצות והנחיות תכנוניות גם לאתר בודד. זאת ועוד, קידומה של עבודה זו לכדי מסמך מדיניות ארצית רשמי הוא תופעה חלוצית אשר יש לקוות כי תורחב ותאומץ כגישה לתכנון תמטי של מורשת פיזית ברחבי הארץ; לא רק לאתרי מורשת ביטחון אלא לכלל אתרי המורשת, ובהם תשתיות היסטוריות, צירי מורשת ומכלולי מורשת.

ההפצה המהירה של ההמלצות והקווים במסגרת מסמך מדיניות אל מתכנני ויועצי השימור במחוזות אפשרה תגובה מהירה לתוכניות פתוחות שקודמו בזמן כתיבתה, ותכלולן של המצודות בתוכניות שקודמו באופן מיטבי, כעת ובעתיד, בתוך זמן קצר, בבהירות ובוודאות תכנונית.

יש לקוות כי גישת תכנון הנשענת על מחקר מקדים כוללני, על ביסוס ערכים ועל קביעת קווים מנחים וברורים לכול, תאפשר את הנחלת המורשת הבנויה ואת שילובה בפיתוח המואץ באופן מקצועי ונגיש.

על המחבר:

נאור מימר | Naor@mimarc.co.il

משרד מימר נאור אדריכלות ושימור בע"מ הוקם בשנת 2007 ועוסק בתיעוד ובתכנון שימור מבנים ואתרים היסטוריים, בסקרי תיעוד ושימור עירוניים ומתחמיים וביעוץ שימור לתוכניות מתאר עירוניות ולתוכניות בניין עיר. במסגרת עבודתנו מתוכננות עבודות שימור ברחבי הארץ, וכחלק מעבודות התיעוד והסקר נסקרו ותועדו מאות אתרים ומבנים בעבודות תיעוד מתחמיות ופרטניות. כיועצי שימור אורבניים אנו מלווים תוכניות מתאר לערים וליישובים ברחבי הארץ: באר שבע, אילת, רמת השרון, נס ציונה, בית שאן ועוד. אנו עוסקים בתכנון של מבנים לשימור ובהם מבני מגורים, מבני ציבור ומסחר.

מהמונומנט למורשת הוורנקולרית, היום-יומית והתעשייתית עיון במסמכי מורשת התרבות שלכתיבתם אחראים מוסדות בין-לאומיים – אונסקו והוועדה למורשת עולם, ארגון איקומוס העולמי והוועדות המדעיות שלו – מצביע על התמורות שחלו במהלך השנים ביחס למורשת התרבות המוחשית. במאמרים השונים שפורסמו בגיליונות אתרים – המגזין בלט המעבר מעיסוק במונומנט בעל בולטות עיצובית, או כזה שנקשרים בו אירועים הרואיים ודמויות מרכזיות בתולדות עם, להכרה גוברת בנכסים המייצגים מורשת בנייה עממית, תשתיות ומבנים תעשייתיים. באמנה שהפיץ איקומוס בשנת 1999 נכתב כי המורשת הוורנקולרית לא צמחה יש מאין, וכי היא מעידה על התפתחות של עם, מייצגת אורחות חיים ומסורות, וככזו מעוררת עניין ובעלת יופי. היא אומנם מעשה ידיו של האדם, אך היא גם יצירה של הזמן. המורשת הבנויה העממית היא בעלת חשיבות; היא הביטוי הבסיסי לתרבות הקהילה, ליחסיה עם סביבתה, ובה בעת היא עדות לגיוון התרבותי העולמי.

מורשת נעלמה – הסיפור שמאחורי בתי הנחושת: התייעוד, הערכים והשימור

תמר טוכלר

תקציר

בשנים האחרונות גוברים הניסיונות, גם ברמה העולמית וגם ברמה הלאומית, לקדם את שימורם של נכסים המייצגים מורשת תעשייתית. לתהליכים אלה הסברים אחדים, ובולטים בהם ההכרה בחשיבות ערכיהם ההיסטוריים, העיצוביים-אדריכליים, הבולטות שלהם בנוף,

התרומה שלהם לסיפור היישובי והקהילתי ואפשרויות הפיתוח הכלכלי הטמונות בהם, ועל ידי כך – השמשה מחודשת שלהם. על תהליכים אלה יעיד שיתוף הפעולה שהתקיים בשנת 2011 בין איקומוס העולמי והוועדה המדעית לשימור אתרי מורשת תעשייה – (TICCIH) מבנים, מתחמים ונופים – בחיבור עקרונות משותפים לשימור נכסי מורשת תעשייתית. ביזמה משותפת של המחלקה ליחסים בין-לאומיים של המועצה לשימור אתרים והוועדה למורשת תעשייתית באיקומוס ישראל ו-TICCIH הופקו שלושה כנסים בין-לאומיים, סרטונים, וכן אורגנו משלחות מקבלי החלטות בנושא זה לגרמניה, לפורטוגל, לבלגיה ולהולנד. המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל שותפה לתהליכים אלה, ופועלת לשימורם של נכסי מורשת תעשייתית שנותרו במרחב הישראלי, ובאלה נכסים המייצגים בנייה מתועשת לצורכי מגורים, מתקני צבא, מבני חקלאות, תשתיות, מתקני חציבה ומפעלי תעשייה. מטרת מאמר זה היא להתמקד בקבוצה אחת של מבנים השייכת למורשת זו. מדובר בבתי נחושת שחלקיהם הובאו לארץ ישראל מגרמניה בתקופת העלייה החמישית, והורכבו בערים וביישובים הכפריים. המאמר יציג את סיפורם של בתי הנחושת ומפעל הנחושת של משפחת הירש, ייחודם הטכנולוגי בעולם הבנייה המתועשת, הסיבות להבאתם לישראל ולהיעלמותם מהנוף ומהתודעה הישראלית. המאמר ידגיש את ערכי המורשת שמבנים אלה מייצגים, וזאת כדי לקדם את ההגנה הסטטוטורית והפיזית על המבנים ששרדו, ואת שימורם.

פתח דבר

התמריץ לכתיבת המאמר נוצר בשנת 2022, עת יצר איתי קשר סשה רוד (Sascha Rode) (משמר במקצועו ומנהל פרויקטים לשימור בגרמניה. הקשר נוצר לאחר שנודע לו שאני עובדת בתחום שימור המורשת הבנויה וכי שם משפחתי טוכלר. במכתבו הראשון סיפר כי בהיותו סטודנט חקר את תופעת בתי הנחושת, כתב תזה בנושא זה, ואחד מנושאי מחקרו היה בית נחושת בחיפה, בית משפחת טוכלר. מכיוון שבאותה עת תכננתי להגיע לברלין, החלטנו להיפגש. ואכן, זמן קצר אחרי התכתבות זו הגעתי לברלין ונפגשנו בכניסה למוזיאון פרגמון, שם הוא עבד באותה עת כאחד ממנהלי פרויקט השימור שהתנהל במוזיאון. בסוף אותה פגישה העניק לי סשה עותק מעבודת ה-MA שלו הכתובה בשפה הגרמנית, וכותרתה (Kupferhäuser in der Geschichte der Vorfertigung im Hausbau: בת' הנחושת בהיסטוריה של בנייה טרומית של בתי מגורים).

עבודת המחקר התמקדה בהיבט הפיזי של בניית בתי הנחושת, תחום שאך מעטים, אם בכלל, חקרו, ובאתגרים הגלומים בשימורם. במחקרו התייחס סשה, בין השאר, לבתי הנחושת שהובאו לישראל בשנות השלושים של המאה שעברה. בחודשים שלאחר מכן חיפשתי מידע נוסף שישפוך אור על התופעה. התברר לי שתופעת הבאתם של חלקי בתי הנחושת לישראל הייתה מוכרת בקווים כללים לחוקרים ישראלים ספורים, וכי סיפור ייצורם בגרמניה נסקר רק במחקרים ובמאמרים מעטים, שפורסמו בעיקר בגרמניה ובארצות הברית (Herbert, 1980, 1984; Von Borries & Fischer, 2009).

מילות מפתח: בתי נחושת, עלייה חמישית, הסכמי ההעברה, ולטר גרופיוס

בעקבות מידע זה התחלתי לקרוא ולראיין אנשים הקשורים בסיפורם של מבנים אלה. 3 במרץ 2024 אף זכיתי לבקר במסגרת ביקור פרטי בעיירה אברסוולדה (Eberswalde) שבמדינת ברנדנבורג, גרמניה, כחמישים קילומטרים מברלין, שבה למעשה החל סיפורם של בתי הנחושת, ובה גם נחשף הקשר האישי שלי אליו. ייצור בתי הנחושת: 1700 ועד לעליית

המפלגה הנאצית לשלטון בגרמניה לחלקי בתי הנחושת שהובאו לארץ ישראל בשנות השלושים של המאה ה-20 בישראל הייתה אחראית "החברה הגרמנית לבתי נחושת בע"מ" (m.b.H. Deutsche Kupferhaus – Gesellschaft) חברה זו הוקמה בגרמניה על שרידי חברת "הירש מפעלי נחושת ופליז" של זיגמונד הירש (1882 – 1953). מפעל עבודת הפליז, ובשמו הגרמני מסינגוורק (Messingwerk), החל לפעול ביולי 1700 באברסוולדה, עיר מחוז במדינת ברנדנבורג-פרוסיה, כחמישים קילומטרים מברלין.

המפעל נוהל על ידי הרשות המלכותית לכרייה ומטלורגיה בברלין, ובמהלך המאה ה-19 צמח ממנו מרכז תעשייתי גדול שהתפתח לאורך תעלת פינאו. בשנת 1863 נקנה המפעל על ידי חברת אהרון הירש ובנו גוסטב (Aron Hirsch & Sohn) החברה פעלה בעסקי סחר המתכות, ושמה היה הלבדשטאדט. בעקבות הרכישה השתנה מצבו הכלכלי של מפעל הפליז: הוא עבר תהליכי מודרניזציה והתרחב. לשינוי זה תרמה מלחמת צרפת-פרוסיה (ובשמה כיום: צרפת-גרמניה) שהתחוללה בשנים 1870 – 1871, ובעטייה גם גדל הביקוש לחימוש. ואכן המפעל ייצר לוחות פח, תיל, דוודים, צינורות וחומרים מנחושת ומפליז (סגסוגת של נחושת ואבץ), תחמושת, נתיכים ורימונים, והפך לאחד ממפעלי המתכת המובילים בגרמניה. בשנת 1872 הועסקו במקום מאתיים פועלים. בבעלות המשפחה היהודית הפך העסק במהרה לחברת סחר עולמית, אימפריה כלכלית ששלוחותיה הגיעו עד לפורטוגל, לרוסיה, ואף לסין. גוסטב הירש היה לאחת הדמויות העסקיות הנודעות ביותר בעולם בזמנו. הוא ניהל את מסינגוורק ביד רמה במשך 35 שנה, ונודע בכינויו "האדון" (רוזן קרמר, 2022).

גוסטב הירש נפטר בשנת 1898, ובשנת 1906 החליטו יורשיו לאחד את מפעל הנחושת והפליז, מפעל מסינגוורק, עם עסקי המתכת המשפחתיים הוותיקים בהלברשטדט (Eberswalde) שם החברה הוסב ל"ח.מ. הירש עבודות נחושת ופליז" Hirsch Kupfer und Messingwerke ובקיצור HKM. לאחר האיחוד, החברה הפכה לאחת החברות המובילות בגרמניה, ומילאה תפקיד מרכזי בחיי הכלכלה הגרמנית. לאחר מלחמת העולם הראשונה, משבר כלכלי גרם לירידה במכירות והחברה חיפשה דרכים להתפתח; לא להסתפק בייצור מוצרי נחושת מסורתיים, אלא לקדם פיתוח של מוצרי נחושת חדשים. הרעיון של HKM היה להיכנס לענף הפיתוח והייצור של בתיים טרומיים המבוססים על הנחושת המיוצרת במפעל שלה. הבסיס לפיתוח היה המחשבה שמדובר בחומר שיכול להחזיק מעמד שנים רבות. התוכנית הייתה לייצר רכיבים טרומיים במפעל, להעביר אותם לאתר הבנייה, ולהרכיב מהם בתוך יממה בית ראוי לשימוש. טכנולוגיה מתועשת זו התאימה לגישות האדריכלות המודרנית שהחלו תופסות תאוצה בגרמניה באותן שנים, והתבססו על עקרונות אדריכלות מודרניים שנלמדו בבית הספר הגרמני- באוהאוס (Bauhaus) את התנועה הוביל האדריכל ולטר גרופיוס (Gropius) חברי התנועה בגרמניה האמינו שבמהלך זה יימצא המענה למשבר הדיור החמור שהתחולל בגרמניה בעקבות השפל הכלכלי שלאחר המלחמה. אשר למפעל עצמו, המנהלים קיוו שהמהירות של הרכבת המבנים והמחיר הנמוך יחסית יתאימו לצורכיהן של מדינות נוספות, שנדרשו גם הן לדיור זול ולבנייה מהירה, ללא עיכובים.

ב-1922 נערכה בגרמניה תחרות לתכנון בניינים מודולריים. הצעתו של האדריכל גרופיוס לפתח בתיים טרומיים "מתועשים" זכתה בפרס, וחברת הירש זכתה בבנייה. מרגע זה זכו גם בתי הנחושת לפריחה. בתחילה נבנו בתיים אלה עם שלד עץ, והחיפוי החיצוני והגג היו מורכבים מלוחות נחושת מרוקעים העמידים בפני פגעי מזג אוויר. גרופיוס שכלל את המבנים בכך שהחליף את מסגרות העץ במסגרות פלדה, מהלך שהגביר את העמידות מול איתני

הטבע. רעיון זה לא יושם בבתי הנחושת שנבנו בארץ ישראל, והם נבנו עם מסגרת עץ. התכנון האדריכלי כלל את עיצוב מכלול הבית, לרבות ריהוט, אבזור (מתגי החשמל, ידיות מעוצבות ועוד) וקישוט. הקירות הפנימיים היו מחופים פח מרוקע, מוטבעים וצבועים מראש; גודל החדרים היה אחיד, ובידוד הקירות נעשה באמצעות יצירת מעין כיסי אוויר. בפרקטיקה זו (כפי שרואים בבתי הנחושת בישראל) יוצרו הקירות בהרכב זה: לוח נחושת, נייר אלומיניום שעליו נייר זפת ביטומין, באמצע סוג של שכבת קש בדמות מזרני קוקוס או קנוואס, ואז שוב נייר זפת, אלומיניום ונחושת. מזרני הקוקוס נתפרו בצורה גסה במטרה ללכוד בין הסיבים אוויר שיהיה ללא תנועה, ובדרך זו לבדוד. השימוש ב"קש" כזה היה אמור למנוע פגיעת מזיקים. אלא שהקיר סביב ההסקה היה מתלהט, ובישראל, במזג אוויר חם, הקיר היה אוצר חום רב – מה שגרם, בין השאר, להתלקחות "הקש" בתוך הקירות. במהלך 1930 החלה חברת הירש להתנסות בשימוש בנחושת בבנייה בקנה מידה נרחב יותר. החברה רכשה את הזכויות למערכת של ייצור טרומי של דירות מנחושת, שפטנט עבורן נרשם כבר ב- 1924 על ידי הממציא, המהנדס פרידריך פורסטר Frigyes Förster מבודפשט, ומאוחר יותר פותח ושוכלל על ידי פורסטר עצמו בשיתוף עם האדריכל רוברט קראפט Krafft Robert הירש הקים תהליך ייצור מתוחכם לבניית הבתים על פי המתווה של פורסטר וקראפט, שכלל הרכבה של רכיבי המשנה לייצור אלמנטים לבניין על פס ייצור נע. במפעל הוקמה חטיבה חדשה: מחלקת בית הנחושת Kupferhaus. בסוף 1930, לאחר שניתן אישור לשיטת הבנייה למגורים שהוצגה במפעל, HKM הורכב בית לדוגמה בן חמישה חדרים. הדגם עורר עניין רב גם מחוץ לגרמניה. בשנת 1931 נשכר האדריכל ולטר גרופיוס עצמו כדי לשפר את עיצוב המודלים השונים. במטרה לפרסם את המיזם החדשני הזה, הודפס קטלוג ובו דוגמאות של שישה בתים שלמים, חד־משפחתיים: חלקם הוצגו בתערוכה הקולוניאלית הבין־לאומית של פריז וזכו ב"גראנד פריז"; אחרים הוצגו בתערוכת הבניין במסגרת הקונגרס הבין־לאומי לבניין ערים ודירות בברלין, במאי של אותה שנה. בתערוכה בברלין הוצגו כל החידושים והמגמות בענף. השתתפו בה 18 מדינות מאירופה וחמש מדינות מחוץ ליבשת, כולל ארץ ישראל. זו הציגה, מטעם ההסתדרות, את השכונה הקיבוצית (רמת רחל), את האפשרות להקמת בתים עם משקי עזר (שכונת בורוכוב), את הרעיון לחיסכון כוחות במשק בית באמצעות הקמת מוסדות משותפים, ואפילו גינות משותפות בשכונות ובמעונות עובדים. ביולי 1931 כבר כללה רשימת מבני הנחושת שהוצעו למכירה בקטלוג HKM תשעה אבות טיפוס שונים, במגוון צורות ומחירים. 10 הרשימה כללה גם שמות מקוריים ורומנטיים, כמו "תכשיט", Juwel ו"חלום אביב", Frühlingsstraum "במסע לקידום המכירות של "טירת הנחושת" ובהוראות שצורפו לה נטען שהזמן הדרוש להרכבת הבית הוא 24 שעות בלבד, על ידי שישה עובדים, ושבתים כאלה כבר נבנו בגרמניה. עליית הנאצים לשלטון והפגיעה במפעל הנחושת של חברת הירש בסוף שנת 1932 נכנסה חברת הירש הוותיקה לפירוק עקב משבר הבנקים בברלין, לאחר תקופה רוויית צרות כלכליות ובעידן של מתח פוליטי גובר. משפחת הירש נאלצה להיפרד מהחברה. נוסף על כך, מאחר שמשפחת הירש מילאה תפקיד גאה ובולט בענייני הקהילה וביהדות במסינגוורק ובגרמניה כולה, היא הפכה עתה ליעד טבעי להפליה הנאצית. בתחילת 1933 הדיחו הנאצים את אהרון הירש ממינהלת קונצרן הנחושת, והוא נאלץ לפרוש בעל כורחו. אומנם חברת Erze und Metalle Hirsch A.G של אמיל הירש מברלין (ומאמסטרדם) המשיכה לפעול, אך בסופו של דבר, הנאצים סגרו גם סניף זה. עם עלייתם לשלטון הורו הנאצים לפרק מבתי נחושת הקיימים בגרמניה את כל חלקי המתכת שנוצרו במפעלי הירש. חלקי הנחושת הותכו ומוחזרו כדי להפיק מהם נחושת, שהייתה בעלת חשיבות אסטרטגית לייצור תחמושת – זאת בניגוד

לתנאי השלום שנכפו על גרמניה עם תום מלחמת העולם הראשונה במסגרת חוזה ורסאי. חלקם המכריע של הבתים נעלמו. הודות להחלטתם של אחדים מבעלי בתי הנחושת לצבוע את הבתים בלבן כדי להסוותם, ניצלו אחדים מהם ונתרו "סוכני זיכרון" לסיפור הקמתם. לכאורה, נחתם הגולל על הפרויקט האדיר של בתי הנחושת.

אלא שהסיפור המיוחד שלהם והקשר של הקהילה היהודית אליהם לא תם, וגם זכה לתפנית מפתיעה. בתי הנחושת והסכמי ההעברה העובדה שמאז עליית הנאצים לשלטון נאסר על יהודים שעזבו את גרמניה להוציא ממנה כספים, הפכה את הליך ההגירה לפלשתינה המנדטורית למשימה כמעט בלתי אפשרית. נוספו לכך גזרות "הספר הלבן" שחוקקו הבריטים, אשר הגבילו את הכניסה לארץ לבעלי הון כספי העולה על 1,000 ליש"ט. פתח המילוט מגרמניה נוצר במאי 1933, בעקבות "הסכם ההעברה" שנחתם בין מנהיגי היישוב הציוניים בראשות חיים ארלוזורוב לבין הגרמנים. על פי ההסכם הותר ליהודים לצאת מגרמניה לארץ ישראל עם רכוש שנקנה בגרמניה, עד לסך מיליון מארק גרמני. למימוש ההסכם זכתה "הנוטע" (חברה להתיישבות בארץ ישראל). החברה דאגה לרכוש ציוד ולשלוח אותו לארץ ישראל באמצעות כספים שהופקדו לזכות חשבונה בגרמניה. מהלך זה אפשר ליהודים גרמנים למכור את נכסיהם בגרמניה, ובתמורה לקנות באמצעות "הנוטע" מוצרים מתוצרת גרמנית שניתן היה להעבירם למולדת החדשה. כדי להיכלל בהסכם ההעברה, חיפשו עולים מגרמניה דרכים לממש את חסכוניהם ולהעבירם לתחומי ישראל המנדטורית. בדרכים אלה נכללה גם רכישת בתים טרומיים שאפשר לייצאם. העולים לא היו לבדם. גם ההנהגה הציונית הכירה בצורך לבנות דיור מהיר וחסכוני, וגילתה עניין בבתי הנחושת. חתנו של אהרון הירש, רנה שוורץ, זיהה את ההתעוררות בביקוש לבתים טרומיים ואת השוק הפוטנציאלי לשיווקם. הוא קנה את הזכויות על בתי הנחושת ועל שרידי חברת "הירש מפעלי נחושת ופליז" של זיגמונד הירש הקיים בברלין, ואת "קופפרהאוס" – "החברה הגרמנית לבתי נחושת בע"מ Deutsche Kupferhaus Gesellschaft m.b.H הוא החל לשווק מחדש את הבתים, הפעם ליהודים, ושינה את שמם לשמות "ארץ-ישראליים", כפי שיפורט בהמשך. הבתים נקנו בגרמניה בחלקים, הובאו באונייה לנמל חיפה והורכבו בארץ. 13 כל מבנה שהגיע כלל את כל הרכיבים הנדרשים לבית מודרני – חלונות, דלתות, חיבורי חשמל (תוצרת AEG), קירות צבועים, תחריטים דמויי טפטים על הקירות, תריסים נגללים, חלונות פנימיים לסירקולציה של אוויר, ידיות מעוצבות מסוגים שונים בעיצובו של האדריכל ולטר גרופיוס ורעפים שטוחים (למעט חימום מרכזי וארובות, שלא נדרשו בארץ הקודש). המחיר נע בין 6,550 מארק לדגם הזול ל-19,450 מארק לדגם היקר. תמורת תשלום נוסף ניתן היה להוסיף דלתות פנימיות, חלונות כפולים וארונות קיר. על פי פרסומיו של היצרן ניתן היה לבנות את בתי הנחושת ביום עבודה אחד, אך בפועל הבנייה נמשכה זמן רב יותר, מסיבות שונות. העיכובים נבעו בין השאר מביורוקרטיה מקומית, מעצם העובדה שלא כל החלפים הגיעו, וכן מכך שנציגי החברה – שהיו אמורים להנחות וללוות את הבנייה – פוטרו מעבודתם על ידי הגרמנים. קושי נוסף היה נעוץ בעובדה שהבריטים ראו במבני הנחושת בתים זמניים (בדומה לצריפי עץ), ומסיבה זו ניתנו להם רישיונות זמניים לשנה. הבית הראשון שהובא לארץ בשנת 1933 הוקם על ידי משפחת רוקנשטיין בצפת.

מסע הפרסום של "קופפרהאוס" החל לתפוס תאוצה ב"ידישה רונדשאו" (Judische Rundschau) שבועי בשפה הגרמנית שהופץ לקהילה היהודית בברלין ועסק בענייני היהדות המקומית והעולמית, בדגש על הציונות ועל אירועים בפלשתינה. ב-30 ביוני 1933 הופיע בעיתון הפרסום הראשון של החברה, והסב את תשומת לב הקוראים

לתופעת בתי הנחושת בגרמניה. בפרסום דווח גם על העניין הרב שעוררו בתים אלה בתערוכה בברלין, ועל זכייתם בגרנד פרי ("הפרס הגדול") בתערוכה הקולוניאלית בפריז. בפרסום נכתב כי בתי נחושת אלה הוכיחו את התאמתם לאקלים סובטרופי, הם "קלים מאוד להובלה, וניתן להקים אותם תוך ימים מספר". הפרסום הופנה לכל מי שבכוונתו להגר מגרמניה, והוצג כאטרקטיבי מבחינות רבות: בית הנחושת עתיד להעניק לבעליו השקעת הון מיטבית, הוא מצטיין במערכות הבנייה המהירות והטובות ביותר, המגורים בו הם היגייניים, והמבנים בעלי בידוד איכותי המבודד היטב מפני חום וקור. מאמצע יולי 1933 כבר הפכו הפרסומות מטעם "קופפרהאוס" ספציפיות יותר, והיו מכוונות במפורש לעולים לארץ ישראל: "קח את בית הנחושת שלך לפלשתינה". בהתייחס לאקלים השורר בה, הן מבטיחות למהגר הפוטנציאלי: "ואתה תשכון בחללים שיישארו קרירים למרות החום העז". ממש באותו זמן, ב-18 ביולי, הורחב הסכם "הנוטע" ואפשר להעביר מגרמניה סכום של 3 מיליון מארק. ההרחבה אושרה באופן רשמי חודש לאחר מכן, באוגוסט 1933. וכך פורסם ב"קטלוג פלשתינה": "לפי צו של שר הכלכלה של הרייך, על פי בקרת מטבע חוץ לחברתנו מיום 24 ביולי 1933, מהגרים לפלשתינה רשאים לרכוש בית נחושת גרמני ולשכור אותו כנכס מעבר דירה, בלי להשפיע על זכותם להעביר 1,000 ליש"ט". Jüdische Rundschau, 1933, p. 1033.

לצורך השיווק לארץ ישראל מותגו שמותיהם של שישה דגמים של בתי הנחושת של הירש, ובמקום שמות נוצצים דוגמת "טירת הנחושת", הם הוצעו מעתה בשמות מקומיים: חיפה, ירושלים, תל-אביב, יפו, שרון ואף לבנון. "פרוספקט פלשתינה" של החברה הציג את מפרט ששת הדגמים השונים ואת עלויותיהם. העיצוב היה חדש, פשוט ו"עכשווי", אך עדיין מבוסס ברובו על סט הרכיבים המקוריים. הקטלוג מצוין כי בעיצוב הושם דגש על פרטי בנייה שהותאמו מחדש במיוחד לפלשתינה, בהתייחס לנדרש בה: בידוד סולרי, סינון זבובים והתקני הגנה אחרים. בין היתר, הוצעו לדגמים גגות שטוחים (שלאו דווקא נבנו כך), עם מרזבי גג רחבים. בראייה אסטרטגית, הובא בחשבון המצב הקריטי של שוק הדיור בפלשתינה. רק שניים מהדגמים ששווקו היו מיועדים לבתים חד-משפחתיים, ואילו ארבעת הטיפוסים האחרים תוכננו עבור שתיים עד ארבע יחידות דיור בבניין אחד. תפיסה זו נבעה מהכרה במצוקת הדיור בפלשתינה (מחסור בדירות, בחומרי בנייה, בפועלים ועוד), ומהביקוש למגורים בדירות קטנות למטרות השכרה, שצפוי היה אף לגאות עם התעצמות העלייה. הבתים נמכרו כאמור בגרמניה כ"קט" (ערכה), עם כל החלקים הטרומיים הנחוצים להרכבתם, וכך ניתן היה לייצא אותם לפלשתינה כ"מטען". הבתים הובלו ארוזים מן המפעל באברסוולדה (Eberswalde) אל המבורג, משם נשלחו באונייה לנמל חיפה ומשם להרכבה באתרי הבנייה. את ערכת "חיפה", למשל, אפשר היה לארוז ל-34 חבילות במשקל כולל של 15,313 קילוגרמים. כדי להבטיח את ההשקעה ולפקח על זמינות מומחים מתאימים להקמת הבתים, מינתה חברת "קופפרהאוס" את פריץ נוימן, העובד בבית טלטש בחיפה, לסוכן כללי מקומי (כמוזכר במודעה). נוימן אף ייבא והקים לעצמו בית נחושת בחיפה (הבית נשרף ב-1947). החברה גם שלחה מטעמה, כמפקח טכני על הקמת הבתים, את הרברט מרקוביץ', שעבר לצורך כך הכשרה מיוחדת בת ארבעה חודשים במפעל. מרקוביץ' הגיע לחיפה בתחילת נובמבר 1933, במקביל למשלוח הראשון של בתי הנחושת. למפקח נוסף על בניית הבתים מטעם החברה מונה ד"ר (למשפטים) הרמן טוכלר. הוא הקים גם לעצמו בית נחושת, מדגם "ירושלים", בשנת 1934. הבית קיים ומתוחזק עד היום, ומתגורר בו בן המשפחה, גבריאל טוכלר. לפי הערכות שונות, עד סוף 1933 נרכשו בגרמניה 19 או עשרים בתי נחושת טרומיים שיועדו להיבנות בישראל. על פי גילברט הרברט (Herbert, 1980) לחיפה לבדה

נרכשו כ- 11 בתים כאלה (ידוע כיום שבסופו של דבר רק שישה מהם הוקמו), לרמת גן נרכשו בית או שניים, לצפת בית אחד וכך גם לפתח תקווה. חלק מן הבתים שכבר הגיעו לנמל חיפה כלל לא נבנו, רכיביהם הותכו לנחושת, וזו נמכרה בראייה עסקית גרידא, בשל עליית מחירה של הנחושת.

מדוע לא צלחה היוזמה?

פרויקט בתי הנחושת לא עמד בציפיות הגבוהות שתלו בו מנהליו. היוזמה החדשנית נגדעה כבר בשנת 1934, עוד לפני שניתנה לה הזדמנות ממשיית לגדול ולחדור לשווקים שונים. אומנם הספקות והחששות בדבר העמידות והביצועים האקלימיים של בתי הנחושת הטרומיים הוזמו, לאחר שהוכח שהבתים עומדים בתנאי הבידוד הנדרשים (למעט בעיות מעטות שהתגלו בגגות עקב קרינת השמש המזרח-תיכונית), אך לא היה בכך די. חברת "קופרהאוס" והרוכשים החלוצים היו צריכים להתגבר על קשיים אמיתיים ועל מכשולים תפיסתיים רבים שלא נחזו מראש, הן בפלשתינה הן בגרמניה (רוזן קרמר, 2022), כולל קשיים בבירוקרטיה, בהובלה, בתהליך ההקמה וחלקים מקוריים שלא הגיעו. היו פערים בין חוקי הבנייה בגרמניה והחוקים בישראל תחת שלטון המנדט. נוסף על כך, ממדי בתי הנחושת היו שונים: בגרמניה גובה התקרה הנדרש עמד על 2.5 מטרים, ואילו בארץ ישראל הוא עמד על 3.20 מטרים, מה שחייב תוספות ומחברים מיוחדים למבנים. יתרה מכך, תנאי החום ומזג האוויר השונה גרמו לחומרי הגלם להגיב אחרת. לאלה נוסף הצורך בבניית מסד למבנים. מצב זה מנע את הקמתם בכמה מושבות וביישובים עירוניים, בשל אופי הבנייה השונה וכן מחשש שיעלו באש. אחריתם של בתי הנחושת בגרמניה ובישראל וההחלטה לשמרם חלק מבתי הנחושת שהוקמו בגרמניה פורקו על ידי השלטון הנאצי, וחלקי המתכת נאספו מהמבנים הקיימים במטרה להשתמש בנחושת לתעשיית הנשק. עם זאת, עדיין נותרו ברחבי גרמניה 37 בתי נחושת: עשרים בברנדנבורג, לרבות כמה שנבנו למרגלות מגדל המים באברסוולדה (1931 – 1932), 14 בברלין, בית אחד בסקסוניה-אנהלט, בית אחד במקלנבורג-מערב פומרניה ובית אחד בריינלנד-פפאלץ. (Rode, 2018) בגרמניה הוקם ארגון הפועל למען שימור המבנים, ונמצא בקשר עם ארגוני שימור ממלכתיים ומקומיים. בישראל נותרו ארבעה בתי נחושת – שלושה על הר הכרמל, חיפה, ואחד בהר כנען, צפת. 22 מבנים אלה ששרדו הוגדרו בתים לשימור, כעדות לטכנולוגיה ייחודית (שפותחה, כך נראה, ברוח הבאוהאוס)

ולמורשת הייקית:

- בית רוקנשטין – במתחם "אירוח רוקנשטין", מרום כנען, צפת. הבית הראשון שהובא לארץ מגרמניה ב-1933.
- בית טוכלר – ברחוב תל-מאנה 20, חיפה. הבית, מדגם "ירושלים", נבנה בשנת 1934. המבנה שימש כגן הילדים הראשון בשכונת אחוזה בעיר.
- בית אלכסנדר גרונדמן – בפינת הרחובות החורשה 9 והתשבי 57, חיפה.
- בית זלמה שונפלד – ברחוב לאונרדו דה וינצ'י 5, חיפה.

סיכום

טכנולוגית הבנייה הטרומית המתבססת על נחושת פותחה בתגובה למשבר הכלכלי שפרץ בגרמניה אחרי מלחמת העולם הראשונה. מפעלי KH בע"מ מינפו טכנולוגיה זו כדי לייצר במהירות יחידות דיור רבות שתפתורנה את מצוקת הדיור לרבים. בסיפורם של בתי הנחושת הטרומיים נקשרים אירועים היסטוריים ואישים בעלי שם, ובהם האדריכל ולטר גרופיוס, המייצגים צומתי דרך חשובים בהתפתחותן של טכנולוגיות העיצוב והבנייה. אך לצד הסיפור האוניברסלי קיים גם הסיפור הלאומי, הישראלי. בתי הנחושת המתועשים של בני משפחת הירש מילאו תפקיד במסעם של הפליטים היהודים מגרמניה לארצם החדשה. אף כי בסופו של דבר נבנו בארץ ישראל רק בתים ספורים, ומהם נותרו עדות לתופעה רק ארבעה, סיפורם בן תשעים השנה הוא חלק ממורשת האדריכלות המקומית.

לאור האתגרים בשימור מבני נחושת אלה ומיעוט המידע על אודותיהם, נדרש להשלים את המחקר המוצג במאמר זה, וגם ליצור הנחיות ייחודיות לתחזוקה נכונה שלהם ולשימורם. ובנימה אישית. במחקר, שהתחיל במקרה, התגלה כפרק בתולדות ההתיישבות בארץ ישראל ששזור בו סיפור משפחתי. קורט טוכלר, שהיה מעורב בחברת "הנוטע" ובהבאת יהודי גרמניה לארץ ישראל במסגרת הסכמי ההעברה; הרברט טוכלר, האדריכל שהקים את בתי הנחושת ברמת גן; הרמן טוכלר, שרכש והקים בית נחושת בחיפה, ואף משפחת רוזן (רוזנבליט), כך מסתבר, היא בעלת קשר רחוק למשפחתי.

סיפוריהן של דמויות אלה, ועימן סיפוריהם של המבנים, קשורים בכל נימיהם לגירושה ולהשמדתה של יהדות גרמניה. מסיבה זו הם מהווים חלק חשוב, אם כי פחות מוכר, בתולדות יהדות גרמניה והעולים "היקים" בעלייה החמישית לארץ ישראל.

על המחברת

תמר טוכלר | tuchler@shimur.org.il

תמר טוכלר היא סמנכ"לית המועצה לשימור אתרים, מנהלת המחלקה ליחסים בינלאומיים ועומדת בראש תחום סטטוטורי ופיתוח מדיניות שימור. בעלת MA בגאוגרפיה היסטורית ותכנון עירוני התמחות בתהליכי התיישבות בעת החדשה. עסקה בעבר בתחום ההפקות של אירועי מורשת ותוכניות טלוויזיה. יוזמת ומובילת משלחות מקבלי החלטות בתחום השימור, וכנסים בינלאומיים. יוזמת ומנהלת פרויקט "מסע בין אתר לטירה", סדנאות שימור בשיתוף עם ארגון רמפאר הצרפתי, לקידום השימור דרך החוויה ושימור הידע המקצועי. מעורבת בפיתוח וליווי קורסי הכשרה ותוכניות לאומיות, בהם SALTO YOUTH, " : "לגעת בחומר", "קורסי המשמרים" תוכנית קדם למנהיגות בתחום המורשת התרבותית, תוכנית מתמחים NRW, - השתלמויות של מינהל התכנון והאקדמיה בישראל לצד קידום שיתופים מול מוסדות וארגונים בחו"ל. חברת איקומוס ישראל ופעילה בוועדה למורשת תעשייתית.

חלקים ופריטים ותרומתם ל"שלמות" ול"יושרה" (Integrity) "בהכרה בנכס מורשת בנויה כראוי לשימור בהנחיות לביצוע כפי שהתפרסמו במסמכי אונסקו, הוועדה למורשת עולמית (UNESCO, 2024, סעיפים 87 – 89), הוסבר המונח יושרה/שלמות (Integrity) כך: יושרה/שלמות היא מדד לבחינה של מורשת טבע או תרבות על מלוא מאפייניה, חלקיה ותכונותיה. באמצעות מדד זה אפשר להעריך את ערכו האוניברסלי יוצא הדופן של נכס מורשת (OUV, Outstanding Universal Values) מדד זה נשען על שלושה פרמטרים: (1) בחינה מעמיקה של כל הרכיבים הנדרשים כדי לחשוף את ערכו האוניברסלי יוצא הדופן של נכס מורשת; (2) גודלו של הנכס מבטיח ייצוג מלא של התכונות והתהליכים המבטאים את חשיבותו; (3) הנכס אינו סובל מהשפעות שליליות משמעותיות הנובעות מפיתוח ו/או מהזנחה. ניתוח מדד היושרה/שלמות והפרמטרים לבחינתו מצביע על החשיבות שיש גם לבחינה מעמיקה ומבוססת, וגם לראייה הכוללת של הנכס על כל רכיביו ומאפייניו.

חדר הציידים במקוה ישראל

שי פרקש

תקציר

בית הספר החקלאי מקוה ישראל נעשה במהלך השנים מזוהה עם המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. נכסיו ההיסטוריים, הפעילות הענפה המתרחשת במרחביו, "חוק מקוה ישראל" משנת 1976 המבטיח את ההמשכיות שהוא מייצג, הן בהיבט ההיסטורי הן במורשתו החינוכית – כל אלה מבטאים את מהותה של המועצה לשימור אתרים. סקירה זו נועדה להציג את אחד ממאפייניה הייחודיים של המועצה לשימור אתרים: התיעוד ההיסטורי כבסיס לחשיפת ערכי מורשת התרבות של נכס היסטורי ולקידום שימורו. התיעוד חשיבותו בבחינה המעמיקה של הנכס על כל רכיביו ומאפייניו, על בסיס עיון במלוא המסמכים הקיימים. סקירה זו תתמקד בהיבט אחד של התיעוד – חשיפת ציורי קיר במבנים הראשונים שהוקמו בבית הספר החקלאי בשלהי המאה ה-19. בעבודת תיעוד של שכבות צבע וציורי קיר שביצעתי בשנים האחרונות בבניינים אחדים במקוה ישראל התגלו בשכבות הצבע הראשונות מאפיינים מיוחדים של אומנות צבע דקורטיבית. מאפיינים אלה מוסיפים מידע חשוב ומעניין על אודות השנים הראשונות של בית הספר החקלאי, הקמתו, מבניו הראשונים והשפעת התפקוד שנבחר עבורם על עיצובם במקוה ישראל. סקירה זו מטרתה משולשת: האחת, לתאר את תהליך חשיפתם של ציורי קיר נדירים בבית המנהל. הציורים הם של עופות ציד תלויים על חבלים, ומשום כך בחרתי לכנות חדר זה "חדר הציידים". השנייה, לנסות ולהסביר מדוע נבחרו דווקא ציורים אלה לעטר את קירותיו של חדר המנהל. והשלישית, לכבד את זכרם של אחדות מהדמויות שלקחו חלק בסיפורם של מקוה ישראל וציורי הקיר, ובהן יהושע מרגולין, מנחם גולדפרב, יהודה מינינברג, זליג ושלמה לוויטה.

מבוא

את היסודות הראשונים לתכנון בית הספר החקלאי מקוה ישראל הניח קרל נטר, המזכיר הכללי של הארגון הצרפתי יהודי כל ישראל חברים (כ"ח), בפברואר 1870. בעשור האחרון של המאה ה-19 החלו להיבנות מבני בית הספר. המבנים עוצבו בדוגמת בתי אחוזה

המצויים בצרפת, 2 בתכנון האדריכל הטמפלרי תיאודור זנדל. את הבנייה והגימור של הבתים ביצעו בנאים, בעלי מלאכה ואומנים יהודים וערבים. בית המנהל במקוה ישראל נבנה בשנת 1900 כבית דו-קומתי, ותכנונו הותאם למגורי משפחתו של המנהל ולמשרדי המנהלה של בית הספר. בקירותיו ובתקרותיו של בית המנהל צוירו ציורי קיר דקורטיביים בשלוש תקופות שונות; השתיים הראשונות בימי השלטון העות'מני, והשלישית בראשית ימי המנדט. השוני הרעיוני וההבדלים בטכנולוגיות הצביעה בין התקופות השונות, באים לידי ביטוי בציורים. בתקופה הראשונה צוירו ציורים דקורטיביים וציור נוף על תקרת עץ באולם האירוח, המשמש כיום חדר ישיבות של הנהלת בית הספר. במהלך השנים, כל הציורים שהיו בקירות נמחקו, למעט הציורים בתקרת האולם. אלה נותרו גלויים עד ימינו.

למתעדים של החדר הצפון-מערבי בקומה א', צמוד לאולם האירוח, חיכתה בנובמבר 2022 הפתעה נעימה. לאחר הסרת חמש שכבות צבע התגלו על שכבת הצבע של התקופה הראשונה ציורי עופות

צִיד תלויים על חבלים סביב ארבעת קירות החדר. ברקע הקירות צוירו לוחות עץ אלון משולבים בפאנלים משולשים. עבודת התייעוד התאפשרה עם הגעתו לארץ של יונס רנפורד (Renfordt) מתנדב גרמני שסיים לימודי צביעה מקצועית בגרמניה וביקש להתנסות בשימור ובשחזור ציורי קיר בהנחיית צוות סטודיו תכלת.

מילות מפתח: ציורי קיר, עופות צִיד, ציידים, ציור קיר דמוי עץ, ציור סטנסיל

ב־ 2022 חשף רנפורד את שני העופות הראשונים. ב־ 2024 נעשתה חשיפה מלאה, ובהמשך נעשו שימור ושחזור חקירת שכבות הצבע בחדר זה ובשאר חדרי הבית, וכן בבתי נוספים במקוה ישראל, הביאה אותי למסקנה שציורי עופות הציד צוירו בתקופתו של יוסף נייגו, המנהל השלישי של בית הספר, בין שנת 1882 לשנת 1904.

מסקנה נוספת היא שהציורים שנעשו בתקופה הראשונה בכל חדרי הבית צוירו בידי אותה קבוצת אומנים אלמונית. אומנים אלה יצרו גם ציורי תקרה ומשטחי צבע דקורטיבי בבית הכנסת ובבית המתמחים. בניגוד לכל הציורים הדקורטיביים שצוירו במקוה ישראל, שהיו בעיקר אורנמנטים צמחיים וגיאומטריים מוכרים בסגנון יוגנדסטיל 4 ואר־דקו, הציורים בחדר הציידים הם מופע נדיר של ציורי עופות ציד שהתגלו בפעם הראשונה בישראל. מאחר שהחדר הצפוני צמוד לאולם האירוח, ומצידו המזרחי נמצאים חדר האוכל, המטבח וחדר הרחצה, אני סבור שחדר זה היה חדר העבודה של המנהל יוסף נייגו. בו הוא נפגש עם אורחיו, וציורי עופות הציד נועדו להרשים את האורחים במראה של חדר ציידים אירופי. במאה ה־ 19 ובראשית המאה ה־ 20 הציד בעולם נחלק לשני תחומים: האחד – ציד שמטרתו הספקת מזון טרי; האחר – ציד כספורט חברתי ומעמדי. תופעת הציד בארץ ישראל, כמו בכל ארצות האימפריה העות'מנית, כללה את שני התחומים האלה. ציורי עופות הציד התלויים, ציורי הקיר והתקרה, וכל יתר הציורים הדקורטיביים במבני מקוה ישראל, נועדו, לדעתי, להציג בפני האורחים בית ספר חקלאי בעל חזות אירופית מודרנית. עם זאת, ייתכן גם שהיורים הללו צוירו עשר שנים מאוחר יותר, בתקופת המנהל שמואל לופו, בד בבד עם בנייתם של בתי אחוזת בית, שכן בתקופה זו הנהלת כ"ח אפשרה השקעות בפיתוח מקוה ישראל.

בהמשך המאמר אדון במשמעותם של ציורי עופות הציד וציד חיות בר בהקשר של בית ספר חקלאי יהודי בישראל. זיהוי עופות הציד בציורים בבית המנהל ציורי העופות נעשו בטכניקה של ציורי סטנסיל. 5 מתוך עשרה ציורי עופות שהיו על קירות החדר הצלחנו לשמר ולשחזר חמישה. השימור והשחזור נעשו בצבעי טמפרה על בסיס ביצים. האורניתולוג 6 פרופ' יוסי לשם ביקר לבקשתי בחדר הציידים וזיהה בציורי הקיר שלושה עופות: ביצנית, פסיון ואנפה. ציד וציידים בארץ ישראל ציד הוא פעילות לתפיסה ולהריגה של בעלי חיים לא מבויתים ואשר אינם כלואים. הציד נעשה לרוב לשם ניצול בשרם, פרוותם, עורם, שומנם או חלקים אחרים בגופם, אך לעיתים גם רק לשם הנאתו של הצייד. דוגמה לכך היא ציד שועלים באנגליה, שלא לשם מאכל. בארץ ישראל הופיעו מחזות ציד ומאבקים בין אדם לחיות בר בכמה פסיפסים ביזנטיים בכנסיות בבית שאן, בבית גוברין, בכיסופים (אילן, 1977) ובאתרים נוספים. רודולף כהן, שחקר את פסיפס כיסופים, ציין כי במאה ה-5 אנשי הכמורה התנגדו למחזות אלה בטענה שמדובר במנהג אלילי (כהן, 1979), חיות בר ועופות בר היו נפוצים מאוד בארץ ישראל. הציד עצמו נעשה ברובים. ציידים מאומנים לא הסתפקו בהם, ונעזרו בכלבי ציד או בציפורים דורסות לאיתור ולתפיסת הציד. אומנם אין מידע על ציד וציידים במקוה ישראל בתקופה העות'מנית, אך אפשר להניח שבקרב בני הכפרים הערביים ושבטי הבדואים שהתגוררו וחיו בסביבת מקוה ישראל היו רבים שעסקו בצייד. בספרות ובעיתונות מסוף המאה ה-19 מוזכרים כמה ציידים וחוקרי טבע בארץ, ובהם הזואולוג ישראל אהרונ; הצייד יחזקאל חנקין, ממייסדי ארגון "השומר"; חוקר הטבע הנרי בייקר טריסטראם; האב ארנסט יוהאן שמיץ, איש דת קתולי וזואולוג גרמני; 7 וריצ'רד מיינרצהגן, קצין בריטי, סופר וצפר חובב. על ציידים מקהילת הטמפלרים ידוע לי עצמי מתצלומי ציידים בגליל וביפו. ציד וציידים יהודים בעולם המקור לציורי הקיר של חיות ציד בבית המנהל במקוה ישראל הוא בדימויים ובקטלוגים של ציורי ציד בעולם. לדוגמה, בקבריהם של האציל נבמון ושל בני חס במצרים (בני חסון, 1881) נראים ציידים וחיות בר שניצודו.

בשל חוקי השחיטה הכשרה ניתן היה לצפות שבקרב היהודים באירופה, ציד בעלי חיים יהיה מוגבל ונסתר, אך לא כך היה. החוקר ליאור יעקובי כתב עבודת דוקטור על ציד באמצעות בזים באומנות ובספרות חז"ל. (Jacobi, 2019) בעבודתו מוצג ציור קיר של סצנת ציד באמצעות בזים שצויר במאה ה-14 בבית הרב משה ברונגאסה, בעיר ציריך בשווייץ.

במאמר אקדמי מעניין שהתפרסם בעיתון השילוח תחת הכותרת "חיי היהודים בימי הביניים" (ילין, 1898, עמ' 521), נכתב כי באותם ימים יהודים השתתפו בצייד חיות באמצעות כלבים ועופות דורסים. במאמר זה מוזכרת הביקורת שמתחו רבנים על האכזריות שבצייד כדרך הגויים. בארכיון המקוון של משפחת רוטשילד ובעיתונות היהודית מסופר על חדרי ציידים מפוארים ועל מסעות ציד עם סוסים וכלבים באחוזות של הרוטשילדים באוסטריה, בצ'כיה 8 ובאנגליה. דוגמה נוספת היא מפברואר 1862, עת ערך נפוליאון השלישי ביקור באחוזתו החדשה ורבת הרושם של ג'יימס מאיר רוטשילד, מייסד הענף הצרפתי של שושלת רוטשילד ואביו של "הנדיב הידוע", הברון בנימין אדמונד ג'יימס דה-רוטשילד. במהלך הביקור נערך מסע צייד בחורש רחב הידיים של האחוזת. מחבר הספר מסכם את מסע הצייד במשפט "בסך הכול צדה החבורה 1231 בעלי כנף בשעות אחר הצהריים של יום יחיד" (מורטון, 1962, עמ' 136).

במאמר על דמותו של המנהל יוסף נייגו מציין בכר, (1970) כי מקצוע הזואולוגיה נכלל בתוכנית הלימודים במקוה ישראל כבר בסוף המאה ה-19. אם זואולוגיה אכן נלמדה כבר

אז, הרי זו עדות לכך שנושא עופות הציד נלמד או הוצג במקוה ישראל בראשיתו. על לימודי הזואולוגיה במקוה ישראל ידוע גם מקורות חייו של יהושע מרגולין, שהחל משנת 1923 היה מורה לטבע בבית הספר החקלאי (תדהר, 1955).

מרגולין לימד בוטניקה וזואולוגיה באמצעות סיורים בטבע, ואוסף הפוחלצים שלו, שכלל עופות בר, הוצג בארון מיוחד באחד מחדרי בית הספר. עופות ציד באומנות בעולם כדי לאתר את המקורות לציורי עופות הציד התלויים על חבלים שבחדר הציידים במקוה ישראל בחנתי דימויים רבים של עופות ציד בקטלוגים ובאוספים של ציירים ואומנים אירופיים. גיליתי שציורים של חיות בר ועופות תלויים החלו להופיע במאה ה-16. וולטר לידטקה, מנהל המחלקה לציורים אירופיים במוזיאון המטרופוליטן לאומנות בניו יורק, פרסם באוקטובר 2003 מאמר על ציורי חיות בטבע, (Liedtke, 2003) וכך כתב:

החל במאה ה-16 החלו להופיע באירופה ציורים של טבע דומם, שכללו ציורים של חיות ציד או "תבליטים של מדליוני ציד" של בעלי כנף וחיות בר. ציורים אלה יצרו דימוי אריסטוקרטי של חיי כפר. הם היו נפוצים יותר בהולנד הספרדית, שם ציירים דוגמת פרנס סניידרס וחסידו יאן פיט יצרו ציורי אשליה של עופות אומללים, ארנבות, צבאים ובעלי חיים אחרים בסצנות ציד, או מתים ותלויים על חבלים. ציורים אלה הם עדויות למעמד הכלכלי של בעלי אחוזות שחיו בנוחות באחוזות רחבות ידיים. אחרי 1700, יצירות הולנדיות, פלמיות, גרמניות וצרפתיות של מדליוני ציד החלו להימכר לכל דורש. אומנים הולנדים עבדו עבור נסיכים זרים, ושוק הטבע הדומם התפשט ברחבי אירופה. ציורי קיר וקישוטי אומנות ספורט הציד בישראל בחיפוש אחר ציורי קיר נוספים בארץ ישראל שנראות בהם סצנות ציד מצאתי שניים: האחד הוא ציור קיר שצייר בראשית המאה ה-20 בבית הדריכל מורקוס נצאר בבית לחם (שריף, 2011), והאחר הוא עיטור כותרת עמוד בבניין אוגוסטה ויקטוריה בירושלים. בגג בית הכנסת הגדול אוהל שרה ברחובות מצאנו בתהליך התייעוד חלקים מנברשת יצוקה מברזל, שבמקור הייתה תלויה בתקרת בית הכנסת מעל הבמה. בנברשת זו, שיוצרה כנראה בצרפת, מופיעים דימויים יצוקים של ציד: רובה, כלב ציד, צופר ציד ותיק ציד.

מי היו הציירים בבתי מקוה ישראל?

בחקירה ובתייעוד של ציורי קיר יש עניין רב בזיהוי הציירים והמקור לציוריהם. מידע זה מאפשר לתארך את הציורים ולזהות את הסגנון ואת התקופה. הצבעים והציירים שעבדו בבתי מקוה ישראל לא השאירו חתימה על יצירותיהם. לעבודות ולציורי הקיר בבתי שנבנו שם בסוף המאה ה-19 נדרשה עבודת צוות. קבוצת אומני צבע שפעלה במסגרת אגודת בעלי מלאכה ביפו היא שעבדה, לדעתי, במקום. סימוכין לכך מצאתי בידיעון של חברת אליאנס מ-1987, בידיעה על בעלי מלאכה יהודים המעורבים בבניית הבניינים במקוה ישראל, ובהם צבעים וציירי בתים (Bulletin de l'Alliance Israélite Universelle, 1897, p126). מאגודה זו מוכר לי הצייר יהודה מינינברג, שהגיע ליפו מאוקראינה בגיל 19 בשנת 1899 (תדהר, 1955). הנגר שלמה לויטה הגיע לארץ ב-1883 ועבד במשך 20 שנה בבתי מקוה ישראל. הוא יצר את ארון הקודש ואת החלונות, הדלתות ולוחות העץ בתקרות בית הכנסת ובבית המנהל. עם אביו זליג נמנה עם המייסדים של אגודת בעלי מלאכה ביפו (תדהר, 10). עדות נוספת לקשר בין הצבעים והציירים באגודת בעלי מלאכה ביפו לבין ציורי קיר במקוה ישראל, היא העובדה שבבתי אחוזת בית וסביבתה מצאנו ציורי לוחות דמויי עץ זהים לאלה שציירו בחדר הצבעים במקוה ישראל. צייר נוסף שייתכן שעבד בציור במקוה ישראל הוא מנחם גולדפרב, מהציירים הראשונים בירושלים בסוף המאה ה-19 (מילקוב,

1979). מעבודותיו – ציורי קיר בבית הכנסת החורבה ובבית הכנסת בבית החולים שערי צדק (פרוש, תשי"ב).

סיכום

ציורי עופות הציד התלויים שנחשפו ושומרו בקירות "חדר הציידים" במקוה ישראל, הם מסמך היסטורי המספר לנו על המחשבות, השאיפות והחזון של מנהלי בית הספר החקלאי, ובהם הקמת מוסד מפואר, בדומה לבתי הספר באירופה. בציורים אלה עדיין רב הנסתר על הגלוי. יש עוד מה ללמוד ולחקור, ולרשותנו עוד מסמכים רבים שכתובים בצרפתית ובערבית, מתקופת כהונתם של המנהלים יוסף נייגו ושמואל לופו.

המסקנה העיקרית שהגעתי אליה בסיום החשיפה של ציורי הקיר במקוה ישראל ולאחר השלמת המידע המוצג במאמר זה היא שציורי עופות ציד היו קישוט דקורטיבי אוניברסלי נפוץ בבתי אחוזה בעולם, החל מהמאה ה-16 ועד מלחמת העולם הראשונה. למורים ולתלמידים במקוה ישראל לא הייתה בעיה הלכתית ודתית בנוגע להימצאותם של ציורים אלה בקירות בית המנהל, היות שנושא הציד של חיות בר ואכילתן היה מקובל ונפוץ בעולם, וגם בארץ ישראל. לא מצאתי מידע על השתתפותם של עובדים ותלמידים במקוה ישראל בטיולי ציד למטרות מזון או ספורט, אך אפשרות זו קיימת. אורח זר שהיה מגיע לביקור ב"חדר הציידים" היה רואה ודאי גם פוחלצים של ראשי חיות עם קרניים ותצלומים של מסעות ציד עם כלבים ועופות דורסים. הצבעים והציירים היו ככל הנראה יהודים מאגודת בעלי מלאכה ביפו. במהלך איסוף החומר למאמר הבנתי שבני משפחת רוטשילד – בכל אחוזתה בצרפת, באוסטריה, בצ'כיה ובאנגליה – עסקו בספורט ציד. בן המשפחה באנגליה, וולטר רוטשילד, 11 התמחה באורניתולוגיה, ובעלולתו היה האוסף הזואולוגי הגדול ביותר שהיה ברשות אדם יחיד. אין זה מן הנמנע שהמנהל יוסף נייגו, שהיה מאז 1894 גם נציג יק"א בארץ ישראל, 12 שאב את ההשראה לציור עופות ציד בבית המנהל, מספורט הציד של בני משפחת רוטשילד. הקשר של נייגו עם הברון רוטשילד אף התחזק בינואר, 1900 בעקבות הודעתו כי לאחר יותר מ-17 שנים של תמיכה ישירה במושבות, הוא מעביר את הטיפול בהן לידי חברת יק"א (גלעד, 1992).

למיטב ידיעתי, נושא הציד והציידים בארץ ישראל טרם נחקר. בתקופה העות'מנית, ויותר בתקופת המנדט, קמו ביישובים אחדים בארץ מועדוני ציד ומועדוני קליעה, חלקם של הצבא הבריטי ורובם של היישוב היהודי. היסטוריון שיחקור נושא זה עשוי למצוא מידע מעניין רב, וגם לגלות שמועדוני הציידים והקליעה היו מסווה לייסוד כוחות ההגנה של המדינה שבדרך. ולעניין חשיבות התייעוד, ההקפדה והמחקר: אילולי הגיע למקוה ישראל המתנדב הגרמני יונס רנפורד, ובהנחיית חשף, בעדינות וביסודיות, שכבות צבע בסכין מנתחים במשך ארבע שעות, לא היינו מוצאים לעולם את הציורים שנמחקו. המסקנה העולה מאירוע זה היא שחשוב להתעקש על חשיפה יסודית של משטחי צבע לגילוי ציורי קיר וציורי תקרה בבתי היסטוריים. ציורי קיר דקורטיביים נוספים שתועדו אך טרם נחשפו נמצאים בקירות בית המנהל וממתינים לחשיפה ולשימור.

על המחבר:

שי פרקש | Shay.f@studiotchelet.com

שי פרקש, בעל מלאכה ושותף בחברה לייצור ולשיווק מברשות צבע וכלי צביעה; מאז שנת 1999 חוקר, מתעד ומשמר ציורי קיר בבתי היסטוריים. עומד בראש ועדת ציורי קיר

באיקומוס ישראל. חבר בעמותת המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, וחבר בעמותת לשימור נכסי תרבות; מנהל ושותף ב"סטודיו תכלת", המתמחה בתיעוד ובשימור ציורי קיר, צבע וחפצים של תרבות חומרית.

מורשת תרבות

הצירוף הלשוני "מורשת תרבות" משמעו העברה מדור לדור של מכלול ערכים, אמונות, תפיסות עולם, ידע מצטבר, כישורים ואורחות חיים שלהם ביטוי ביצירה של האדם: בטקסים, בשפה, בחינוך, בטכנולוגיות ובהמצאות, באומנות ובנכסים המוחשיים מעשה ידי אדם.

השימור פירושו לדאוג להישרדותה של מורשת התרבות בשלמותה, ככל שניתן. היקף ההיבטים ואפשרויות המחקר והדיון בכל היבט מתפרסים על פני תחומי עניין רבים, המתייחסים כולם לשימור מורשת התרבות, המוחשית והלא מוחשית. במקרה של מורשת התרבות הבנויה, עיון בתחומים כולם מבליט את ההבחנה בין שני כיוונים: האחד – פעולת השימור, והאחר – הקניית ערכיה של מורשת התרבות.

בעבר קדמה פעולת השימור לחשיפת הערכים, ואילו כיום הדיון בערכי מורשת התרבות קודם לפעולת השימור. שינוי זה תורם לגישה ולפיה ערכים, חברתיים, תרבותיים וכלכליים הם המובילים את השימור.

החינוך, חלקו ותפקידו בשינוי מעמדו של המועצה ואתריה

קרן שרעבי רייש

תקציר

מאז הקמתה, המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל התמקדה במניעת הרס ובשימור פיזי של מבנים בעלי ערך היסטורי ותרבותי. עם הקמת ארגון הגג לאתרי המורשת והמוזיאונים ההיסטוריים, התרחב תחום עיסוקה של המועצה גם לחינוך לשימור ולטיפוח המורשת הבלתי מוחשית. במסגרת פעילותו של ארגון הגג נוצרו קשרים משמעותיים בין מנהלי האתרים, ואלה הובילו לשיתופי פעולה פוריים. התקיימו הכשרות מקצועיות לצוותי האתרים, הוקמו תשתיות להכשרה ולהעסקה של כוח אדם – ובהם בני ובנות שירות לאומי ומתנדבי הגיל השלישי. כן נחתמו הסכמים להסדרת ביקורי קבוצות והושקו פרויקטים לאומיים דוגמת "שדרוג אתרי מורשת" ו"שבת ישראלית". אלה חיזקו את אתרי המורשת והרחיבו את החשיפה והנגישות שלהם לקהל הרחב. פעילויות אלו, בשילוב פרויקטים חינוכיים ייחודיים דוגמת "אמץ אתר", פיתוח משחקים וערכות לימודיות וחומרי דפוס ייעודיים, סייעו בהנגשת תחום השימור לילדים ולמשפחות. כך הפך תחום החינוך לעמוד תווך מרכזי בפעילות המועצה, והשפעתו באה לידי ביטוי בהגברת המודעות הציבורית לשימור מבנים, בהגדלת מספרי המבקרים באתרי המורשת, ובחיזוק הרשת המקצועית והקהילתית של כלל האתרים ברחבי הארץ.

פתח דבר

המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל הוקמה בדצמבר 1984, מתוקף החלטת ועדת החינוך של הכנסת. החלטה זו נולדה מתוך הכרה בצורך הדחוף למנוע הרס מבנים היסטוריים תרבותיים ואיקונים, אשר במשך שנים רבות נהרסו שם הפיתוח וההתפתחות. המועצה הניחה את התשתית לשינוי הגישה שהייתה מקובלת במוסדות המדינה, ברשויות ובחברה כלפי אתרי המורשת בארץ, וחיזקה את המאבק לשימורם ולטיפוחם.

בשנותיה הראשונות התמקדה המועצה בפעולות שימור פיזי-מניעת הרס, פיתוח תוכניות אדריכליות, מאבקים ציבוריים ושיקום מבנים. החינוך זכה לתשומת לב מועטה יחסית, בעיקר באמצעות פרויקטים חינוכיים דוגמת "שרוליק על המפה", בכתביה של חוברות חינוכיות המסבירות את נושא השימור, ובסיוע לאתרי המועצה בכתיבת מערכי הדרכה.

המהפך: הקמת ארגון הגג בשנת 2007 לערך חל מהפך בתפיסת תפקידה של המועצה, לאור ההבנה כי עקב העשייה הענפה בתחום השימור הפיזי יש במרחב הציבורי מבנים רבים שעברו שימור. חלק ממבנים אלה הופכים לאתרי מורשת קולטי קהל, למוזיאונים היסטוריים ולמרכזי מבקרים. מרביתם אינם מוזיאונים מוכרים, והם מנוהלים על ידי גורמים שונים דוגמת רשויות מקומיות ואזורים, עמותות וארגונים ומשרדי ממשלה, ולעיתים אף פועלים מתוקף חוק (לדוגמה, "חוק ראשי ממשלות ונשיאים"). גורמי ניהול אלו אינם בקיאים ברזי השימור ואינם ערים לצורכיהם הייחודיים של האתרים. בהובלת ד"ר דודיק טוקר, יו"ר ועדת חינוך במועצה באותה העת, ואלעד בצלאל, מנהל מחלקת החינוך – הקימה המועצה לשימור אתרים ארגון גג לכל אותם אתרי מורשת ומוזיאונים. במהלך השנים צמח הארגון והתפתח, ויצר מעטפת במגוון רחב של תחומים.

מילות מפתח: שימור אתרי מורשת, חינוך לשימור, מועצה לשימור אתרים, ארגון גג, שירות לאומי, מתנדבים, אמץ אתר, שבת ישראלית.

הקמת ארגון הגג אפשרה למועצה ליצור רשת קשרים בין מנהלי האתרים ולהפגישם במסגרת פורומים אזוריים. מהלך זה נשמע פשוט, אך הוא יצר שינוי גדול: מנהלי האתרים, אשר הרגישו "בודדים במערכה" והתמודדו עם דילמות וקשיים רבים, גילו לפתע כי לא הרחק מהם פועלים אתרי מורשת נוספים, המתמודדים עם דילמות וקשיים דומים. מפגשי הפורומים זימנו תהליכי למידה הדדית, יצרו שיתופי פעולה והובילו לאיגום משאבים וליחסי חברות גם מעבר לשעות העבודה. השינוי העיקרי שנעשה היה מעבר מתפיסת האתרים במרחב כמתחרים, לתפיסתם כשותפים. מפגשי הפורומים כללו סדנאות, סיורים לימודיים והרצאות. הם אפשרו שיח עמיתים שבו מנהלי האתרים הציפו אתגרים ודילמות מעבודתם. בצורה זו יכלה מחלקת החינוך במועצה להבין אילו אתגרים ניצבים לפתחם של מנהלי האתרים, ולנסות למצוא ולהמציא פתרונות מתאימים. הכרה בארגון הגג ככל שמספר האתרים המשתתפים בפעילותו של ארגון הגג לאתרי המורשת גדל, כך גדלו השפעתו והשפעת המועצה. לצד התהליך המתנהל מול אתרי המורשת, החל תהליך מול משרדי הממשלה ומקבלי ההחלטות, במטרה למצב את המועצה כגוף המייצג את כלל אתרי המורשת בארץ, ולפעול לקידום פרויקטים ותקציבים שיסייעו בפיתוח האתרים. כבר בשנת 2012 פנתה המועצה אל אגף המורשת במשרד ראש הממשלה בבקשה לגיוס תקציבים שיאפשרו לאתרי

המורשת השונים לשדרג את התצוגות ואת חוויית הביקור באתרים. כך נולד פרויקט "שדרוג אתרי מורשת", המאפשר לכלל האתרים לגשת ל"קול קורא" המתפרסם אחת לשנתיים ומאפשר לשדרג ולפתח את האתרים מבחינה פיזית, את התוכן, החוויה וההנגשה. צעד זה חיזק את מעמדה של המועצה הן בקרב משרדי הממשלה, שהחלו לראות בה גוף מתכלל לאתרי המורשת, הן בקרב אתרי המורשת, שנוכחו בפעילותה של המועצה עבורם. מאז מבצעת המועצה מדי שנה עשרות פרויקטים לשדרוג אתרי המורשת, בהתאם ל"קולות קוראים" שהיא מפרסמת. תוצאה נוספת של התהליך הייתה בקשתו של משרד הביטחון כי המועצה תהווה ספק מרכז לאתרי המורשת, כך שהמשרד יתקשר רק עם גורם אחד. כך יכלה המועצה להציג את העלייה ההולכת וגדלה במספרי החיילים המבקרים באתרים מדי שנה, ולדרוש העלאה והגדלה של התקציבים. עם השנים הפכה המועצה, דרך תחום החינוך, לספק מרכז מול גופים נוספים, ובהם קרנות השוטרים, שירות בתי הסוהר ומערכת החינוך (גפ"ן).

הקמת מרכזי הדרכה

לאחר יצירת התשתית הראשונית, החלה מחלקת החינוך במועצה למפות תחומים נוספים שבהם רצוי ואפשר לסייע לאתרים. כך, לדוגמה, ניכר כי בעיית כוח האדם מעסיקה רבים ממנהלי האתרים, שכן קשה למצוא ולהחזיק כוח אדם איכותי באתרים. במענה לסוגיה זו פנתה באותם ימים המועצה לאגף מורשת במשרד ראש הממשלה, בהצעה להקמת מערך ארצי להפעלת בני ובנות שירות לאומי באתרי המורשת. לאחר הצגת התוכנית הוקצו למועצה חמישים תקני שירות לאומי, ומחלקת החינוך עמלה על הקמת "גרעין אתרי מורשת" שיכלול מרכזי הדרכה לשירות לאומי. בשנה הראשונה פעלו שלושה מרכזי הדרכה, ומשנה לשנה גדלו מספרם של המרכזים, מספר האתרים המשתתפים בפרויקט ומספר משרתי השירות הלאומי-אזרחי בהם. בקיץ 2013 יצא לדרך קורס ההכשרה הראשון לשירות לאומי, ומאז מתקיים קורס הכשרה מעין זה מדי קיץ, ומעניק לבני ולבנות השירות הלאומי באתרי המורשת את הידע והכלים הבסיסיים הדרושים להם לשמש מדריכים באתרי המורשת השונים.

כיום, 11 שנים לאחר שגרעין אתרי המורשת הראשון יצא לדרך, אפשר לראות את השפעתו הגדולה: החל ברוח הצעירה והרעננה המביאה עימה רעיונות חדשים וכוח הדרכה המדבר אל המבקרים בגובה העיניים, וכלה ביצירת עתודה לאתרים – בוגרות ובוגרי השירות הלאומי משתלבים בתפקידים שונים באתרי המורשת במהלך ולאחר לימודיהם האקדמיים. בכנס שנערך לאחרונה לציון עשור לפרויקט, גילינו כי רבות מבוגרות השירות הלאומי במועצה פנו בהשפעת השירות באתרי המורשת למקצועות ההוראה, והן באות עם תלמידהן לאתרי המורשת ומלמדות עליהם בבתי הספר. מערך נוסף שנולד כדי לנסות ולפתור את מצוקת כוח האדם באתרים הוא "מערך מתנדבים למורשת", אשר קם בימיו של אורי אורבך ז"ל כשר במשרד לאזרחים ותיקים וקרוי על שמו. מערך זה ריכז את המתנדבים השונים שפעלו באתרי המורשת עד לאותה עת, וגייס אליו מאות מתנדבים נוספים. המערך יצר תשתית של ליווי אישי על ידי רכזים שהם עצמם מתנדבים, הכשרות, השתלמויות וסיורים לימודיים. המועצה אף קיבלה הכרה מהביטוח הלאומי כגוף המבטח את המתנדבים במערך. אל כנס המתנדבים הארצי הנערך מדי שנה מגיעים מאות מתנדבים מכל רחבי הארץ. אנו רואים עלייה הולכת וגדלה במספרי המתנדבים המצטרפים אל המערך, התחזקות של תחושת המחויבות וההזדהות שלהם עם המועצה ועם ערכי השימור שהיא מקדמת, והתמקצעות

שלם בתחומי העשייה השונים באתרי המורשת. התמקצעות לצד פיתוח המערכים לגיוס ולהכשרה של בני ובנות השירות הלאומי ומתנדבי הגיל השלישי, קם בתחום חינוך במועצה לשימור אתרים גם מערך הכשרות והשתלמויות. מערך זה מספק לכל צוותי האתרים כלים מקצועיים והזדמנויות לפיתוח מיומנויות ולהתמקצעות בכלים ובתחומים המקדמים את עבודת האתרים. בשנים הראשונות מספר ההשתלמויות היה מצומצם, והן התמקדו ביצירת תשתית תוכן ושיווק למנהלי ולמנהלות האתרים. במהלך השנים עלה מאוד מספר ההשתלמויות והתרחב היקף התחומים שהן נוגעות בהם: מיומנויות מחשב בסיסיות דוגמת אקסל ותוכנות עיצוב מתקדמות דוגמת קאנבה; היבטים שונים של שיווק ופרסום דוגמת קורס צילום וקורס עריכת סרטונים; השתלמויות בנושאי תיירות, כתיבת תוכן, שימוש בכלים טכנולוגיים ועוד. זאת ועוד, מדי שנה מתקיימים קורסי הכשרה למנהלים ולמדריכים, והם מעניקים לבעלי תפקידים אלה סל מיומנויות וכלים הנדרשים להם לביצוע עבודתם, כל אלה – בליווי והכשרה של טובי המרצים בתחום. הכשרות אלה, שהתקיימו ב-15 השנים האחרונות, תרמו רבות להתמקצעותם של מנהלי ומנהלות אתרי המורשת, רכזי ורכזות ההדרכה והמדריכים באתרים. התמקצעות זו הובילה להתפתחותם של אתרי המורשת, להגדלת מספרי המבקרים בהם ולהעשרת חוויותיהם.

חינוך כעמוד תווך בשינוי תודעתי

בד בבד עם פעילותו של ארגון הגג עבור אתרי המורשת, וכל המערכים והפרויקטים שהוא מגלם בתוכו, תחום חינוך במועצה ממשיך לפעול לקידום החינוך לשימור. שלושה עקרונות מנחים אותנו בעשייה זו: העיקרון הראשון הוא הפניית זרקור אל השימור, חשיפת הציבור לנושא ולהבנת חשיבותו. העיקרון השני הוא ההבנה כי מבנים לשימור נמצאים בכל מקום, ואינם נחלתם הבלעדית של יישובים כאלה ואחרים. העיקרון השלישי הוא "חינוך מלמטה", ולפיו תהליכי חינוך ושינוי צומחים בקרב הילדים, ומהם הם עולים ומשפיעים בבתי ובקהילות. אחד המיזמים החינוכיים העיקריים שמקיימת המועצה הוא פרויקט "אמץ אתר היסטורי בסביבת בית הספר", שבו תלמידים "מאמצים" אתר מורשת. האימוץ הוא רעיוני – התלמידים מבצעים למידת חקר אודות תולדות האתר, וזו כוללת גם בחינה של מצבו הפיזי, ביקור באתר מורשת המסייע בהבנת תהליך השימור, ופרויקט סיום. חלק חשוב בפרויקט "אמץ אתר" הוא הכרת עולם השימור באמצעות סדנאות, הרצאות ומערכי שיעור, וההבנה כי המבנים ההיסטוריים מספרים סיפור חשוב והם חלק משמעותי מעיצוב הזיכרון.

פרויקט הסיום משתנה ממקום למקום, ועשוי להיות עבודה פיזית באתר בליווי נציגי השימור הפיזי במועצה, תערוכה, יום שיא שבו מדריכים התלמידים את הקהל הרחב או את תלמידי בית ספר ועוד. פרויקט "אמץ אתר" מתקיים זה כ-15 שנים במגוון יישובים, קהילות ובתי ספר, ולקחו בו חלק עשרות אלפי תלמידים ותלמידות, מכיתה ג' ועד לחניכי מכינות קדם-צבאיות. "אמץ אתר" חושף את המשתתפים בו לנושא השימור ולחשיבותו, ומסייע להם בהכרת הסביבה הקרובה שלהם. במהלך השנים הוא תרם לחיזוק תחושת השייכות והזיקה למורשת המקומית בקרב עשרות אלפי תלמידים.

כלים נוספים

דרך נוספת לקידום המודעות והחינוך לשימור היא פיתוח תוכן ומוצרים חינוכיים. לאור ההבנה כי משחק הוא אחת הדרכים ללמידה חווייתית פותחו במהלך השנים כמה משחקים, ובהם "קופסת שימורים – משחק רביעיות ארץ-ישראל", "דאבל ישראלי", "משחק החלוצים" וערכות יצירה של "מלאכת השימור". עוד פותחה פעילות "אוטופעם", הכוללת סדנאות יצירה

ומשחק בנושאים הקשורים לעולם השימור – ציורי קיר, בניית יישוב, סגנונות בנייה וחפצים של פעם. אפשר לנייד את הפעילות בין אתרי המורשת השונים, והיא משמשת אותם בימי שיא, בחגים ובמגוון אירועים לקהל הרחב. משחקים אלה מנגישים את נושא השימור לילדים ולמשפחות. הכלים שפותחו סייעו למועצה לשימור אתרים להירתם גם לפעילויות הפגה לילדים בקהילות מפונות. החל בשבוע הראשון למלחמה עבר צוות תחום חינוך בסיוע מתנדבים, בני ובנות השירות הלאומי ונציגים מצוותי אתרי המורשת בין הקהילות המפונות ברחבי הארץ, ואפשר לילדים פעילויות הפגה ערכיות, חינוכיות ומהנות.

נוסף על פיתוח הערכות והמשחקים נכתבו חוברות "מגלי העבר" – חוברות פעילות והדרכה המתייחסות לכ- 12 אתרי מורשת, והן מאפשרות למשפחות או לקבוצות תלמידים המבקרות באתר פעילות חקר עצמית מהנה. את החוברות מלוות דמויות של שני ילדים – תמר ונדב, שיחד יוצאים לבקר, לחקור ולגלות את עולם השימור ואת סיפוריהם של אתרי המורשת. דמויות אלה מכבדות גם בספר קומיקס המגולל את קורותיה של הגימנסיה העברית הרצליה ומנגיש את הסיפור לילדים. בד בבד, צוות תחום חינוך מלווה את אתרי המורשת השונים בפיתוח תוכן ובכתיבת מערכי הדרכה.

סיכום

הקמת ארגון הגג לאתרי מורשת כחלק מפעילות המועצה לשימור אתרים הגדיל את כוחה והשפעתה של המועצה בתחום השימור הפיזי, אבל גם בחינוך לשימור ולמורשת ארץ ישראל בעת החדשה. החינוך הפך לאחד מעמודי התווך בפעילות המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. באמצעות פרויקטים מגוונים, הכשרות ייעודיות, שיתופי פעולה בין אתרים ופיתוח חבילות תיירות ותוכן הצליחה המועצה למצב את עצמה כגוף מוביל ומרכזי בתחום המורשת בארץ. ההשפעה ניכרת לא רק בהגדלת מספרי המבקרים ובשיפור חוויית המבקר, אלא גם בחיזוק הקשרים הקהילתיים והמקצועיים בין אתרי המורשת בכל רחבי ישראל. החינוך לשימור אינו רק משמר את העבר – הוא בונה את עתיד המורשת.

על המחברת

קרן שרעבי רייש | keren@shimur.org.il

קרן שרעבי רייש בעלת תואר שני בלימודי ארץ ישראל מאוניברסיטת חיפה, אשר במסגרתו כתבה תזה בנושא החינוך באתרי מורשת – "בין תעמולה לחינוך". מנהלת מחלקת חינוך ואתרי מורשת במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. במסגרת תפקידה מתכללת את פעילותו של ארגון הגג לאתרי המורשת, מלווה את צוותי האתרים ומובילה יוזמות לפיתוח תוכניות חינוכיות ומוצרים בתחום החינוך לשימור.

שימור, פיתוח וניהול והיחסים ביניהם בעשור השלישי של המאה ה-21 הדאגה להנכחת העבר באמצעות נכסי המורשת התרבותית מחייבת לא רק היכרות מעמיקה עם הפריט ההיסטורי שנבחר ועם מאפייניו בשלושה מעגלי זמן – עבר, הווה ועתיד – אלא גם מודעות הולכת וגדלה לכך שלכל מעגל זמן יש השלכות משלו על המאפיינים הפיזיים והתרבותיים של הנכס, על יחסה המשתנה של החברה אליו ועל הסביבה שהוא מצוי בה. מורכבות זו מחייבת אפיון של מגוון שיקולי הדעת המועלים בתהליך קבלת ההחלטות: מה לשמר, עבור מי לשמר,

באיזה אופן לשמר, לאיזו מטרה, וגם – מי ייכלל בקבוצת הגורמים המחליטים. מענה לשאלות אלה הוא יצירת תהליך מובנה, המורכב משתי זרועות: האחת, מערכת ניהולית הפועלת על פי כללים והוראות שזכו להסכמה רחבה – המערכת הסטטוטורית המפקחת על התהליך. האחרת – ציבור המודע לערכי האתר, מעורב בשימורו ומעוניין בפיתוחו, וכל זאת כדי לחזק את זהותו שלו ואת שייכותו למקום.

פעילות מחוז צפון במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל: 2010 – 2024

אורי בן ציוני

תקציר

סקירה זו נכתבת בתום 14 שנים לכהונתי כמנהל מחוז צפון במועצה לשימור אתרי מורשת (בישראל) (2010 – 2024). מטרתה לתאר מנקודת מבטו של מנהל מחוז במועצה לשימור את המגמות, התמורות והשינויים שחלו בשנים האחרונות בתפיסת שימור המורשת הבנויה. ככלל, תפקידו של מנהל מחוז במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל הוא להגן על אתרי מורשת בנויה מהעת החדשה המצויים במחוז, 1 ולהניע מהלכי סקר, הכרזה ושימור שלהם. הדרכים לעשות זאת רבות ומגוונות: העלאת המודעות לשימור המורשת הבנויה בקרב הציבור, בהנהגות המקומיות, בוועדות התכנון והבנייה ובקרב אנשי המקצוע המעורבים; השתתפות בוועדות תכנון ובנייה מקומיות ובוועדת התכנון והבנייה המחוזית, תוך הבהרת נקודת המבט של המועצה לשימור אתרים; ליווי והתוויית מדיניות שימור בתכנון הסטטוטורי (כלומר בעת הכנת תוכניות שבתחומן מרקמים ואתרים לשימור – סיוע למתכננים בנושא השימור, הקפדה על הכנת נספחי שימור, דרישה חוזרת ונשנית להטמעת מדיניות שימור בתוכניות); היכרות עם ראשי הרשויות המקומיות ועם אנשי המקצוע הרלוונטיים ברשויות המקומיות לטובת מיזמי שימור וליצירת שיתופי פעולה; ייזום פרויקטים של שימור בניהול של המועצה לשימור אתרים; ליווי ואף הקמה של ועדות שימור ברשויות המקומיות, כפי שקובעת התוספת הרביעית לחוק התכנון והבנייה – תקנה שיזמה המועצה לשימור אתרים בראשית שנות התשעים; ייזום וליווי כנסים, סיורים, הרצאות וכתביה; הנחלת ערכי השימור באמצעות ועדת שימור ציבורית; שימוש בסוכני תקשורת ארצית ומקומית; היכרות עם ארגוני הגנה ופיתוח אחרים במחוז ושיתופי פעולה עימם, ועוד. במחוז הצפון במועצה לשימור אתרים נכללים הגולן, הגליל העליון והתחתון, העמקים הצפוניים ואזור הכנרת. הגדרת מחוז הצפון במועצה לשימור מקבילה להגדרתו במשרד הפנים, פרט לאזור הגליל המערבי (נהריה, עכו, מטה אשר, מעלה יוסף ועוד) שבמשרד הפנים הוא נכלל במחוז הצפון, ואילו במועצה לשימור אתרים הוא משויך למחוז חיפה וגליל מערבי. מחוז צפון הוא המחוז המגוון ביותר מבחינת האוכלוסייה, העדות והתרבויות. המחוז בולט בעושר האתרים הארכיאולוגיים וההיסטוריים המצויים בו, בצפיפותם ובריכוזם.

מילות מפתח: תכנון סטטוטורי, יעצי שימור, נספחי שימור, תכנון חלופי, עתיקות, אתרי העת החדשה

הטמעת עקרונותיו של שימור המורשת הבנויה כדי להנחיל את עקרונותיו של שימור מורשת התרבות הבנויה בקרב יחידים, קהילות ומנהיגות מקומית, וכן בקרב גופי התכנון המקומיים ובוועדה המחוזית צפון – הוקדשו שנות עבודתי הראשונות בעיקרן להעלאתו ולהטמעתו של הנושא בתב"עות ובתוכניות מתאר מקומיות שנדונו בוועדות התכנון והבנייה בצפון, ובקרב ראשי הרשויות המקומיות ואנשי ההנדסה ברשויות שבמחוז. בתקופה זו, ההיבטים הסטטוטוריים של תחום השימור (דרישה להעסקת יועצי שימור בתב"עות וחובת הכנה של נספחי שימור) טרם היו מוכרים דיים. היו אלו שנים ראשונות להטמעת היבטים בסיסיים בשימור המורשת הבנויה במערכות התכנון בישראל. למעשה, הנחיות המחייבות הכנת תיעוד מקדים ותיקי תיעוד פורסמו לראשונה בישראל רק בשנת 2008. חוסר המודעות לנושאים אלה בלט עוד יותר במחוז הצפון הפריפריאלי; מחוז המרוחק מהמרכז וממוקדי קבלת ההחלטות, שבהם הנגישות למידע ולחידושים גבוהה.

התקופה הראשונה שלי בתפקיד התאפיינה אפוא בריכוז עיקר המאמצים בהסברת החשיבות והמתודולוגיה הקשורות לשימור המורשת הבנויה, אל מול ועדות התכנון והבנייה בצפון. בוועדה המחוזית צפון טרם הוקצה אז תקן ליועץ שימור, ובתפקידי כמנהל מחוז צפון במועצה לשימור נאלצתי להיאבק בצורה שיטתית וכמעט יום-יומית על כך שבמתכננים המעורבים בהכנת תוכניות מתאר מקומיות יהיו לא רק יועצי תנועה, ביוב וניקוז, אלא גם יועצי שימור. מדובר באדריכלי שימור שתפקידם לחקור וללמוד את הרכיבים וההיבטים ההיסטוריים, האורבניים והאדריכליים של היישוב המתוכנן ולסמן בו את מרקמי המורשת ואתריה – ועל סמך זאת לנסח נספח שיגדיר את מדיניות השימור שתוטמע בתוכנית היישוב. להלן דוגמאות אחדות לפעילות זו. המאבק על צירוף נספח לשימור לתוכנית הבנייה וההרחבה בקיבוץ חפציבה דוגמה קיצונית לחוסר המודעות באותן שנים לנושא השימור היא תוכנית מתאר מקומית שתוכננה לקיבוץ חפציבה בשנת 2007. בשנה זאת אישרה הוועדה המחוזית צפון תוכנית מתאר מקומית לקיבוץ, שמשמעותה הייתה למעשה הרס של לב המרקם ההיסטורי של הקיבוץ – כולל מוסדותיו החשובים: חדר האוכל, מתחם בתי המגורים הראשונים (שתכננו ריכרד קאופמן ולוטה כהן), המקלחת הציבורית משנות השלושים, ובעיקר פגיעה אנושה במרחב הנזי האיותי של גרעין היישוב. במקום כל אלה תוכננו שכונות וילות במתווה אורבני ובסגנון יישוב קהילתי חדש, ללא כל קשר לאופי המקום ולתכנון ההיסטורי של הקיבוץ, שהוקם בשנת 1922. אחדים מחברי הקיבוץ לא הסכימו עם המהלך ופנו למועצה לשימור אתרים כדי שתעזור במניעת ההריסה הצפויה של חדר. התוכנית להרחבת קיבוץ תל יוסף דוגמה נוספת מאותה תקופה למאבקה של המועצה לשימור אתרים להטמעה של מתודולוגיה של שימור שתצורף לתוכניות, היא תוכנית קיבוץ תל יוסף משנת 2010. ממעקב אחר סדרי היום של הוועדה המחוזית צפון נודע לי על דיונים ראשונים באשר לתוכנית מתאר מקומית לקיבוץ תל יוסף.

בדומה לבית אלפא ולחפציבה, התוכניות שגיבשו קאופמן ולוטה כהן לעין חרוד ולתל יוסף, נחשבות לתכנון אורבני איקוני בתולדות התנועה הקיבוצית. בקיבוצים אלו השתמרו שלל אתרים ומתחמים ראויים וחשובים לשימור. המועצה לשימור אתרים ניהלה אפוא מאבק אל מול הוועדה המחוזית צפון בדרישה לצרף לתוכנית נספח לשימור. דרשנו שהנספח יכתב על ידי יועץ שימור הבקיא בהכנת סקר שימור ובגיבוש מדיניות שימור. הוועדה הואילה לקבל את הדרישות ולחייב את הקיבוץ ואת המתכננים בהכנת נספח שימור. היות שבעת הכנת הנספח התוכנית כבר הייתה מוכנה, הוועדה והמתכננים העריכו כי נספח שיצורף לה לא יוטמע בה באמת, ולא יחייב לערוך בה שינויים. לכן, גם לאחר שנחלנו הצלחה תקדימית בכך שיוכן נספח שימור, נאלצנו להמשיך במאבק כדי שהנספח יהיה בעל משמעות, ושלאור מסקנותיו

ייערכו בתוכנית שינויים: יסומנו בקיבוץ אתרים ומתחמים לשימור, יפורטו מנגנוני השימור של המבנים ושל רכיבי הגן הקיבוצי שסומנו לשימור וכן הלאה. כצפוי, ומאחר שלא היה בוועדה המחוזית דאז ניסיון בהכנת מסמכים כגון אלו, הנספח לא מילא את מטרתו – זיהוי האתרים והמרקמים הראויים לשימור וגיבוש מדיניות שימור. התפתחות זו הובילה לכך שהמועצה לשימור אתרים החליטה לממן את הכנתה של "חוות דעת מקצועית לשילוב הנחיות שימור בתוכנית לתל יוסף".

(2) ואכן, באמצעות מסמך חשוב זה שוכנעה הוועדה המחוזית בסופו של דבר לשנות את התוכנית ולהטמיע בה התייחסויות והוראות שימור נרחבות למבנים, למתחמים ולמתחמי הנוף שבתל יוסף. תהליך זה היה חשוב למקרה הפרטי של תוכנית ההתחדשות לתל יוסף, והוא אף סלל את הדרך להבנת חשיבותו של שימור נכסי מורשת תרבות בניה בהיבט הרחב, לתוכניות לקיבוצים וליישובים מסוגים אחרים במחוז. חידושה של רכבת העמק דוגמה נוספת להנחלת ערכי התכנון השימורי היא סיפור חידושה של רכבת העמק. בשנים 2005 – 2006 הצליחה המועצה לשימור אתרים לשכנע בדבר הנחיות שבביצוע סקר ובכתיבת נספח שימור לתוכנית רכבת העמק, שהוכנה באותן שנים.

(3) כשהתוכנית החלה להתממש כבר כיהנתי כמנהל המחוז, ונדרשתי להתעקש על שימורם של רכיבים רבים של הקו ההיסטורי שנשמטו מהתוכנית ולא זכו בה להגנה ולשימור. המתכננים והמבצעים מטעם האוכל. הכלים שעמדו לרשותי לא היו תכנוניים-משפטיים, שכן התוכנית כבר הייתה מאושרת ולא ניתן היה לערער עליה. ללא בסיס סטטוטורי להתנגדות, ובשיתוף פעולה עם כמה מחברי הקיבוץ שהתנגדו להרס, פנינו לאמצעי התקשורת ופתחנו במאבק על שמירת חדר האוכל ומרקם לב הקיבוץ ההיסטורי. נוסף על כך פניתי להנהלת הקיבוץ בניסיון ליצור הידברות ואף שיתוף פעולה.

כך למשל, המועצה לשימור אתרים, בגיבוי ההנהלה והמטה של המועצה, הציעה שניכין תוכנית חלופית שתאפשר בנייה של בתי מגורים חדשים במתחם זה – שכן התכנון ביקש לתת מענה לצורך בבנייה חדשה – ובד בבד ייערך סקר של נכסי המורשת במרחב, יתועדו ערכיהם ההיסטוריים והעיצוביים ותיבחן תרומתם למורשת הקיבוץ ולזהותו. כך בניית המגורים החדשים תתחשב ברכיבים ההיסטוריים הקיימים, ותשמרם במקום להורסם. הקיבוץ דחה את פניית המועצה לשימור אתרים, אולם עד היום התוכנית ההרסנית טרם מומשה. ייתכן שבין שלל הגורמים לכך היה ההד התקשורתי הרב שעוררה התנגדותנו.

"נתיבי ישראל" התעלמו מהרכיבים שלא סומנו בתוכנית – סוללות, גשרוני אבן רבים, מסילות ורכיבים נוספים של המסילה. בדיונים הרבים שקיימה עם "נתיבי ישראל" התעקשה המועצה לשימור אתרים על שימור מרבי של פרטים. המועצה ביקשה להנחיל למבצעים ולגופי התכנון את החשיבות שבשימורה של דרך תרבות על רבדיה השונים, כפי שהם מוצגים באמנת איקומוס לדרכי תרבות משנת 2008. לפי האמנה, "דרך תרבות" מכבדת את הערך הטמון בכל רכיב בנפרד, ומכירה בערכם של כל הרכיבים כמכלול".

(4) כעבור שנים מספר תוכנן ציר ההמשך מבית שאן למסוף שיח' חוסיין שבגבול עם ירדן, וגם שם נאבקה המועצה לשימור אתרים על שימורם של סוללות, פסים, ובעיקר גשרוני אבן רבים. במסגרת זאת ביצעה המועצה לשימור אתרים סקר מקדים מטעמה, 5 ואילצה את המתכננים להכניס לצוות התכנון יועצת שימור (אדר' נעה שק).

בכך ניצלו אלמנטים רבים מהרס עתידי, לכשייסלל הציר. ההצלחות בשימור רכיבים רבים ככל הניתן בתוואי רכבת העמק היו רבות, אך היו גם כישלונות, ובהם הריסה של כמה

מתחמי סוללות וגשרוני אבן. מתחם תחנת הרכבת ההיסטורית בבית שאן סיפור שימורו והצלתו של מתחם תחנת הרכבת ההיסטורית בבית שאן ממחיש את שזירת ההצלחות והכישלונות במתחם היסטורי אחד: המועצה לשימור אתרים הצליחה לשכנע את חברת "נתיבי ישראל" בהכרח להציל את מבני האבן שנותרו במתחם מן התקופה העות'מנית. מצבם הפיזי של מבני האבן הללו היה קשה ורעוע מאוד, בניגוד למבני הבטון שנבנו במתחם בתקופת המנדט הבריטי, ומצבם הפיזי היה טוב יותר. "נתיבי ישראל" מימנה עבודות הצלה שביצעה המועצה לשימור אתרים, וכך ניצלו מהרס שני בתי מסילאים (המגורים ההיסטוריים של עובדי המסילה), מבנה המחסן המרכזי, מגדל המים ומבנה שירותים.

עם זאת, ולמרות התנגדות ומאבק ציבורי-תקשורתי נרחב שניהלה המועצה לשימור אתרים, תחנת בית שאן בותרה על ידי כביש וסוללה חדשים, ומאוחר יותר אף נבנה בתוכה מסוף מטענים "זמני" שאינו מאפשר, הלכה למעשה, את מימוש הפוטנציאל של החייאת מתחם התחנה לציבור. נוסף על הליווי התכנוני והביצועי של קו רכבת העמק עצמו, המועצה לשימור אתרים פעלה גם באתרים רבים אחרים של רכבת העמק: מאבק להגנה על גשרוני האבן לאורך הקו, סיוע בהקמת פארק רכבת העמק בקריית טבעון, שימור תחנות אלרואי וקריית חרושת שבקריית טבעון, הצלה, שימור, פיתוח וניהול של אתר רכבת העמק בכפר יהושע, סיוע בשימור ובהחייאת תחנת עפולה, שימור בית המסילאים תחנת נוריס-עין חרוד, ושימור בית המסילאים של תחנת חמת גדר. גולת הכותרת של מעורבות המועצה לשימור אתרים בשימורה של רכבת העמק הייתה שיתוף הפעולה עם מכללת כנרת בשימור תחנת הרכבת הנטושה של צמח והפיכתה למתחם לימודים ומגורים של המכללה (ועל כך תודה גדולה לזיו אופיר, סמנכ"ל המכללה). המועצה לשימור אתרים ניהלה את התכנון וביצעה עם צוותיה את שימור התחנה. כישלון שימורי: תחום מרחב תכנון מיוחד ברמת הגולן הקמתו של "תחום מרחב תכנון מיוחד" ברמת הגולן מבטאת את אחד הכישלונות בניסיונות להטמיע ערכים של השימור בוועדות התכנון. כישלון זה משותף לכל גופי השימור, לגופים הירוקים ולציבור בכללותו.

במהלך שנת 2022 קודמה החלטת ממשלה (864) להקמתו של מרחב תכנון מיוחד לרמת הגולן. במילים אחרות, יוזמה זאת נועדה להחליף את הוועדה המחוזית צפון באמצעות הקמת ועדה חדשה, מוטת פיתוח, "לעידוד צמיחה דמוגרפית בת קיימה ביישובי המועצה האזורית גולן וקצרין". ועדת תכנון זאת, מעצם טבעה, נועדה "לעקוף מטרדים ביורוקרטיים", דוגמת המועצה לשימור אתרים והגופים הירוקים, ובדרך זו לזרז את ביצוען של תוכניות לפיתוח יישובים חדשים, להגדלת יישובים קיימים וליצירת תשתיות נרחבות במרחב הגולן. כל אלה, למרבה הצער – ללא איזון, הבנה והפנמה של החשיבות שבשימורם של ערכי תרבות ונוף. ארכיונאות ומידע לטובת ההליכים הסטטוטוריים

המועצה לשימור אתרים לא רק תובעת מגופי התכנון למנות יועצי שימור לתוכניות ולהכין סקרים ונספחי שימור, אלא מעמידה לרשותם חומרי ארכיון, תיקי תיעוד, סקרים וחומרים רבים ומשמעותיים שהצטברו במהלך שנים רבות אצל מנהלי המחוזות של המועצה. תיקי התיעוד, הסקרים והחומרים ההיסטוריים שנאספו הועמדו פעם אחר פעם לרשות הוועדה המחוזית צפון, לרשותן של הוועדות המקומיות, לרשותם של אדריכלים ומתעדים עצמאים רבים, וכן לטובת הנהגות וקהילות מקומיות וסטודנטים. מאחר שלא קיים גוף מקצועי אחר בתחום השימור המתכלל את מגוון הידע בתחום המורשת הבנויה במחוזות, המידע והידע של המחוז במועצה לשימור אתרים סייעו במקרים רבים למנוע עבודות סקר ותיעוד "כפולות".

הייזום של סקרי שימור לרשויות שונות, ולצידו המעקב האינטנסיבי השוטף אחר תוכניות כוללניות, תוכניות מתאר מקומיות ותוכניות נקודתיות העוסקות בשימור – נועדו לבדוק בכל תוכנית את היבטי השימור הספציפיים לה. אבל מאגרי ידע אלו, המרוכזים אצל מנהלי המחוזות, הפכו לבסיס לניהול הידע השימורי של המחוז כולו: היכן, מתי ובאיזו מסגרת בוצעו סקרים וסומנו אתרים לשימור בעבר? היכן יש מחסור בסקרים ובהיבטים אלו? מהי המשמעות ומה הרמה של ההגנה הסטטוטורית על האתרים השונים? וכדומה.

מאבקים למניעת פגיעה באתרים ובמתחמים המאבקים שניהלה המועצה לשימור אתרים בצפון מאופיינים ברובם בכך שהמועצה לא ביקשה להגן על אתרי מורשת באמצעות ביטול מוחלט של יוזמות תכנוניות לפיתוח, אלא ניסתה לאזן ולהראות שאותם יעדים ומגמות פיתוח תכנוניות יכולים להיות משולבים בהיבטי שימור, ובכך להפוך לעשירים ולאיותיים יותר.

להלן כמה דוגמאות.

מוסך הקואופרטיב בצומת עין חרוד-תל יוסף

מתחם מבני קואופרטיב שאן-חרוד-תבור שתכנן שמואל ביקלס מבטא ערכים תרבותיים, אדריכליים והיסטוריים מן המעלה הראשונה. אף ששנות פעילותו של המתחם כבסיס התפעול של משאיות קיבוצי העמק חלפו מזמן, ובעשורים האחרונים הוא היה מוזנח ונטוש, טמון בו פוטנציאל רב לשימור ולהחייאה כמתחם חשוב החולש על צומת מרכזי בעמק חרוד.

כביש 71 בין עפולה לבית שאן נחשב ל"כביש דמים", ויוזמת "נתיבי ישראל" להרחבת מבורכת. עם זאת, לאחר אישור התוכנית התגלה לנו כי היא כוללת הרס של מבנה הקמרונות – מוסך המשאיות המקורי, הממוקם בקדמת המתחם וצמוד לכביש. בדקנו מייד היתכנות להישארותו של המבנה בד בבד עם הרחבת הכביש הצמוד לו. כשפניתי למחלקת התכנון של "נתיבי ישראל" הגדירו אנשיה את המבנה "מגרש גרוטאות", וניסו להימנע מדיון בעתידו. למרות חוסר שיתוף הפעולה מצד "נתיבי ישראל" השגנו את התוכניות המפורטות, וגילינו כי המבנה מתוכנן להריסה לא משום שבמיקומו עתיד לעבור הכביש הפיזי, אלא משום שבמיקום מבנה הקמרונות מתוכנן שול כביש, ובו מתוכננים תעלת ניקוז ושביל אופניים. מכיוון שהביצוע של הרחבת הכביש הוא תהליך ארוך הנמשך שנים, המועצה לשימור אתרים יזמה ומימנה למבנה תב"ע נקודתית המשנה את ייעודו מ"הריסה" ל"מבנה דרך". לתב"ע זאת צורפו תיק תיעוד הממחיש את חשיבות המבנה והדמיות לפוטנציאל העתידי שלו כ"מבנה דרך", תוך פירוט האפשרות ששביל האופניים העתידי יעבור בתוך המבנה. 6 על פי התכנון שהצענו, חללי המבנה המקוריים, ששימשו בעבר מוסכי משאיות, יהיו מיועדים לטובת החולפים והמשתמשים בשביל העתידי שבשול הכביש.

למרות התנגדות "נתיבי ישראל", תוכניתה של המועצה לשימור אתרים אושרה, המבנה שינה ייעוד מ"מבנה להריסה" ל"מבנה דרך", ואף סומן כמבנה לשימור. בכך הושגו שתי מטרות חשובות שהוכחנו כי אינן סותרות זו את זו: האחת, הכביש יורחב כמתוכנן לטובת בטיחות הנוסעים; האחרת, מבנה הקואופרטיב לא ייהרס אלא ישומר בעתיד, ובכך הוא יעניק למקטע זה ערך מוסף של מבנה היסטורי בעל ערכים אדריכליים גבוהים, "מונומנט" תעשייתי שיחלוש על הכביש ויציין את הסיפור ההיסטורי-תרבותי של שנות הקואופרטיב הקיבוצי של עמק חרוד ועמק בית שאן.

הצלחות בולטות נוספות בשנים אלו בתחום המאבקים הן הצלתו של בית הכנסת בשדה יעקב מהרס (בסיוע תושבים משדה יעקב ובני ישראל קומט ז"ל, אדריכל המבנה), הצלתו של מתחם

בית ההבראה של יעקב רכטר בנוף הגליל) בעזרתם של מיכאל יעקובסון ואמנון רכטר) והצלת כפר הנופש הסורי בחמת גדר. עם הכישלונות במאבקים נמנים מבנה האסם בקיבוץ רמות מנשה שנהרס, ה"לול" המיתולוגי בתכנונו של מסטצ'קין שנהרס במזרע, ומספר מבני מגורים טבריאניים טיפוסיים שנהרסו. מיזמי שימור בניהול ובביצוע המועצה לשימור אתרים מיזמי השימור של המועצה לשימור אתרים "צומחים" ברובם הגדול מהשטח: מנהל המחוז מקדיש זמן רב לפגישות באתרי המורשת השונים עם גופים מקומיים המבקשים להתייעץ ולקדם את השימור בהם. מדובר באנשים פרטיים, נציגי קהילות, מנהיגות מקומית ואנשי ועדות תכנון החסרים ידע בתחום שימור המורשת הבנויה. הסיוע של המועצה לשימור אתרים הוא בידע המקצועי, ביכולת להנפיק חוות דעת ראשוניות מקצועיות, בגיוס דעת הקהל והתקשורת, ובמקרים רבים גם ביכולת לגייס משאבים ממשרדי הממשלה הרלוונטיים, בעיקר משרדי המורשת והתרבות, לתהליכי התייעוד, התכנון והביצוע.

מתחם החושות בקיבוץ עין זיוון דוגמה אחת מני מאות היא מתחם "החושות" בקיבוץ עין זיוון שבצפון הגולן. ביוזמת אורן ארבל ונעם טבנקין מעין זיוון, הוגי המיזם, נקראנו על ידי הנהלת הקיבוץ לבחינה של שתי חושות אבן היסטוריות מוזנחות, סמוכות זו לזו בתוך היישוב. היו אלו בקתות חורף של האוכלוסייה הבדואית ששכנה באזור בתחילת המאה ה-20. מאוחר יותר שימשו הבקתות למגורי חיילים סורים, ובשנת 1968 דרו בהן, באופן זמני, מייסדי עין זיוון שהמתינו להקמת קיבוץ. הבקתות הן עדות מוחשית לבנייה יבשה (ללא חומרי מליטה) מסורתית ורנקולרית העושה שימוש בחומרי גלם מקומיים – אבן ובז. בשנת 2018,

בהמשך לבקשת הקיבוץ להכשיר את מתחם הבקתות כמרכז לסדנאות אומנות, התגייסה המועצה לשימור אתרים בשותפות עם אגף מורשת (כיום משרד מורשת) ומשרד התרבות וביצעה תיעוד ותכנון לשימור ולהחייאת הבקתות. 7 צוותי המועצה ונגריית המועצה ביצעו את עבודת השימור, והכשירו מרכז של אומנות ופנאי לעין זיוון ולתושבי הסביבה כולה. כך באים לידי ביטוי יתרונותיה של המועצה לשימור אתרים כגוף המחובר לשטח ולקהילות המקומיות. בזכות זאת מתוודעים מנהלי המחוזות לאתרי מורשת בנויה הפזורים במרחב, ויכולים לסייע במידה ניכרת להצלתם לטובת הקהילות, תוך גיוס הנהלתה של המועצה ומשרדי הממשלה השותפים לה במיזמי השימור. יכולת האכיפה והסמכות של המועצה לשימור אתרים כשעברתי מרשות לעמותה (מרשות העתיקות למועצה לשימור אתרים) הבחנתי עד מהרה בערעור המעמד והיכולת להגן על אתרי המורשת הבנויה. בניגוד לעבודתי הקודמת ברשות העתיקות בהגנה על אתרים ארכיאולוגיים, שהתבססה על סמכות חוקית (חוק העתיקות, חוק רשות העתיקות), היכולת של מנהל מחוז במועצה לשימור אתרים להגן על אתרי העת החדשה היא פחותה בהרבה, שכן היא אינה מבוססת על חוקים, אלא דורשת פעולה באמצעות העלאת המודעות הציבורית, באמצעות אמצעי התקשורת, ובעיקר באמצעות יצירת קשרי עבודה עם הנהגות מקומיות ועם ועדות התכנון והבנייה המקומיות והמחוזיות. כאשר ראש רשות או אנשי התכנון שלה נוכחים שהמועצה לשימור אתרים היא עמותה שמטרתה לסייע להם בשימור הנכסים ההיסטוריים שבתחומה – באמצעות חוות דעת אדריכליות והנדסיות שוטפות, באמצעות סיוע בפועל בהקמתן ובהפעלתן של ועדות שימור, או באמצעות סיוע ניכר בגיוס משאבים, תקציבים ממשלתיים ותורמים אחרים לטובת מיזמי שימור והחייאה של אתרים היסטוריים – גדלים גם הנכונות להאזין לטיעוני המועצה והסיכוי להשתכנע מהם. מנהל המחוז במועצה לשימור אתרים צריך להפגין גמישות והבנה בפוליטיקה המקומית: יש מקרים שבהם קשר ישיר ואינטנסיבי עם ראש הרשות הוא היעיל ביותר, ויש מקרים שבהם דווקא בעלי משרות אחרים ברשות מוניציפלית או בוועדה המקומית הם הכתובת הטובה ביותר לקידום של שימור המורשת הבנויה באותה רשות. לעיתים דווקא גורמים אזוריים חיצוניים לאנשי הרשויות והוועדות הם החשובים לקידום

מיזמי שימור. למשל, הקשר שנוצר בשנות פעילותי עם ראש המועצה המקומית יסוד המעלה אילן אור הביא למיזמי שימור משמעותיים ביישוב – חשיפתו ושימורו של מזח חולתה ושדרוג אחוזת דוברובין. בצפת, לעומת זאת, הקשרים שנקשרו עם מנכ"ל מכללת צפת בעבר שמואל הר נוי, הם שהביאו להצלת מתחם בית בוסל בעיר, למרות חוסר שיתוף הפעולה של אנשי העירייה דאז. כשהמנהיגות המקומית או קהילות שונות רואות בשימור איום על תוכניות הפיתוח שלהן, או פגיעה במעמד של מקבלי ההחלטות המקומיים, אזי לא תמיד ניתן לשכנען ביכולת לאזן בין הצורך ודרישות השימור לבין הפיתוח שהם רואים בעיני רוחם. ניתן לראות זאת למשל בבנייה החדשה הצמודה לחזית המזרחית של הסראייה בבית שאן. במקרה זה ניסיונותיה של המועצה לשימור אתרים לשכנע את ההנהגה ואת הוועדה המקומית לסייע בחלופות תכנון פחות פוגעניות נכשלו. ראש העיר והוועדה המקומית דחו את עמדתנו ואפשרו לבנות מבנה מסחר חדש באופן הפוגע בנראותו של בית הסראייה ממיקום אסטרטגי של הכביש הראשי, כביש 90, העובר במתחם העיר העתיקה.

בטבריה יש, לצערי, דוגמאות רבות להרס הנכסים ההיסטוריים של העיר ולזלזול בערכיהם, בעיקר בשל אג'נדה אנטי שימורית שאימצה הנהגת העיר בשנים האחרונות. הערים העתיקות-ההיסטוריות במרחב בחמש השנים שבין 2005 ל-2010, בהיותי מנהל פרויקט השימור בעיר העתיקה של עכו, זכינו, אני וחבריי במינהל השימור של רשות העתיקות, להכיר כל מבנה ואתר, כל רובע וכל מתחם בעיר העתיקה. לא פחות מכך, הכרנו את הגופים השונים הקשורים לחיי היום-יום בעיר – אנשי העירייה, החברה לפיתוח עכו, עמידר, רשות העתיקות, נציגי הדת והחברה – ובעיקר את תושבי העיר העתיקה. ריכזתי ועדת שימור מקצועית מתוקף תוכנית העיר העתיקה, והוועדה התכנסה מדי חודש כדי לתת מענה לבקשות ולצורכי הבנייה של הגופים השונים ושל התושבים. המענה המקצועי-שימורי לגופים השונים היה מייד. ההכרזה על עכו העתיקה לאתר מורשת עולם (מההכרזות הראשונות בישראל) בשנת 2001 זירזה את הכנתם של תוכנית מתאר לעיר העתיקה בדגש שימור ופיתוח, ושל נספח שכלל סקר של כל המבנים והאתרים בעיר העתיקה. הוכנו מפרטים אדריכליים לרכיבי הבנייה המסורתית האופיינית לעיר: פתחים, מרפסות, מפרטי ביצוע וחומרי גמר, יישום טיח, ריצוף ועוד, וכך נוצר בסיס מנחה לבנייה חדשה ולתוספות בשפה האדריכלית המקורית של העיר. מגוון המנגנונים והרכיבים הנ"ל, שנוצרו לניהול של מורשת העיר העתיקה של עכו, הוא דוגמה נדירה לליווי שימורי-מקצועי בעריה העתיקות של ישראל. בהגיעי למועצה לשימור אתרים כמנהל מחוז צפון נוכחתי, לדאבוני, שעכו היא מקרה ייחודי. הערים העתיקות של צפת, טבריה ובית שאן לא זכו לקמפוס מהמשאבים הנ"ל. גם במושבות העלייה הראשונה לא נוצרו כלים לניהול מקצועי של הנכסים ההיסטוריים. בצפת זכיתי לייצג את המועצה לשימור אתרים בוועדה הארכיטקטונית המייעצת לוועדה המקומית באשר לתוכניות ולבקשות בנייה בתחומי העיר העתיקה. בוועדה הארכיטקטונית חברים נציגי לשכת התכנון מהוועדה המחוזית צפון, מהנדס העיר צפת, נציג המועצה לשימור אתרים ונציג רשות העתיקות, כך שמדובר בוועדה מקצועית הרגישה מאוד להיבטי שימור המורשת הבנויה (ותודה לאדריכלים רז עפרון ואמיר פרוינדליך על תרומתם הרבה בניהול ובידע שתרמו לדיונים). בטבריה ובבית שאן, לעומת זאת, אין ועדה ארכיטקטונית מקצועית. אולם למרות קיומה של ועדה ארכיטקטונית, ואף שכיום מבצעת רשות העתיקות נספח שימור משמעותי מאוד בהיקפו במסגרת תוכנית מתאר חדשה לעיר, היעדר פיקוח מספק על שלל תופעות הבנייה הבלתי חוקית בצפת, וכך גם היעדר תקציבי מדינה נאותים לשימור בקנה המידה הנדרש לעיר, מותירים את צפת (כמו את שאר הערים העתיקות) ללא מענה ראוי לשימור ולתחזוקת המרקמים והאתרים ההיסטוריים שלה. נדרשת אפוא התייחסות חדשה ושונה,

שתלווה בתקציבים ניכרים, לטיפול במשאבים שמדינת ישראל צריכה להציב ולהקציב בתחום שימור האתרים בעריה ההיסטוריות.

"פילים לבנים"

אחד האתגרים הגדולים היא לנסות ולקשור מנהיגים, קהילות ובעיקר יזמים לאתרים שמצד אחד הם בעלי ערכים גבוהים ביותר מבחינת החשיבות שבשימורם, אך מצד אחר, בגלל גודלם והמחיר הראשוני הגבוה הכרוך בשימורם ובהחייאתם, הם ננטשים ונזנחים, ובסופו של דבר הופכים למטרד ויזואלי, בטיחותי וחברתי.

מצודות משטרה, מבני תרבות, מבני תעשייה, מלונות היסטוריים, מבני חינוך ומתחמי תחבורה רבים חדלו לתפקד עם השנים. כמנהל מחוז במועצה לשימור אתרים ניסיתי לחשוף את אותם מתחמים היסטוריים בפני יזמים המביעים עניין ביוזמות כלכליות דווקא באתרים אלו, בהבינם את הערך המוסף של שימור והחייאה. אך לא פחות חשוב מכך הוא ניצול הזדמנויות גם על ידי מי שמניעיהם אינם דווקא יזמים-כלכליים: ראש רשות או ועד מקומי שנדרש למבנה קהילתי חדש לטובת מועדון נוער או קשישים למשל; מכינה צבאית המחפשת אתר חדש לפעילותה; יזמי תיירות או בעל נגרייה הזקוק למקום חדש ונרחב יותר – את כל אלו אנו פוגשים לאורך השנים בזכות היכרותנו עם השטח, וממליצים על אימוצם של מבנים היסטוריים נטושים במענה לצרכים חדשים.

החשיבות שבהצפת נושאי רוחב שימוריים ברמה הארצית במהלך השנים ניהלה המועצה לשימור אתרים כמה מאבקים בכוונות להרוס מצודות טיגארט ברחבי הארץ. מסמך המועצה לשימור אתרים ובו סקר מצודות והצבעה על ערכיהן וחשיבותן אומץ על ידי מינהל התכנון, ואין ספק כי המודעות לחשיבות שבשימור מצודות הטיגארט גברה מאוד בוועדות התכנון והבנייה ובקרב הציבור.

כך לדוגמה, במחוז צפון אושרו בשנים האחרונות כמה תוכניות והועלו כמה יוזמות לשימור של מצודות טיגארט הפרוסות במחוז: תוכנית המתמקדת במבנה משטרת קריית שמונה כמרכז התחדשות עירונית עתידית, תוכנית למשטרת נצרת וסביבתה, יוזמת משרד הביטחון להקמת מוזיאון במצודת הטיגארט הנטושה במטולה, תוכנית רט"ג לשימור ולהחייאת מצודת שפר כמבנה למשרדי רט"ג וכמרכז מבקרים. לאלה אפשר לצרף תוכניות להקמה עתידית של אתר מורשת תיירות לפסיפס מגידו ולמבנה המצודה שלצידו, לאחר פינויו העתידי של כלא מגידו. רבים מהמהלכים האלה נעשו בהשראת המסמך וההכרה הציבורית בחשיבותן של המצודות. מהלכים דומים נעשו בעבר בנוגע לרכיבי מורשת בנויה שנעטפו כנושאי רוחב. דוגמאות לכך הן תערוכה ומחקר בנושא מגדלי מים אשר השפיעו על מעמדם כאייקונים לשימור, פרסום על מגדלי האסמים ("סילו ישראלי") וכך הלאה. מהלך כזה טרם קרה, לצערי, במתחמי התחנות המרכזיות של אגד, וכך נכשל מאבקנו על שימורן של תחנות עפולה וטבריה. לכן, בבואנו להגן על אתרים המעידים על תופעה או תקופה מסוימת (משטרות טיגארט, מגדלי מים, תחנות רכבת היסטוריות וכד'), נכון לבסס ככל הניתן את הנימוק לחשיבותם ולהגנתם באמצעות הצגת התופעה שהם מייצגים ברמה הארצית הכללית, לפני הדיון בחשיבות האתר הבודד.

הוועדות למתקנים ביטחוניים

רעה חולה האופיינית לסוגיית המורשת הבנויה בכל רחבי ישראל היא השפעתה של הוולמ"ב (הוועדה למתקנים ביטחוניים –) ועדת תכנון שנדונות בה יוזמות תכנון ובנייה של משרד הביטחון במתקניו. הדיונים בוועדה נסתרים מעיני הוועדות האזרחיות והציבור, ולציבור אין

יכולת לערער על החלטותיה ולהתנגד להן. אומנם ברור ההכרח שסוגיות תכנון ובנייה מסוימות במתקנים ביטחוניים תהיינה חסויות ונסתרות מהמערכות האזרחיות. אלא שברבות השנים נוצר הליך תכנון מקוצר באתרים בבעלות משרד הביטחון שאף שאינם רגישים בהכרח מבחינה ביטחונית, הדיון עליהם נעשה ללא הגופים הציבוריים והאזרחיים, ובלא שמובאת בחשבון ההגנה על אינטרסים ציבוריים ועל נכסי טבע ומורשת. להלן שתי דוגמאות לכך ממחוז צפון מן השנים הנדונות:

עין פית

עין פית היה אחד מכמה כפרים סוריים שהוקמו באזור יער אודם שבצפון הגולן בראשית המאה ה' 17. עד 1967, שימש המתחם גם את הצבא הסורי. במהלך מלחמת ששת הימים נכבש הכפר על ידי חטיבה 8, וננטש. בשנת 2023 התקבלה החלטה להקים עיר דמה לאימוני צה"ל בשטח בנוי, ואושרה הקמתם של כשמונים מבנים דווקא במתחם הכפר הסורי. למרות פגיעות רבות שספג המתחם לאורך השנים, נותר בו מכלול שלם של נוף תרבות: שרידי מבני מגורים ומתקנים חקלאיים, דרכים היסטוריות, בית מעיין, טראסות, גדרות חקלאיות, בארות ובוסתנים. כל אלה מאפשרים למבקרים להתרשם מטיפוסים ומטכנולוגיות בנייה של מרקם כפרי באזור, ומהדרך שבה משתלבת בנייה זו בטופוגרפיה ובנוף של צפון הרמה. המקום מהווה מוקד משיכה למטיילים, ומדי שנה פוקדים אותו אלפי מבקרים. החברה להגנת הטבע, המועצה לשימור אתרים והתארגנות אזרחית ניכרת ביטאו התנגדות נחרצת לתוכנית זאת, ואף הוצעו מקומות חלופיים באזור, שבהם הפגיעה לא תהיה כה חמורה. חרף זאת התוכנית אושרה ללא כל קושי במחשכיה של ועדת הוולמ"ב, והמתחם החדש עתיד להיבנות בעתיד הקרוב.

חוות סג'רה

בחוות סג'רה, שכיום שוכן בה בסיס החינוך של "נערי רפול", נבנתה לפני שנים מספר בימת מושבי קהל מאסיבית. הבימה נבנתה צמוד מאוד למבני החצר ההיסטורית, והיא מסתירה אותם ואף פוגעת בעצים היסטוריים. הבנייה אושרה בוולמ"ב ללא ידיעת המועצה לשימור אתרים וללא ידיעת הוועדה המקומית או הוועדה המחוזית, והביאה, כאמור, לפגיעה ניכרת והרסנית במתחם. שימור המורשת הבנויה הערבית, הדרוזית והצ'רקסית

בצפון

נוסף על מנהלי המחוזות השונים, יש במועצה לשימור אתרים מנהל מחוז ארצי לטיפול בסוגיות המורשת הבנויה ברשויות המקומיות הערביות, ומחוז צפון כולל, כאמור, את מספר הרשויות הערביות הגדול ביותר.

המודעות לנושא שימור המורשת הבנויה הערבית עדיין נמוכה ומאתגרת יותר מאשר במגזר היהודי, בעיקר בגלל השיעור הגבוה של בעלויות פרטיות בהשוואה לבעלויות הפרטיות ביישובים היהודיים, אך גם עקב שלל גורמים נוספים. עבודתו הברוכה של מנהל המחוז סאמר אל הייב ויוזמותיו – ובהן סקר ארצי למיפוי אתרי המורשת הבנויה ביישובים הערביים בישראל, טיפול בעשרות אתרי מורשת ערבית על ידי המועצה לשימור אתרים, וייזום של עשרות תוכניות כוללניות ליישובים הערביים על ידי משרד הפנים ולשכת התכנון בשנים האחרונות – כל אלה מביאות להעצמת הידע ולהעלאת המודעות לנושא. עם זאת, עדיין נדרשים משאבים ויוזמות רבות להרחבת היקפו של שימור המורשת הבנויה ביישובים הערביים.

סיכום

משימותיו העיקריות של מנהל מחוז במועצה לשימור אתרים הן העלאת המודעות לאתרים ולמרקמים של המורשת הבנויה בקרב הציבור הרחב, ההנהגות המקומיות ואנשי התכנון והבנייה בוועדות התכנון; דחיפה וסיוע ליצירת אינוונטר שימור עשיר ומלא ככל הניתן במחוז; יצירת הזדמנויות ושיתופי פעולה, תוך גיוס תקציבים למימוש תהליכים של שימור בפועל. כל אלה בתקווה להמחיש את הפוטנציאל שאנו רואים בשימור ובהחייאת אתרי המורשת הבנויה. הכלים לקידום כל אלה נגזרים מהאתגרים ומההזדמנויות שבמחוזות השונים, מרקעו המקצועי ואופיו של מנהל המחוז, ומיכולתו ליצור שיתופי פעולה רבים ככל הניתן. עוד הם נגזרים מהסיוע שהוא מקבל מהנהלה ומיחידות המטה של המועצה לשימור אתרים ומהיכולת להתייעץ ולקיים דיונים עם מנהלי המחוזות האחרים במועצה. במחוז צפון זכיתי לחוש לאורך השנים בהתקדמות של "נורמות" השימור בוועדות התכנון, ובעקבותיהן בזליגת הנושא לציבור. כשהגעתי למחוז בשנת 2010 נראה היה כי המדד שלפיו עובדת הוועדה המחוזית צפון היה מספר התוכניות המאושרות, ובעיקר המהירות היחסית של התהליכים. עם השנים, ולצד הפעילות האינטנסיבית של המועצה לשימור אתרים, אנשי מקצוע חדשים בוועדה עצמה, ובהם אורי אילן כיו"ר ויהונתן כהן ליטנט כמתכנן, הובילו מדדים אחרים, דוגמת איכות תוכניות ורגישות (שכמעט לא היו נוכחות קודם לכן) להיבטים של שימור מורשת התרבות והנוף. תודה גדולה לאדר' אמיר פרוינדליך, יועץ השימור של הוועדה המחוזית צפון, ואדר' ברכה אור, קודמתו בתפקיד, על הובלת הנושא בוועדה עצמה, תוך דיונים מקצועיים ושיתוף פעולה גדול ופורה עם המועצה לשימור אתרים. עם זאת האיומים בתכנון מוטה פיתוח ובלתי מאוזן אינם מתמעטים: חילופי אנשים בתפקידי מפתח, עליית הפוטנציאל הכלכלי של הקרקע גם במחוז פריפריאלי ואין-סוף אינטרסים שונים ומנוגדים של הגופים הרבים הקיימים בשטח, כל אלה מחייבים חיבור חזק של מנהל המחוז לשטח, לאנשים ולגופים רבים ככל האפשר, כדי להגן על אתרי השימור במחוז, לשמר אותם ולפתח אותם.

על המחבר:

אורי בן ציוני | uri@shimur.org.il

אורי בן ציוני, מנהל מחלקת תכנון ופיתוח במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. בעבר ארכיאולוג ומנהל פרויקט שימור עכו העתיקה במינהל שימור רשות העתיקות. בין 2010 ל-2024 שימש כמנהל מחוז צפון במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.

ארבעים שנה של הגנה, שימור והנחלה של מורשת תרבות בנויה: תשעת אתרי הדגל שבחסות המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, לתשעה אתרים הפזורים במרחב הישראלי כינוי נרדף המתווסף לשמם ההיסטורי: "אתרי הדגל של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל". לכל התשעה מקום נכבד בסולם הכרונולוגי המייצג את סיפור ההתיישבות במרחב הישראלי. לכל אחד מהם ייחוד משלו, ובכל אחד מהם תהליך השימור, הפעילות החינוכית המתפתחת, החוויה התיירותית והפתיחות לציבור רחב ומגוון, מייצגים את התמורות שחלו בתפיסת מורשת התרבות, ערכיה ומעמדה, הן במדינות העולם הן בישראל – במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.

חצר כנרת: "חצר סגורה פתוחה לכל רוח"

מוקי צור, זהבה חכם גבאי ואסף לונדנר

תקציר

במאמר זה יסקר השינוי שחל בחצר כנרת מראשית המאה ה-20 ועד ימינו, הן במתאך הן בתפיסת מורשתה והצגתה לקהל המבקרים בה. החצר בראשיתה הוקמה על ידי המשרד הארץ-ישראלי כחוזה ללימוד חקלאות לאנשי ולנשות העלייה השנייה, במטרה להקנות להם כישורים לעבודת אדמה ולהכשירם להתיישבות קבע. במהלך השנים הפכה החצר למעין מעבדה חברתית. דרכה עברו חלוצים וחלוצות, חולמים וחולמות, ובה התגבשו רעיונות ואידיאות של כלכלה וחברה. אלה היוו בסיס לייסוד ארגונים שייצגו תנועות של פועלים ופועלות, של מוסדות של "המדינה שבדרך" כמו ארגון ה"הגנה", ושימשו תשתית למוסדות הרשמיים של מדינת ישראל לאחר הקמתה. החצר פעלה משנת 1908 ועד 1974, עת ננטשה על ידי צה"ל, והפכה מחצר סגורה לחצר פתוחה לכל עבר. בשנת 2007 שינתה החצר את פניה, וזכתה בהכרה רשמית כ"אתר מורשת"; אתר שנועד לתעד פרק מרכזי בתולדות ההתיישבות בארץ ישראל, להיפתח לקהל רחב ולהציג בפניו את סיפורה הייחודי.

חצר כנרת: התולדות והערכים ההיסטוריים

ראשיתה של חצר כנרת בשנת 1908 כחוזה ללימוד חקלאות לאנשי העלייה השנייה. הקמתה באזור זה קשורה לאירועים ולתהליכים שהתרחשו באזור בשלהי המאה ה-19 ובעשור הראשון של המאה ה-20. שנת 1900 הייתה שנה דרמטית בקורותיה של ההתיישבות היהודית בארץ ישראל. בשנה זו החליט הברון רוטשילד למכור את מושבותיו ליק"א – חברה שרכשה קרקעות באזור זה וגם הייתה אחראית להקמת מושבות בשלהי העלייה הראשונה בגליל התחתון המזרחי. המכירה לא ניתקה את הברון ממחויבותו למושבות שייסד ולא להעמידות להיוסד. הוא נותר נשיא הוועדה הארץ-ישראלית של יק"א, וגם התחייב להוסיף ולממן חלק נכבד מהתיישבות זו. בשנת 1905 רכש פקיד חברת יק"א חיים מרגלית (מרגליות) קלוורסקי את אדמות דלייקה אום ג'וני, גוש קרקעות בדרום-מערב הכנרת. חלק מקרקע זו נמכר להסתדרות הציונית, וארתור רופין, מנהל המשרד הארץ-ישראלי האחראי לקידום פעילותה של ההסתדרות הציונית בארץ ישראל, החליט להקים בחלק זה חוות הכשרה לפועלים לעבודה בחקלאות. החצר הייתה מוקד לרעיונות ולניסויים התיישבותיים, חממה לגידולים חקלאיים וחוזה לפועלות (חוות העלמות בניהולה של חנה מייזל). אלא שהתחלות אלה לו בתסיסה חברתית, ויחסי הפועלים עם מנהל החווה משה ברמן עלו על שרטון. בחווה פרצה שביתה והפועלים גורשו. אבל אירועים אלה היו מנוף לשינוי. קבוצה נבחרת של פועלים קיבלה על עצמה לעבד באופן עצמאי גוש קרקעות מדרום למוצא נהר הירדן מהכנרת, באדמות אום ג'וני, וגם לנסות צורת התיישבות חדשה – שיתופית. זוהי קבוצת דגניה, 1910. ערב מלחמת העולם הראשונה, בנובמבר 1913, קם יישוב שני המבוסס גם הוא על פועלי חוות כנרת – קבוצת כנרת. לאחר מלחמת העולם הראשונה, בתקופת העלייה השלישית, מגיעים לחווה בכנרת פועלים נוספים.

מילות מפתח: חצר כנרת, היסטוריה וסיפור מקום, השימור, החינוך והחוויה התיירותית

פועלים אלה שואפים גם הם לממש רעיונות התיישבות חדשים, והם מקימים את "הקבוצה הגדולה" בעין חרוד שבמזרח עמק יזרעאל, ואת מושב העובדים נהלל במערב עמק יזרעאל.

בשנים הבאות המשיכה חצר כנרת לשמש ערש לרעיונות, להתארגנויות פוליטיות, להכשרת גרעינים להתיישבות ולהקמת קיבוצים ומושבים חדשים. לאחר הקמת מדינת ישראל הייתה לבסיס צבאי, ובשנת 1974, לאחר שהצבא פינה אותה, חל שינוי גם במעמדה ובפעילותה. מעתה סיפורה ההיסטורי של החצר, מיקומה ועיצובה הייחודי שימשו מנוף לשימורה ולהפיכתה ל"אתר דגל"; לא רק בחסות המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, אלא כאתר המושך אליו מבקרים מכל קצווי הארץ, וכמרכז חינוכי החושף ערכי מורשת ומייצר למבקר בו חוויה תיירותית. צומתי דרך מרכזיים בתהליך השיקום, השחזור, השימור ופתיחתה של חצר כנרת לקהל הרחב האיש שהוביל את מאמצי השכנוע בצורך לשקם את חצר כנרת לאחר פינויה ולדאוג לתיעוד ראוי שלה היה מרדכי חדש – חבר קבוצת כנרת. הישגיו היו רבים, אלא שהשחזור ארך שנים אחדות, וכך הגדיר את החצר בשנים אלה אליעזר משה סלוצקין, אחד הפועלים שעבד במקום: "החצר הסגורה הפתוחה לכל רוח". להבדיל מבניית החצר בימי העלייה השנייה, שנמשכה בין שנתיים לארבע שנים, תהליך השימור והשחזור נמשך יותר מחמישים שנה. שפע האירועים, הדמויות והרעיונות שנקשרו בחצר גרם להתלבטויות ולוויכוחים אין-ספור בדבר אופן הסיפור הראוי של תולדות החווה.

על ההמשכיות של התהליך יעיד קובץ מרתק של מסמכים שריכז אהרוניק ישראלי, מבניה הראשונים של קבוצת כנרת. באמצעות המסמכים הללו אפשר להתחקות אחרי התמורות שחלו בדרך לפיתוח האתר, לשימורו ולפתיחתו לקהל הרחב. בשנות השבעים הוביל האגף לתכנון ופיתוח של מנהל מקרקעי ישראל הכנה של תיק שימור ראשוני לחצר כנרת. להכנת התיק גויס האדריכל אלכס קשטן, ולצידו פעלו חברים נוספים שהתרוצצו ולקטו מידע וסיפורים (מינהל מקרקעי ישראל, 1976).

לימים התיעוד הפך לספר: חצר כנרת ואנשיה: סיפורה של החווה הלאומית הראשונה – דברים בשם אומרם (גרא, 1996). תיק התיעוד לחצר כנרת נחשב לראשון מסוגו. על בסיס מסמך זה אמור היה להתבצע תהליך השיקום, השימור, השחזור וההפעלה של החצר. למרות זאת, תהליך השיקום נתקל במכשולים רבים, לא פעם בגלל גיוס משאבים, או ויכוח על השימוש והתוכן המיועדים לאתר המורשת. בשנת 1984 נרשמה עמותה חדשה, "העמותה לשחזור חצר כנרת – ע"ר". וכך נקבע: בראש העמותה יעמוד ראש המועצה האזורית עמק הירדן ולצידו נציגים מהיישובים שצמחו בחצר כנרת ובשכנות לה. עיון במסמכים הרבים השמורים בחצר כנרת חושף תיעוד מרתק של תהליך השיקום. וכך מתארת זהבה חכם גבאי, מנהלת אתר חצר כנרת, את תוכנו של התיעוד:

מצד אחד, המבנים באתר נוטים לנפול, ומנגד, מתקיימים ויכוחים ואי הסכמות בנוגע לאופן השימור והתפעול הראוי של המקום. למרות הכוונות הטובות של כלל הגורמים המעורבים, המחלוקות הללו פגעו במאמצים לשימור ופיתוח האתר. והמים בירדן לא זרמו אך השנים חלפו ועברו להן.

בשנות התשעים, בהובלתו של אהרוניק ישראלי, זכה מבנה חוות העלמות להיות הראשון בתהליך הארוך של שיקום ושימור החצר. אולם צעד זה לא קידם את שימור החצר כולה. ויכוחים בין חברי העמותה על מי להטיל את האחריות לשימור ומה יהיו מאפייני הפיתוח מנעו את השלמת הפרויקט. החלטת משרד הפנים ב־2003, לשנות את מעמדה המוניציפלי של המושבה כנרת, ממועצה מקומית לחלק מהמועצה האזורית עמק הירדן – שינתה את המצב.

בשנת 2006 פנה יוסי ורדי, ראש המועצה האזורית עמק הירדן, ליוסי פלדמן, מנכ"ל המועצה לשימור אתרי מורשת, וביקש את עזרתו בהפיכת החצר למרכז מבקרים. בעקבות הפנייה הועברה הזכות לשימור המבנים, שחזור האתר, והפעלתו מחדש כאתר חינוכי פעיל למועצה לשימור אתרי מורשת ישראל. בכך באו לידי סיום הוויכוחים והמאבקים בין השותפים לעמותה, שבלמו במשך השנים את פיתוחה של החצר. החצר משנה פניה: לא רק חצר המשמרת זיכרון היסטורי, אלא חצר המייצרת חוויה חינוכית ותיירותית בהובלת עמרי שלמון, מנהל מחוז צפון של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל באותה עת, החלה חצר כנרת משנה את פניה. הפתיחה הרשמית שבה הוצג השינוי הניהולי השימורי הייתה בשנת 2007 באירוע הפתיחה הוצב שלט כחול שהעיד על השינוי שחל במעמדה של חצר כנרת. שנה אחר כך, במלאות מאה שנה לחצר (1908 – 2008), נחגגה רשמית פתיחת האתר.

בשנים הראשונות התבסס תהליך השימור על ספר התיעוד (מינהל מקרקעי ישראל, 1976). בתחילה שומרו כל מבני החצר הקיימים: החאן, האסם, חדר האוכל, בית מגורי המשפחות ובית המנהל. בהמשך קיבלה המועצה לשימור החלטה נועזת: לשחזר אחדים ממבני החצר ההיסטוריים שלא נותר מהם זכר. ראשון לשחזור היה שובך היונים ב"לב" החצר. אחר כך הוחלט לשחזר את האגף המשקי – מבנה שגודלו כ- 600 מ"ר – שנהרס אי אז במהלך שנות החמישים, עם כניסת צה"ל לחצר כנרת. מהנדסי המועצה שקדו על התוכניות והסתמכו על תוכניות קודמות של השחזור. תוך כדי ביצוע העבודות על ידי צוותי השימור הפיזי בהובלתו של ארנון חפץ, האחראי לתחום השימור הפיזי במועצה לשימור הבחינו המשמרים כי רצפת המבנה גדולה במטר וחצי מהמתוכנן. הוחלט על התאמת המבנה למציאות שהייתה בעת הקמתו, ולשם כך הוגדלו הנדבכים התחתונים של מסד האבן. התוצאה הייתה שחזור אותנטי ומוקפד, והצגת מבנה התואם בכל פרטיו את המבנה המקורי. בשנת 2019 נחנך האגף המשקי, כולל רוב התצוגה.

תהליך השימור המורכב והיסודי שהתבצע בחצר כנרת מציג דילמות הדורשות הכרעה ומלוות את תהליך השימור כולו. דוגמה לדילמות שכאלה היא נראות המבנים: עד כמה להיות נאמן למקור? העובדה שכל מבנה עובר תמורות ושינויים במהלך השנים מחייבת תיעוד דקדקני, בחינת ערכי המורשת של הנכס, ונאמנות להגדרות ולכללי השימור. ואכן, הנכס כיום בשער הברזל הקבוע בחומת הבזלת, זוכה להתרשם מהמתחם המזכיר את החצר שהייתה כאן אי אז בראשית המאה העשרים, כשהתהלכו בה חלוצות וחלוצים, חולמים ומגשימים. אך לא זו בלבד, אותו מבקר זוכה להתרשם גם מדרכם של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ושל עובדיה, להוסיף ולשכלל את חוויית הביקור באותה חצר הקטורה בחומה אך פרוצה לכל רוח, כדברי סלוצקין.

את התוכנית החינוכית לפיתוח החצר כאתר מורשת, החלה המועצה לשימור אתרים לקדם כבר בשנת 2007. תרומה מזאב מוזס, מי שאביו היה מבוגרי "המחנות העולים" וממייסדי קיבוץ עוז חיים, אפשרה לצרף למערך החינוכי חבורה צעירה מקבוצות הבוגרים של המחנות העולים. חבורות אלו הגיעו לעבודה בחצר משלושה מוקדים, חלקם השתייכו לקיבוצים עירוניים במגדל העמק ונצרת עילית, (היום נוף הגליל) וחלקם לקיבוץ נערן. המועצה לשימור אתרים בשיתוף צוות מחנות העולים שקלה כיצד יש להציג למבקרים את חצר כנרת. המוטו הבסיסי היה לתת דגש להדרכה החינוכית. ההדרכה צריכה להיות בדגש חינוך וערכים שתואמים את רוח החצר ורלוונטיים למציאות של היום. לשם כך הוכשרו צוותי הבוגרים של המחנות העולים, הצוותים כללו את המדריכים שנבחרו להיות בחצר, וגם מדריכים נוספים

מהחבורה. ההכשרה כללה מפגשים מקצועיים וכן עבודה על ערכים והקשר שלהם למקום ולמציאות העכשווית. המטרה בהדרכה התבססה על מפגש בין המדריכים והמודרכים, במטרה ליצור דו שיח ודיאלוג. באופן זה, ומתוך רצון להנחיל את מורשת החצר ורעיונותיה המרכזיים ש"נולדו" כאן, פיתח צוות החצר פעילויות חינוך והנחלה מגוונות, כמתואר דלהלן:

*חוויית ההדרכה המנחילה את סיפורה של החצר ותולדותיה.

*המחשה ותצוגות: "בחווות העלמות" בדגש על נשות העלייה השנייה, ובחאן העתיק – בדגש על סיפורה הכולל ותולדותיה של חצר כנרת.

*באגף המשקי המשוחזר ורחב הידיים נערכים אירועי תרבות, ימי עיון ומחקר, הרצאות נושאיות, אירועי תרבות וזמר עברי, אירועים משפחתיים ואחרים.

*מחסן הבגדים: מוקד לסדנאות ולפעילות קבוצתית.

*סדנאות: O.D.T בכלל החדרים ושטחי החצר.

*המכבסה והמחלבה: נפתחה גלריה המציגה תערוכות מתחלפות ברוח החצר. בימים אלה נפתחת התערוכה "התשמע קולי" (כשם שיר של רחל), ובה בעיקר יצירות של נשים.

לקראת סיומן של פעולות השימור ופתיחת החצר לציבור הוחלט לקדם שני פרויקטים גדולים, שניהם ביוזמה ובביצוע של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל:

"*לילות כנרת" – מופע אור-קולי חווייתי על תולדות החצר, חלוציה וחלוצותיה.

*סרט על תולדות החצר, שיוקרן באסם ההיסטורי שהוסב לאודיטוריום ומשמש לפעילויות שונות

סיכום

את הביטוי "חצר סגורה פתוחה לכל רוח" אימץ ההיסטוריון מוקי צור בבואו לתאר את חצר כנרת ולסקור את תולדותיה, פועלה ותרומתה. לדבריו, סיפורה של חצר כנרת מורכב משני פרקים עיקריים: הפרק הראשון ראשיתו למן הקמתה בשנת 1908 כחווה ניסיונות חקלאית, שבה גובשו רעיונות לכדי אבני יסוד בהקמתן של מדינת ישראל והחברה הארץ-ישראלית, כפי שהתפתחו לאורך השנים: השיתוף, הקבוצה, הקיבוץ, מושב העובדים, ארגון ה"הגנה", ובהמשך צה"ל, המשביר המרכזי, בנק הפועלים. כל אלה הם "עוגנים" משמעותיים, שגם אם עברו תמורות לא מעטות הרי הם מייצגים גם כיום, ברלוונטיות לא מבוטלת, את דמותה של מדינת ישראל. בחלוף שנים רבות, מאז נעזבה החצר בשנת 1974, עת עזב אותה גדוד הנח"ל 902, החל הפרק המשמעותי השני בתולדותיה של חצר כנרת. פרק זה מאופיין בכוונה המוצהרת "ללדת" את חצר כנרת מחדש, בדרך הארוכה להחייאתה, לשימורה ולשחזורה האוטנטיים, ולהפיכתה לאתר פעיל להנחלת מורשתה בהיבט הפיזי של שימור ושחזור מחמירים, ובתוך אלה לצקת ולהחיות את המורשת הרעיונית והרוחנית; את מרקם החיים מראשיתה של החצר ואת השיח המתמיד, המתחייב, בין סיפורי העבר לבין הנחלתם, בעת הזו, ברוח התקופה, ברוח המסרים והערכים שלחם לא נס.

ואכן, "החצר הסגורה" שוחזרה ושומרה במתכונת של חצר פיזית שלמה כפי שהוקמה בראשיתה, אך גם "פרוצה לכל רוח", במטרה להנחיל סיפור ארץ-ישראלי המתייחד בערכיו וברוחו, פתוח לכול ונועד לכולם.

תודות

רבים וטובים לקחו חלק בתולדותיה, בשימורה ובסיפורה של חצר כנרת לדורות הבאים: חלוצים וחלוצות, מנהיגים ומנהיגות, חברי קיבוצים ותושבי כנרת מושבה, העמותה לשחזור חצר כנרת, המועצה האזורית עמק הירדן ויישוביה, קבוצות השימור והתכנון של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, מטה המועצה והצוות החינוכי של חצר כנרת, למן שנת 2007, עת קיבלה המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל את האחריות לתפעל את שימור החצר.

תודה לכולם.

תם, ועדיין לא נשלם...

על המחברים:

מוקי צור Muki_tsur@walla.com | מוקי צור הוא היסטוריון, מחנך, חבר קיבוץ עין גב. מפעילי הנחלת המורשת, המחקר והסיפור בסדר יומה של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.

זהבה חכם-גבאי zehavahg@walla.co.il | זהבה חכם-גבאי היא מנהלת אתר חצר כנרת, המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. מורת דרך מוסמכת ובעלת תואר שני בחינוך רב-תחומי.

אסף לונדנר h.kineret@gmail.com | אסף לונדנר הוא רכז הדרכה בחצר כנרת, המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. מורה דרך מוסמך, בעל תואר ראשון בלימודי ארץ ישראל.

ספרים חדשים על המדף

קריטקטורה: קריקטורות על ארכיטקטורה, בנייה ושימור, אדריכל משה שפירא

הוצאת ספריית יהודה דקל – המועצה לשימור אתרי מורשת

בישראל, 2024

ספר קריקטורות ייחודי של האדריכל משה שפירא, על ארכיטקטורה, בנייה ושימור מבנים. הספר מנגיש לקורא את נושא השימור על ידי הבנת שפת השימור, מדיניות תכנון השימור, הסבר על ביקורת משמרים והבאת דוגמאות לפרטי בניין.

הפרק האחרון בספר אוייר בעקבות אירועי ה-7 באוקטובר מוקדש לענר שפירא בנו של משה, שנהרג ב-7 באוקטובר.

קווים בדמותו: שלמה הלל באיורים פרי עטו, ד"ר משה פוקסמן שע"ל

הוצאת ספריית יהודה דקל – המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, 2025

שלמה הלל, מי שהיה שר המשטרה והפנים, יושב ראש הכנסת, יושב ראש קרן היסוד ונשיא המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, מי ששמו נקשר בפרקי הגבורה של הקמת מדינת ישראל, ובאלה מבצעי העפלה מעיראק ומארצות ערב, אך רק מעטים מכירים את איריו, אותם שירבט במהלך הדיונים הארוכים בכנסת של אישים פעילים ברשויות השלטון, שיחד עימו עיצבו את פניה של מדינת ישראל. הספר מאגד בתוכו מקבץ מאיורים אלה ומעלה חיוך ובה בעת מתעד אירועים בתולדות מדינת ישראל.

Values and Sites: Kibbutz's Cultural Heritage, Prof. Irit Amit-Cohen

Published by Yehuda Dekel Library – The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel, 2025

This book explores the kibbutz as a unique communal framework that integrates physical, social, cultural, and ideological elements, emphasizing the concepts of "yard", "place", and "home". It focuses on the role of cultural heritage assets - such as buildings and vegetation - in shaping a sense of belonging and identity, especially as the kibbutz undergoes significant social, economic, and ideological transformation. The book highlights how preserving these heritage elements can support community continuity and strengthen collective identity in times of change.

This research book is based on interviews, historical and official documents, and field surveys, and can serve as a practical tool for kibbutz members, planners, and decisionmakers in preserving the Kibbutz cultural heritage assets.

The author of the book, Prof. Amit-Cohen specializes in the interrelations between preservation, planning, economic development and social implications. Until now, she has published a wide range of books and research studies addressing these subjects.

גשר המפגש: סיפורו של פרויקט שימור מיכאל כהן

הוצאת ספריית יהודה דקל – המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, 2025

ספר בפורמט אלבומי המספר את סיפורו של פרויקט שימור. גשר אל_מג'מע, יצירה ארכיטקטונית מרהיבה ביופייה הממוקמת בנוף הפסטורלי מעל נהר הירדן, שעוררה את סקרנותם של העוברים בסביבה מאז יסודו. הפרויקט נרקם במשך למעלה מעשור בשילוב פוליטיקה מקומית ובינלאומית, שיתופי פעולה בין ארגונים, קשרים בין צבאות ובגיוס משאבים, אך בעיקר על בסיס קשרים אישיים שהבשילו לשיתוף פעולה איטלקי, ירדני וישראלי.

סיפור שמרכזו הוא פרויקט שימור הינו חידוש בנוף ארצנו, אבל הוא ושכמותו עשויים לקרב את הציבור ומקבלי ההחלטות לעולם השימור ולהכיר בחשיבותו, שהיא חיונית כל כך להבטחת טיפול ראוי בנכסי מורשת תרבות ומסירתם לדורות הבאים.

בית המחוקקים הראשון, סיפורו של בית פרומין - מוזיאון הכנסת, אדריכל מיכאל יעקובסון

הוצאת ספריית יהודה דקל – המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, 2025

בית פרומין הוא שמו של הבניין שהיה משכנה הראשון של הכנסת בירושלים. הבניין שבראשיתו יועד למסחר ומגורים, הפך לבית מחוקקים לאחר קום המדינה ושימש את הכנסת במשך 16 שנה. באוגוסט 1966 עברה הכנסת למשכנה החדש בגבעת רם, והמבנה ברחוב המלך ג'ורג' ננטש. הודות למאבק ציבורי הבניין שומר, שופץ ובשנת 2025 נפתח מחדש והפך למוזיאון הכנסת המתעד את ההיסטוריה הפרלמנטרית של ישראל ומנגיש אותה לקהל מבקרים רחב. הספר מתאר במילים, במסמכים ובתצלומים את תולדות בית המחוקקים הראשון, את תהליך שימור הבית והפיכתו למוזיאון.

יד ראשונה מחוזה המדינה - שימור פריטי מקור מארכיון תיאודור הרצל במעבדת השימור של הארכיון הציוני המרכזי

הוצאת ספריית יהודה דקל – המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, 2025

בארכיון הציוני המרכזי בירושלים מכונסים אוספים היסטוריים, פרטיים ומוסדיים, המתעדים את תולדות העם היהודי. אחד האוספים המרשימים הוא ארכיון תיאודור הרצל הכולל את יומניו של הרצל, תעודות אישיות, התכתבויות, יצירות ספרותיות, כתב היד המקורי של הרומן

"אלטנוילנד" ושפע פריטים המעידים על אישיותו, ועל תרומתו הגדולה לצמיחת התנועה הציונית. שיני הזמן פגעו בפריטים יקרי ערך אלו. כדי להצילם למען הדורות הבאים יזם הארכיון הציוני, בסיוע המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, פרויקט לשימור עשרות פריטים מהאוסף. הספר מתאר את הפעולות לשימור פריטי ארכיון נבחרים - תעודות, כריכה ויצירות אומנות, מפרט את הרקע ההיסטורי שלהם וחושף גילויים חדשים הקשורים בהם.

מיכאל (מיקי) גינזבורג, 1945 – 2025. נאמן השימור והמורשת

חומי נובנשטרן

מיכאל (מיקי) גינזבורג הצטרף כחבר למועצה לשימור אתרי מורשת בישראל (ע"ר) בשנת 2007, וביקש לתרום מכישוריו וידעותיו לארגון.

מיקי, יליד הארץ, משפטן בהשכלתו, עבד במשך 43 שנים בבנק לאומי בישראל ובחול"ל, ועסק בעיקר בתחום הבנקאות הבין-לאומית.

מיקי היה איש אשכולות ותרבות. הוא היה בקיא בהיסטוריה ובמורשת של עם ישראל, ובמיוחד של ארץ ישראל. כאיש בעל אוריינטציה של ארגון ושיטות הוא נשא את דגל הקדמה, אך בד

בבד כיבד את העבר – ובמיוחד את ערכו של שימור המבנים והאתרים ההיסטוריים.

עם הצטרפותו כחבר למועצה לשימור אתרים, מיקי ראה במערכת המחשוב כלי עזר מרכזי בארגון ובניהול העבודה המשרדית והקשר עם ציבור הנאמנים, ולקח על עצמו לשלב את המחשב בניהול רשימות התפוצה, ובהעברת מידע שוטף על פעילות המועצה באמצעות דיוור. מיקי קיבל על עצמו לעזור בטיפול השוטף בהוצאה לפועל של שילוט מבנים ואתרים היסטוריים ברחבי הארץ, ובליווי סדנאות הצילום באתרים היסטוריים. מיקי היה נכון לכל בקשה לעזרה בעריכת חומרים ובהפצתם לציבור. כצלם חובב מוכשר, צילומיו הם מאגר בלתי נדלה לפרסומי המועצה.

תרומתו של מיקי לעבודת המועצה הייתה רבה – הן כלפי פנים, דוגמת ארגון ספר הטלפונים של עובדי המועצה, הן כלפי חוץ, במציאת דרכים להעברת היקף פעילותה של המועצה לשימור אתרים לציבור הנאמנים והפעילים ולציבור הרחב. הזדהותו עם המועצה, מטרותיה ופעילותה הייתה כה גדולה עד שנדמה היה שהוא חלק ממערך העובדים של הארגון, ולא מתנדב. מיקי היה איש עקרונות. שותף לדרך שעשה את עבודתו באמונה וביסודיות. מה שדרש מאחרים, דרש בראש וראשונה מיכאל (מיקי) גינזבורג, 1945 – 2025. נאמן השימור והמורשת חומי נובנשטרן מעצמו. הוא היה חבר אמיתי שסייע תמיד בשמחה ובכשרון. בכל

נושא שלקח על עצמו טיפל ברצינות, בדיוקנות ובהתמדה, ואף גייס את בני משפחתו לעזרה. הנהלת המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ראתה במיקי דוגמה ומופת לאדם המקדיש ללא גבול מזמנו וממרצו לארגון,

ועל כך זכה באות יקיר המועצה לשנת תשפ"ב 2022. - מיקי, במותו ובחייו, היה מיוחד, ומופת לאחרים. המועצה לשימור אתרים זכתה בחבר מסור. "היה איש ואיננו עוד". יהי זכרו ברוך.

Yehuda Dekel, the “bulldozer” of The Council for Conservation of Heritage

Sites in Israel

This is the 14th issue of Atarim – the Magazine, and it marks forty years of The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel. It is undoubtedly a good opportunity to recall the contributions of the founding fathers – Yossi Feldman, Shlomo Hillel, Saadia Mendel and others. Last on this list, but almost certainly "first among equals" - is Yehuda Dekel.

Dekel was one of this land's finest sons. He was born in Herzliya in 1929 to parents who were among the founders of the moshava, studied agriculture at the Mikveh Israel Agricultural School and earned a master's degree in agricultural sciences at the Hebrew University. In his youth, he was a Palmach a fighter; he went on to serve in the IDF and completed his service with the rank of lieutenant colonel in the Armored Corps.

Dekel devoted some forty years of his life to settlement development throughout the country, and in the 1980s, served for almost a decade as the director-general of the Jewish Agency's Settlement Department. In this role, he became acquainted with the first attempts to establish The Council for Conservation of Buildings and Settlement Sites, as it was then called, and quickly became one of the main driving forces behind the creation of a national conservation body.

Yehuda Dekel was one of the organizers of the Council's founding conference, at the Van Leer Institute in Jerusalem in December 1984, where he delivered the keynote speech. Among other things, he said: "The establishment of The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel was essential. It was intended first and foremost to protect the historic heritage of Eretz Israel and the buildings and sites that were built here and operated for thousands of years."

In his remarks, Dekel outlined the Council's work plan in its early years: identifying and rescuing sites, restoration and conservation, heritage conservation education and improving the legislative process at all levels to protect buildings and sites. He concluded his brief speech with the sentence: "A people and a state without a past and a heritage have no future and will never have one." In the Council's early years, Yehuda Dekel still served as

the director-general of the Jewish Agency, and he helped the Council in various ways, including raising funds for it. He was the driving force behind the reconstruction and rehabilitation of the Ayalon Institute on Kibbutzim Hill, north of Rehovot, and he brought the Council a valuable "dowry" from the Institute: Shlomo Hillel, then Speaker of the Knesset. In his youth, Hillel had helped

establish the Ayalon Institute, an underground ammunition factory, and Dekel reached an agreement with him: to join The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel as its president when he finished his political activity. Indeed, Shlomo Hillel served as president of The Conservation Council for 28 years, until his final day.

In the early 1990s, Yehuda Dekel began full-time activity at the Council, as chairman of the Executive Committee.

From then on – for 15 consecutive years – he carried the burden of conservation on his shoulders, and was privileged to see the Council grow and flourish. As with every role he assumed, at the Council, too, Yehuda brought his "bulldozer" qualities into play – something that was reflected in everything he did. Following are

three major examples:

A. Bringing the ship Galina to Israel and installing it at the Atlit Detention Camp

At the Atlit Camp, which commemorates the clandestine immigration enterprise, a proposal was made to install a full-scale ship that was identical to the clandestine immigration ships. After a lengthy search, a ship was located in Latvia. Its journey to Israel was fraught with many difficulties, but Yehuda Dekel, in his role as chairman of the Council's Executive Committee, spared no effort in pushing the operation forward, until the Galina, as it was called, was brought to the Atlit Camp in 2006 and transformed into a museum.

B. The establishment of the Friendship Museum (Museum HaRe'ut) at the Koach Fortress in the Galilee As one of the fighters in the Palmach's Yiftach Brigade in the War of Independence, Yehuda was deeply connected to the battles for the Nebi Yusha police station, during which 12 of his fellow soldiers from the HaTsofim scout-training program at Kibbutz Dafna fell. He conceived, initiated and planned the Friendship Museum at the police compound and over a long period of time, cleared all the obstacles that stood in the way of the project. For more than ten years, he devoted himself to this endeavor, collecting every testimony, document and photograph, raising funds and working to ensure that the government declare it a national memorial site. In the midst of his work on the project – he passed away. Six years after his death, the Friendship Museum was opened by The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel and named in his honor.

C. The Council's move toward independence Although this has been largely forgotten, until 2007 The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel was part of the Society for the Protection of Nature. In the early 21st century, the

Council's leaders increasingly sought to become independent. Discussions and examinations took place and concerns were raised, but Yehuda Dekel pushed with all his might to complete the process. With his last bit strength, Yehuda ran between institutions, accounting offices and law firms to further this matter. Two weeks before his death, in early 2008, the Council became an independent organization. The conference at which the decision was taken to become independent was held at the Minkov Orchard site in Rehovot. Yehuda delivered the keynote address in a hoarse but confident voice, announced the move toward independence and wished the Council success on its new path. At the end of the ceremony, he returned home, and a few days after he passed away.

After his death, The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel and the Dekel family decided to establish the Yehuda Dekel Library – a publishing enterprise for books on conservation issues in particular, and on Eretz Israel in general. Since the beginning of 2009, over 60 books have been published by the Yehuda Dekel Library, which have been celebrated and achieved success in the book market.

On the 40th anniversary of The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel. Definitely not a summation...

To our dear conservation trustees,

The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel is celebrating four decades of its existence under its two names.

Its original name, "The Council for Conservation of Buildings and Settlement Sites," was given upon its founding in 1984, and its current name was adopted when the Council became independent in 1998, after 23 years as a part of the Society for the Protection of Nature in Israel.

In contrast to the Israelites' journey in the desert, when The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel was founded 40 years ago, the clocks of time were ticking and the bells of conservation were ringing loudly and there was an urgent need for a corrective approach to the lost years, as well as to the lack of state and public understanding of the acute need to protect and conserve unique cultural assets. This need affected all cultural landscapes, especially the built environment, and all aspects of development in general, since the absence

of a conservation body responsible for determining heritage conservation agendas was hidden/present and emerged into the public consciousness only in the early 1980s.

We look back nostalgically at the historical assets that have vanished from the landscape – layers of buildings, entire textures, cultural landscapes - that could have been part of the country's physical development and part of the larger, unique story of the heritage of the Land of Israel that took shape here over the generations.

Suffice it to mention Jewish settlement in the ancient cities that have existed continuously from time immemorial until the modern era; the historical settlement cores inhabited by various ethnic groups and sectors in villages; the cores of the historic moshavot, the Hebrew cities, the mixed cities; the various forms of Zionist settlement - the moshav, the kibbutz and the village; the agricultural schools, with their characteristic tree-lined boulevards; and historic roads. If out of an awareness of their importance and a sense of responsibility, all these had been integrated into accelerated development programs - then the picture of settlement continuity would have been entirely different.

Hence, an acute need - which was "suddenly" revealed - arose to establish a significant state or semi-state conservation body. Its entry into the Israeli space in 1984 came about with maturation - even if, as noted, belatedly.

Thus, we are duty-bound to mention the initiators and founders of this body, the pioneers of The Society for the Protection of Nature - Prof. Amotz Zehavi, Azaria Alon, Yossi Feldman and their colleagues, along with public figures like the fourth president of the State of Israel, Prof. Ephraim Katzir, Prof. Ze'ev Vilnai, Uri Yaffe, Shlomo Hillel and Yehuda Dekel - who collectively had the wisdom and courage to establish The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel. They were the ones who understood that such a young body would do well to stand on three firm pillars: the public pillar; the statutory, engineering and planning pillar, responsible for physical conservation; and the educational pillar, which would transmit heritage by maintaining the heritage sites and ensuring their accessibility.

Only this discourse, the "start-up" that they founded, could contend with the challenges that arose already at the very beginning of the difficult journey. In the face of the incomprehension, the poor awareness of conservation and the lack of understanding that characterized the race for "concrete and cement development," there is an obligation to refrain from throwing to the wind the accomplishments of the builders and pioneers who created a state here.

It was a tremendous effort - not without frustration, not without failures. In the background loomed the demolition in 1959-1960 of the Herzliya Gymnasium building - a special and symbolic structure - and the desire to replace it with a new building, only because of its poor physical state. Without making any judgment, if the Society for the Protection of Nature had existed in the early 1950s, Lake Hula would probably not have been drained, and the ecological damage caused to the environment for many years would have been avoided. Similarly, we can assume that the Herzliya Gymnasium would not have been demolished if a body such as the Conservation Council had existed in those years.

40 years is not a time for summation, and Issue 14 of Atarim - the Magazine does not pretend to do so. It is a point in time and space that allows us to look back with considerable satisfaction on what has been achieved, the successes, and significant signs of encouragement from decision-makers and the general public regarding their understanding of the obligation to conserve for the sake of future generations - just as today's builders and developers will want their activities and creations to have continuity and presence in the face of development plans.

Four statements, perhaps immortal, emphasized in different ways the importance of sensitivity and commitment to conservation:

"A renewing and creative generation does not throw the cultural heritage of ages into the dustbin"

Berl Katznelson, one of the Leader of the Labor Zionist movement, philosopher and a writer

"A nation that doesn't respect its past will have a dull present and an uncertain future"

Yigal Allon, one of the commanders of the Palmach, the educator from Masha-Kfar Tabor and one of the founders of Kibbutz Ginosar

"A land is all its generations; culture is all its times. We are indebted to those who came before us and are trustees for those who come after us"

Haim Gouri, poet, author and Palmach fighter

"The farther back you can look, the farther forward you are likely to see"

Winston Churchill, British colonial secretary at the beginning of the 20th century, and later, during World War II, prime minister

The 40 years that have passed are a launch pad, a platform for lifting off toward the heritage and conservation challenges that face us. We have complete faith that the general public, the planning institutions, and both state and

local leadership will enable us, at The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel, the public that is committed to conservation, the volunteers, the heritage and visitor sites and the decision-makers to continue on this path, and even more vigorously, despite the difficulties and challenges that are the inevitable - and especially in these days of war. We have faith that in the struggle over our identity we will solidify into a productive, strong state that is sensitive to its past and sensitive to its future.

Atarim – the Magazine is published as part of the Yehuda Dekel Library of The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel. Yehuda Dekel, a Palmach fighter who helped further the settlement enterprise, served as chairman of The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel and did much to strengthen its status and image. Our gratitude goes to his son Boaz Dekel, who continues his legacy.

Sincere thanks to the writers, researchers, and staff of The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel and to the Ministry of Heritage, its staff and supporting bodies.

Special thanks to Ronni Haimov, director of the Publications and Digital Information Department, for his boundless dedication and professionalism, and to his team, for their dedicated work.

To Prof. Irit Amit-Cohen, a member of the board of directors of The Council for Conservation Council and editor of Atarim - The Magazine since its inception, for acceding to my request at the time to bring this excellent magazine to the Israeli public. Thanks to her knowledge, experience and the close ties she has maintained with conservation professionals and with the effervescent field of conservation and heritage advancement, and to her unique talent - this enterprise, this publication, has become an important and ongoing work.

Yours as always,

Omri Shalmon

CEO

The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel

Editor's Preface

Forty years – trends and changes in the perception of cultural heritage, values and conservation The founding conference of the Conservation Council was held on December 17, 1984, during Hanukkah. At this conference, the organization's name was announced: "The Council for the Conservation of Buildings and Settlement Sites." In 2008, following the decision to separate from the Society for the Protection of Nature in Israel and operate as an independent organization, the name was changed to "The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel," commonly known as The Conservation Council. Seventeen years have passed since then, and the organization has become known in Israel by this abbreviated name, and associated with public events and responsibility for hundreds of sites in cities, moshavim and kibbutzim in the north, south, and center of the country. The evolution of the name reflects not only changes in legislation, administrative arrangements and formal status, but also changes within the Council – in its public standing, scope of work, composition, internal discourse and approach to its mission: strengthening awareness of the importance and values of cultural heritage and the conservation of the assets and landscapes that represent them.

The Conservation Council does not operate in a vacuum. Events over time, in Israel and around the world, changes in the perception of cultural heritage conservation, definitions that were added, functions and features associated with it - and their expression in international and national institutions, organizations, and documents –have all had significant impact on the Council's development, activities, conduct and status. Issue 14 of Atarim – the Magazine seeks to present this reciprocal relationship. The scholarly articles and reviews included herein focus on the discourse that has taken place over the past forty years – since the announcement of the establishment of the Conservation

Council until today - between it and universal perceptions, approaches and trends.

The Magazine opens with a review that introduces its central theme. It is followed by an article by Prof.

Irit Amit-Cohen, entitled "Forty years: Universal changes in the perception of cultural heritage, assets and landscape, and their implications for the work of the council for conservation of heritage sites in Israel."

This article outlines a timeline of approaches, as reflected in international documents, and draws parallels between these approaches and important junctions in the Council's development. Appended to the article is a description of the changes the Council has undergone in its forty years of existence. This companion piece, "The Council for the Conservation of Cultural Heritage Sites: Characteristics and changes 1984–2025"

was written by the Council's deputy director, Humi Novenstern, who has been an integral part of the Council for many years, and is closely familiar with its development and the changes that took place.

The second article, which is a continuation of the first, focuses on the developments that have taken place in memory preservation in Israel since the events of October 7, 2023, the central role attributed to tangible heritage assets and their recognition as agents of memory in relation to events and worldviews. "Iron skeletons are no longer silent: Conservation and erasure of landscapes of memory, commemoration and protest by the

side of the road," an article written by curator and heritage and culture interpreter and presenter Keren Oz, examines how heritage is created in the wake of contemporary events. In the next article, Ra'anan Kislev, a longtime member of Kibbutz Be'eri who headed the Conservation Administration at the Israel Antiquities Authority and currently serves as a consultant for the documentation and commemoration project at Kibbutz Be'eri and Kibbutz Nir Yitzhak, continues the idea of the previous article. Heritage in the making: Conservation and commemoration in the aftermath of the events of October 7 discusses the dilemmas involved in the commemoration of the events, both for the injured communities and at the national level.

Dr. Nirit Shalev Kalifa and Dina Grossman collaborated in the writing of "Collecting and documenting trauma objects in the Gaza Border communities." As in the previous two articles, this article also addresses contemporary developments related to heritage and conservation following the events of October 7. In their roles at Yad Ben-Zvi as documenters, conservators and

directors of collections of everyday items and objects that bear witness to the destruction of Gaza Border communities and the accompanying trauma, they explore new definitions that are needed to describe and preserve this phenomenon.

The next group of articles presents the changes that have occurred in the perception of cultural heritage in recent decades. Architect Dr. Yair Varon in his article, "Survey of settlement sites in Israel: The sites, the plan, the movement," examines the survey of settlement sites in Israel that was published in 1969 – one of the Council's foundational historical documents. The initiators of the study, Elisha Efrat and Ohad Gavrieli, surveyed some 400 sites across the country and prepared a rehabilitation plan. Although the survey did not receive statutory status, the list of the sites and definitions included and the planning directions outlined influenced the Conservation Council in the choice of its original name, "The Council for the Conservation of Buildings and Settlement Sites," its ideas and its activities.

The group of articles dedicated to the changes in the perception of cultural heritage and its conservation includes articles that focus on local authorities, their attitude to these changes, and how they have addressed them. Noga De Segni and Yardena Wiesenberg describe the changes in Kfar Saba. In her article, 'The box and its treasures': The encounter between conservation and urban renewal in the historic core of Kfar Saba, Noga De Segni, head of the city's urban planning department, analyzes the desire of the residents of the former moshava to preserve the city's spirit of place and the "planning caution" exercised by the Kfar Saba municipality so as not to harm this spirit. Yardena Wiesenberg, curator and director of the Kfar Saba Museum, reviews the changes that took place in the attitudes of the local community towards its heritage and its increasing involvement in conserving its historic assets and landscape in her article, "Changes in the perception of cultural heritage conservation in Kfar Saba."

Dr. Esti Yankelewitz, chairperson of the Northern District Public Committee of the Conservation Council, is involved in the conservation of both tangible and intangible heritage at the Kadoorie Agricultural School. In her article, "The contribution of The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel to the Kadoorie Youth Village heritage site: Between education and heritage," she reviews the conservation processes at the school and the changes that have taken place over the years. Along with documentation

and conservation, Yankelewitz emphasizes the social values that are part of these processes: community involvement, recognition of the importance of maintenance and the preservation of cultural values also for future generations.

Like Yankelewitz, architect Leora Beerli focuses on the conservation of place and how the process embraces new approaches. Her article, "Master plan for a heritage site: Long-term thinking about the relationship between content and structure – the case of the Atlit Detention Camp," presents an innovative approach to heritage conservation – one in which the content leads the planning, with the desired visitor experience as the starting point. Indeed, the focus on the visitor experience reflects a broader phenomenon: the perception of social and cultural values as drivers of conservation work.

Noa Adler Shadmi presents preliminary conclusions of her doctoral research, which examines legal and planning regulations pertaining to conservation and their adaptation to advance conservation of public heritage assets. Her article, "Conserving 'public white elephants': The case of community centers (batei am) and cultural centers (batei tarbut) in Israel," focuses on the reuse of heritage assets – a topic that has been widely examined in many countries and international documents. The article emphasizes that reuse is essential for the long-term sustainability of heritage assets. Reuse may continue the historic function or introduce a new function that suits current needs and community interests.

Architect Naor Mimar, in his review, "Tegart forts: Conservation policy," stresses two phenomena: the importance of documentation, especially in light of development pressures and concerns over the destruction of cultural heritage assets; and the discussion of "serial nomination" – recognition of the outstanding universal value of a series of sites with a common theme. In the Israeli space, the phenomenon of Tegart forts stands out. The historical background of these forts, their appearance, scale and design create great interest and raise questions about the proper way of conserving and reusing them.

Tamar Tuchler, deputy director of The Council for the Conservation of Heritage Sites in Israel, head of its Statutory and Heritage Policy Development Division, and director of its International Relations Department, explores a case that is both a chapter in her family's history and a part of the Israeli landscape. Her article, "The story behind the copper houses: Documentation, values and conservation," uncovers the history of the remaining copper houses in the Israel space, their technological uniqueness and historical significance, and emphasizes their cultural value, and hence, the need to protect, preserve, and raise public awareness about them.

In his article, "The Hunters' Room in Mikveh Israel," Shai Farkash, researcher, documenter and conservator of wall paintings, describes the process of exposing wall paintings in the first buildings constructed at the Mikveh Israel

Agricultural School. These buildings are part of the identity of the place and the identity of the Conservation Council, whose offices are located in some of them. But beyond that, the exposure of the wall paintings highlights the central role of documentation in the Council's conservation work. Documentation is not only historical; its importance lies in its presentation of the cultural values that are the basis for physical conservation.

The three reviews that conclude the magazine describe the Conservation Council, its approach to preserving cultural heritage, and its work in recent years. Keren Sharabi-Reish, director of the Education and Heritage Sites Department at the Council, emphasizes activities at heritage sites in Israel in her review, "Education and its role in changing the status of the Council and its sites." She does not suffice with detailing these activities, but rather, points out the change they have created in the general public: increased awareness of the importance of heritage, the attitude to heritage sites in Israel, and growing involvement in their conservation. Uri Ben-Zioni, formerly director of the Northern District and currently head of Planning and Development at the Council, writes in his review, "The activities of The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel's northern district: 2010–2024," about his experiences as head of the northern district. His review emphasizes planning and the importance of combining the desire to conserve heritage and conservation activity with statutory planning processes. The joint review by Muki Tzur, Zehava Hacham Gabay and Assaf Lundner, "Kinneret Courtyard: 'A closed courtyard that is open in every direction'," lays out the changes that have taken place the Kinneret Courtyard over the years: its physical conservation, cultural activities at the site, and the presentation of its values to the general public. For years, the site's development was based on its historical status and unique past, whereas today, emphasis is placed on the way the story is presented, the representations in the courtyard, the discussion that is generated and the resulting visitor experience.

A few additional comments:

- Like the volumes that preceded it, Issue 14 of Atarim – The Magazine is designed to expose researchers and all those interested in cultural heritage conservation to the new topics, approaches and innovations that have been recently added to the discourse and are related to this issue's themes. To that end, each article and review is accompanied by an introductory paragraph. This paragraph was written by me, the editor of The Magazine, and is intended to strengthen the connection between its central theme – "Forty years:

Universal changes in the perception of cultural heritage, assets and landscape, and their implications" –

and the specific topics, examples, and features that the various reviews and articles explore.

- This issue includes a memorial page in honor of Miki Ginsburg, who passed away this year. He was a key figure in the Council's activity and development, and played a major role in shaping its image.
- In 2024 and the first half of 2025, the Yehuda Dekel Library, in collaboration with the Conservation Council, promoted the publication of books, educational materials and games. Several of them are presented on the New Books page.
- This issue includes English translations of the memorial page to Yehuda Dekel, foreword by CEO Omri Shalmon, Editor's Preface, and abstracts of articles and reviews. Also included is the English translation of Keren Oz's Hebrew article, "Iron skeletons are no longer silent: Conservation and erasure of landscapes of memory, commemoration and protest by the side of the road." These are all laid out, as usual, from left to right.
- Issue 15 of Atarim – The Magazine will be published in book format, with a collection of selected articles from past issues. It was decided to do this in order to continue the theme of Issue 14 – to sum up forty years of the Council for the Conservation of Heritage Sites in Israel: its extensive activity, the changes it has gone through, and the great contribution it has made to raising recognition of the importance of conserving tangible heritage assets that tell the unique story of the country, its society and culture, its space and its development.

Prof. Irit Amit-Cohen

Abstracts

p16 | Forty years: Universal changes in the perception of cultural heritage, assets and landscape, and their implications for the work of The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel.

Prof. Irit Amit-Cohen is a lecturer and researcher in the Department of Sustainability, Planning and Environment (formerly the Department of Geography and Environment) at Bar Ilan University, specializing in the connections between planning, conservation and development and their attitude to cultural landscapes and cultural heritage assets. Her research and books have been published in various forums in Israel and around the world. Prof. Amit-Cohen is a member of ICOMOS Israel and, from 2012 to 2018, served as its chairperson. She is a member of the board of directors of The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel and has been the editor-in-chief of Sites the Magazine since its inception 14 years ago.

Irit Amit-Cohen | amitirit@gmail.com

Humi Novenshtern, Deputy CEO at the Council for Conservation of Heritage Sites in Israel, holds a master's degree in Geography from Hebrew University of Jerusalem and a diploma in Museology from Tel Aviv University. Among her duties at the Council for Conservation, Humi serves as the liaison for all the organization's institutions and members. She maintains an ongoing connection with the Knesset and with other organizations and institutions.

Humi Novenshtern | humi@shimur.org.il

The founding conference of the Conservation Council was held during Hanukkah 5745, on December 17, 1984.

At this conference, the organization's name was announced: "The Council for the Conservation of Buildings and Settlement Sites." In 2008, following the decision to separate from the Society for the Protection of Nature in Israel and operate as an independent entity, the name was changed to "The Council for Conservation of Heritage

Sites in Israel" (shortened to: "the Conservation Council"). The new name reflected the change that took place in the Council, both in its perception of heritage - primarily tangible heritage - and the practical manner in which to promote conservation heritage. These changes made it possible for the Council to expand its activities and bolstered its status among the general public and government institutions. An in-depth examination of the change that took place in the Conservation Council reveals a parallel with the changed perception of cultural heritage and its conservation on a universal level. This article seeks to describe this parallel. The description of the changes in the perception and the conservation of cultural heritage on national and local levels is based on an examination of

charters, international recommendations and documents, and research. Describing these changes and comparing them with local Israeli approaches makes it possible to identify trends and, consequently, to propose additional ways to strengthen the status of the Conservation Council.

Keywords: Council for the Conservation of Buildings and Settlement Sites, Council for the Conservation of Cultural Heritage Sites in Israel, charters, recommendations.

p32 | Iron skeletons are no longer silent: Conservation and erasure of landscapes of memory, commemoration and protest by the side of the road

Keren Oz, an independent curator and director of the curation firm Pashut, specializes in interpreting and transmitting Israeli culture and heritage. She holds a bachelor's degree in Land of Israel and Environmental Studies from Tel Hai College and a master's degree in Heritage Curation from Ben-Gurion University of the Negev.

Among the heritage centers she planned are Khan Shaar Hagai, the heritage center for the fighters who broke through the road to Jerusalem in 1948.

keren@pashutpashut.co.il

During the war that broke out on October 7, 2023, wrecked cars were placed along the Coastal Highway. Over the course of a few months, these wrecks, reminiscent of the armored vehicles that line the road to Jerusalem, took on new meaning. The handling of these wrecks and the public response to them illustrate the rapid pace at which landscapes of memory take shape in the 21st century. Wrecked cars and the remains of armored vehicles are similar physically, but they represent profoundly different narratives. The processes of their integration in the public consciousness and transformation into symbols also differs, yet it seems that the factors that influenced the public's attitude toward the armored vehicles still influence us today. This article compares the skeletons of the armored vehicles with the wrecked cars, while exploring their similarities and differences. This comparison will illustrate how ambiguous symbols are subject to conflicting interpretations and may become a battlefield over moral and political values dealing with heritage, memory and oblivion.

Keywords: Armored vehicles, October 7, landscapes of memory, yellow ribbon, political heritage, symbols.

p42 | Heritage in the making: Conservation and commemoration in the aftermath of the events of October 7

Raanan Kislev is a native of Kibbutz Be'eri and senior manager with expertise in managing planning processes and projects involved in the conservation and development of heritage sites. He holds a bachelor's degree in Interior Architecture from the Holon Institute of Technology and a master's degree in conservation studies from the University of Leuven, Belgium. From 1993 to 2023 he held a variety of positions at the Israel Antiquities Authority, serving as head of the Conservation Administration (2004 to 2020) and director of the project to establish and operate the National Campus for the Archaeology of Israel (2020 to 2023). He is currently a consultant for the documentation and commemoration project at Kibbutz Be'eri and Kibbutz Nir Yitzhak.

raanankv@gmail.com

The October 7 massacre was a tragedy, on both a national and an international level. While the day will be remembered as a day of infamy, etched in the national memory, the pain belongs first and foremost to the communities, families, and individuals. Commemorating such events poses numerous challenges, of which three are most prominent: (1) It is a legacy in the making, that raises many questions, such as: How do you commemorate a national and international disaster and how do you integrate the heritage created as a result of the events of October 7 with the region's historical heritage? (2) Acts of remembrance and preservation activities are an important part of the human need to process loss, to tell its story, and to share it with both close and distant circles. However, it is important that commemorative activities be carried out parallel to the restoration activities, with the right balance between them. (3) The growing interest in heritage sites associated with disaster and the search for thrills and emotional experiences— a phenomenon dubbed "dark tourism" – along with the development of tourism at these sites is disturbing. The purpose of this article is to review these challenges, learn from similar events around the world and propose solutions.

Keywords: Conservation in the making, commemoration, rehabilitation, target audience, testimony structure.

p52 | Collecting and documenting trauma objects in the Western Negev after the October 7 events

Dr. Nirit Shalev Khalifa is the director of the Department of Visual History, Curation and Documentation and the chief curator at Yad Ben-Zvi. She has served as a curator at various heritage sites and museums, visitor centers and historic and archaeological sites, and has developed permanent and temporary exhibitions as well as public and academic programs. She is a member of the Israel Ministry of Culture's Museum Council. In 2009, she wrote the chapter on museums and archives for the National Heritage Program. She initiated a national program that focuses on the registration and documentation of heritage items and established the academic and practical field of Object and Collection Research, which became the basis for all visual documentation projects at Yad Ben-Zvi.

nirit@ybz.org.il

Dina Grossman is the director of digital heritage projects at Yad Ben-Zvi as well of its "Eretz Hefetz" project – Israeli heritage collections, a national initiative that

focuses on the registration and documentation of heritage items in private collections and unofficial museums. The collections are cataloged in the Eshmor (CMS) system, a user-friendly system that is suitable for all, developed by Dina and her team. Eshmor offers tools for the management and registration of cultural and historical heritage collections, in keeping with the field's professional standards. The Eretz Hefetz website provides tools and information relevant to managing collections and presents the various collections that are part of The Eretz Hefetz project.

dinag@ybz.org.il

The article presents an initial summary of a project for the collection and documentation of objects from communities adjacent to the Gaza Strip impacted by the attacks of October 7; this project has been underway since November 2023. Collecting and documenting trauma objects is a field whose definitions are still being written, and the Israeli case is unique in its research concepts, methods and means, which originate in the field of visual history research. They originate with Yad Ben-Zvi's Eretz Hefetz (literally – Land and Artifact) project, which focuses on the study of the heritage artifact, and the collections in "collection institutions" - the term for unrecognized museums in Israel (according to the Museums Law 1983). The article focuses on formulating basic concepts for managing collections of "trauma objects." The practical, conceptual and ethical aspects are examined in light of the experience gained in the Western Negev since November 2023 of collecting, documenting, registering and preserving trauma objects in real time.

Keywords: Trauma objects, provenance, found objects collection institution, Eretz Hefetz project, Eshmor (collections management system), preventive preservation, documentation.

p60 | Survey of settlement sites in Israel: The sites, the plan, the movement

Dr. Yair Varon is an architect, faculty member and lecturer at Ariel University's School of Architecture and a faculty member at the Mandel Center for Leadership in the Negev. He holds an M.A. in Landscape and Cultural Asset Conservation and Development and is a researcher and teacher of built heritage conservation.

Dr. Varon's doctoral research, conducted under the guidance of Prof. Irit Amit-Cohen at Bar-Ilan University's Department of Geography and Environment, explored the characteristics of the transition of defense heritage assets from a military space to a civilian space. His book David Cassuto: Two Worlds was

published in 2021 by Ariel University Press. Varon serves as a consultant for projects and programs on conservation and development of heritage sites in Israel. He is an active member of the ICOMOS Israel Association and is Israel's representative to the international scientific committee ICOFORT.

yairva@ariel.ac.il

In 1969, a Survey of Settlement Sites in Israel was published – the State of Israel's first survey that focused on the conservation of modern-era sites. The initiators and editors of the survey were geographer Elisha, Efrat and planner Ohad Gavrieli, staff members of the Planning Division of the Ministry of the Interior in Jerusalem. The two documented approximately 400 sites throughout Israel, with the aim of preparing a National Master Plan for the conservation and rehabilitation of historic sites for future generations.

Ultimately, about 200 sites were included in the published survey – most of them from the early period of Zionist settlement, but some, which are of particular interest with regard to settling the land, dating back to the mid-19th century. Following the survey, in the early 1970s, a National Master Plan for Settlement Sites (TAMA 9) was prepared for the purpose of anchoring these sites into a statutory plan. Although TAMA 9 did not receive legal status, it constitutes a milestone in the development of the field of heritage conservation

in Israel. It also provided the conceptual and professional foundation of The Council for the Conservation of Sites in Israel (as evidenced by its previous name - The Council for the Conservation of Buildings and Settlement Sites). This article discusses the background to the preparation of the master plan, its status over the years and its current role as a formative historical document.

Keywords: Conservation survey, TAMA 9, Elisha Efrat, Ehud Gavrieli, Council for the Conservation of Sites, settlement sites, heritage conservation studies.

p70 | "The box and its treasures": The encounter between conservation and urban renewal in the historic core of Kfar Saba

Noga Di Segni is an urban planner and the head of the Urban Planning Department at the Kfar Saba Municipality.

nogad@ksaba.co.il

One of the central phenomena that represents the changes in the perception of cultural heritage conservation is connected to municipal textural planning and attempts to bridge between the desire to conserve the "spirit of place" and the

pressures of municipal development. Kfar Saba and the municipal planning that is being advanced there exemplify this phenomenon.

Kfar Saba, the first moshava in the Sharon region, was established in 1903 by farmers from the moshava of Petaḥ Tikva. From its origins in the khan building and along Herzl Street, Kfar Saba developed and expanded over the years, with its commercial core at the intersection of Sharon (today Weizmann) and Rothschild Streets. Weizmann Street - the city's main roadway - developed as a west-east linear axis, with commercial, public and cultural facilities along its length, as well as a major transportation infrastructure. At its functional center, Weizmann Street converges with Rothschild Street, and from there, a grid of streets and a system of green walkways extend north and south - together creating the city's urban pattern.

Today, too, the historic features of the "intersecting historic axis" along Weizmann and Rothschild Streets can still be identified: layers of historic construction dating back to the moshava's earliest days. These include building styles, building technologies and historic building materials, city blocks that preserve the original parcellation of the land, mature trees and small commercial facilities, all of which characterized the axis in its earliest days.

Because of its contour, the moniker, "the box" stuck to the complex. Today, as a result of its location and urban development, the complex is at the heart of the municipal renewal processes that are taking place - the renewal of individual buildings, neighborhood renewal and evacuation-reconstruction (pinui-binui) programs.

In addition, in light of national planning programs that are being advanced, Weizmann Street is at the center of the planned metro axis (National Infrastructure Committee 101c) and in the TAMA (National Outline Plan) 70 zone - factors that have a definitive influence on the advancement of the city's planning. This situation creates tension between the desire to preserve Kfar-Saba's character as a city with a rural spirit, with all of its historic features and sites, and the need to advance urban renewal processes – to renew the city center and its infrastructure, to advance processes of strengthening and protecting buildings, and to add housing units to accommodate the rapidly growing local population.

This review seeks to present the planning thinking and interfaces that exist between the advancement of the municipal conservation plan and urban renewal plans, against the backdrop of national mass transit plans and the limitations and building principles that they delineate.

The article will present the planning strategy of the city's Planning Department, which views conservation processes primarily as a vital tool in the toolkit of the urban renewal process, in light of which planning principles for the city's historic axis take shape. These strive to balance development needs with the desire to preserve the character and values of this axis, including the attempt to preserve the diverse and textured building pattern, tools for maintaining the construction rhythm according to the historical parcellation, even within the framework of consolidation and division plans, maintaining a continuous built commercial wall façade along Weizmann Street – despite the limitations imposed by national plans and the location of the buildings designated for conservation within the statutory road area - while maintaining the street's commercial character.

Keywords: Conservation plan, urban renewal, historic urban core, Kfar Saba.

*This article is dedicated to the memory Arch. Joseph Kolodny, who passed away in December 2024, and was written out of great appreciation for him. Kolodny was the legendary architect of the city of Kfar Saba. His planning vision – and first and foremost, the Green Network – is deeply embedded in the city's physical space.

p82 | Changes in the perception of cultural heritage conservation in Kfar Saba
Yardena Wiesenberg is curator and director of the Kfar Saba Museum.

She holds a master's degree in landscape architecture from the Technion and a master's degree in archaeology. She is a member of the Conservation Committee at the Kfar Saba Municipality and is responsible for conservation. She also serves as chair of the audit committee at the Israel Museums Association and is a member of ICOMOS Israel.

museum@ksaba.co.il

The changes in the perception of cultural heritage conservation, both tangible and intangible, in the world in general and in Israel in particular, are a testament to its role in modern society. In historic cities in Israel such as Kfar Saba, which also has ancient remains, textural planning is required. This is necessary also in the developing city, with maximum attention paid to the mixture of uses – old and new. The process of redeeming the lands of the moshava of Kfar Saba and their acquisition attests to the connection between the cultural heritage and the local community, which over the years, played a significant role in preserving this heritage. Advertisements among European Jews encouraging the purchase of plots of land in Kfar Saba emphasized its ancient roots and Jewish heritage dating back thousands of years, noting the mention of its name in historical

sources. Since then, the city's leadership, planners and residents have taken part in the effort to preserve this cultural heritage. The city's conservation concept is expressed in a variety of ways, and primarily in the daily lives of the leaders and residents.

Keywords: Community responsibility, planned city, conservation list, cultural heritage conservation, process, green network.

p96 | The contribution of The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel to the Kadoorie Youth Village heritage site: Between education and heritage.

Dr. Estie Yankelevich is a research associate at the Department of Israel Studies at the University of Haifa. Her fields of research include the settlement activities of the Jewish Colonization Association (JCA) in the Lower Galilee, the Sejera Farm and the Ilaniya Colony; the history of agricultural education and Jewish settlement in Tiberius. As a historian, she has been involved with the Kadoorie Youth Village for about 25 years, and has assisted in advancing the conservation efforts at the village and establishing its visitors center. She currently serves as the chairperson of the Northern District Public Committee of the The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel.

estiyan@gmail.com

The Kadoorie Youth Village in the Lower Galilee is a Mandate-era architectural space whose educational activities were renowned in the pre-state Yishuv. The Kadoorie School was established to teach agricultural sciences adapted to the conditions of the Galilee; within a short time, it became a leader in the field. Ninety years have passed since Kadoorie first opened its doors and for the past thirty years, the village has been engaged in the process of conserving its historic buildings.

Two conservation projects were carried out at the Kadoorie Youth Village between 1995 and 2011. In 1995– 1996, the historic cowshed was conserved, with the support and guidance of The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel. The staff of the Conservation Council was responsible for the planning and execution, and the building was restored to its original appearance. From 2009 to 2011, a second project was executed - the conservation of the school's main building. It was an extensive project that required the allocation of significant resources, along with meticulous planning and execution. The project was initiated by the Youth Village in conjunction with the Kadoorie Alumni Association and was professionally overseen by The Council for Conservation of

Heritage Sites in Israel. Both buildings are landmarks in the history of agricultural education in general, and the Kadoorie School in particular.

Keywords: Kadoorie Agricultural School, Mount Tabor, Eliyahu Kadoorie, main building, Austen St. Barbe Harrison, historic cowshed, British Mandate government.

p110 | Master planning a heritage site: Long-term Strategies for integrating content and structure — The case of the Atlit Detention Camp*

Arch. Leora Berry is an independent consultant specializing in planning, conservation and heritage management, who works at the intersection of planning practices, cultural spaces and memory sites. Her work focuses on the design and implementation of commemoration processes, museum planning and plans for various scales of development of historic spaces – from urban planning to exhibition spaces. She has recently been providing

professional consultation to communities in the Gaza Envelope on developing memorial spaces in the aftermath events of October 2023.

leora.eb@gmail.com

This article explores the planning and development process of the master plan for the Atlit Detention Camp, presenting an innovative approach to heritage site conservation: one where content drives the planning, with the desired visitor experience as the point of departure. It outlines the key stages of the project's development: shaping a compelling narrative to convey the story of clandestine immigration ("Aliyah Bet"), adapting the site's physical fabric to accommodate both conservation needs and diverse audiences, and designing a multi-sensory visitor experience that integrates architectural restorations, advanced media, and a coherent interpretive route.

As a long-term strategic framework, the master plan supports the gradual implementation of future projects in collaboration with a range of professional disciplines. The article highlights the critical balance between conservation and development, demonstrating how a historic site can be transformed into a dynamic center for learning, memory, and experience — one that not only preserves the past but also fosters a living connection to the present and the future.

Keywords: Master plan, heritage interpretation, visitor experience, content-based planning, content program, experience program.

p118 | Conserving “public white elephants”: The case of People's Houses (batei am) and

cultural centers (batei tarbut) in Israel Noa Adler Shadmi is a doctoral student in heritage asset conservation, Department of Environment, Planning, and Sustainability, Bar-Ilan University, supervised by Prof. Irit Amit-Cohen.

noa.adler.shadmi@gmail.com

A "white elephant" is defined as an object/structure that its owner cannot or does not want to give up, even though the cost of maintaining it exceeds the value derived from it. The term "public white elephant" was coined

specifically for the research presented in this article, and it indicates that the built asset is a public good. In the Israeli space, there is a phenomenon of "public white elephants" - cultural heritage assets that have been designated for conservation - but whose conservation has been deferred. Hence they stand abandoned, unused and in a state of physical deterioration. Notable among these are People's Houses (batei am) and cultural centers (batei tarbut). This article focuses on the conservation of community and cultural centers in various rural and urban locations. Recognition that these structures are endowed with values that entitle them to conservation does not guarantee their conservation all the while an appropriate designation has not been determined for them. For this purpose, both an in-depth examination of their cultural values and a discussion of their reuse are necessary. This article presents case studies of three community centers: in Rishon Lezion, Pardes Hanna, and Nahalal. The examination is based on a doctoral dissertation that investigates the implications of Israel's conservation law on the creation of "public white elephants." The article focuses on only one topic in the broader research: characterizing community and cultural centers and developing a list of criteria to evaluate their eligibility for conservation, thereby promoting their reuse and changing their status from a “white elephant” to a cultural heritage asset eligible for protection and conservation.

Keywords: Community centers, cultural centers, reuse, “white elephant,” conservation of public buildings.

p128 | Tegart forts: Conservation policy

Mimar Naor Architecture and Conservation Ltd. was established in 2007. The office deals with documenting and planning the conservation of historic buildings and sites, both urban and regional, and provides conservation consulting services for municipal master plans and city building plans. It is

involved in planning buildings for conservation, including residential buildings, public buildings, and commercial buildings. The company is planning conservation projects throughout Israel, has surveyed and documented hundreds of sites and buildings in individual and regional documentation projects. As urban conservation consultants, the company accompanies master plans for cities and towns across the country, including Be'er Sheva, Eilat, Ramat HaSharon, Ness Ziona, Beit She'an, and others.

naor@mimarc.co.il

Following our documentation in 2021 of the Tegart forts in the Israeli landscape, we published a paper designed to determine a conservation policy for the forts. Its purpose was to place the phenomenon of the forts on the Israeli public agenda, to advance their recognition as a “series” worthy of inclusion on cultural heritage lists, and, thereby, to secure their protection and conservation.

UNESCO's World Heritage Committee defines a “serial nomination” as recognition of the outstanding universal value (OUV) of a series of properties that share common characteristics. These serial properties may be located within the territory of a single country or of several countries. Recognition of their shared cultural value is intended to create a mechanism for cooperation in protecting and managing them. The World Heritage Committee's definition is accompanied by a note: a transboundary serial nomination can serve as a lever for international cooperation—a core element of the World Heritage Convention.

The documentation project and resultant policy paper stemmed from the trend of evacuating police stations, prisons and IDF bases in order to utilize state-owned land for housing projects, and the growing concern over demolition of the forts. The purpose of this review is to present the findings of the documentation and to introduce researchers, conservators, and all those interested in the history of the Israeli landscape to the Tegart forts and their heritage value - thereby encouraging collaboration in researching and conserving them.

Keywords: Police forts, Tegart forts, Charles Tegart, fortifications, security heritage sites, conservation policy.

This article is based on the book Tegart Forts: Historical Background and Conservation Policy. Research and writing: Arch. Noga Deiy & Arch Naor Mimar. Mikveh Israel: Yehuda Dekel Library – The Council for the Conservation of Heritage Sites in Israel.

**p136 | Vanished Heritage – The story behind the copper houses:
Documentation, values and conservation**

Tamar Tuchler is the deputy director-general of the Council for the Conservation of Heritage Sites in Israel and director of its International relations Department, while heading its Statutory and Heritage Policy Development Division. She formerly worked in producing heritage events and television programs. She holds an MA in Historical Geography and Urban Planning, with a specialization in settlement processes in the modern era.

She formerly worked in producing heritage events and television programs. She initiates, develops, and leads delegations of decision-makers in the field of conservation, as well as international conferences. She initiated and heads the “Journey between Site and Castle” project and conservation workshops in cooperation with the French organization RAMPART to promote conservation through experience and conservation of professional knowledge. She is involved in the development and continued support of training courses and national programs, including: SALTO YOUTH, Touching the Material, conservators courses, the Kedem cultural heritage leadership program, and training programs of the Planning Administration and academia in Israel, while promoting collaborations with institutions and organizations abroad. She is a member of ICOMOS Israel and is active on the Industrial Heritage Committee.

tuchler@shimur.org.il

The Recent years have witnessed growing efforts to promote the conservation of assets representing industrial heritage, both at the global and national levels. There are several explanations for these processes, and most notably: recognition of the importance of their historic and architectural-design value; their prominence in the landscape; their contribution to local and communal story; and their economic development potential -

and hence, their reuse. Attesting to these processes is the 2011 collaboration between World ICOMOS and the International Scientific Committee for the Conservation of Industrial Heritage (TICCIH) - Buildings, Complexes and Landscapes in formulating common principles for the conservation of industrial heritage assets. At the joint initiative of the International Relations Department of The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel, the Industrial Heritage Committee of ICOMOS Israel, and TICCIH, three international conferences were produced, videos were made, and delegations of decision-makers in this area were organized to Germany, Portugal, Belgium and the Netherlands. The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel is a partner in these processes and works to conserve the industrial heritage assets that remain in the Israeli space. These include assets representing industrialized construction for residential purposes, military facilities, agricultural buildings, infrastructures, quarrying installations and industrial plants. This article focuses on one specific group of

buildings that is part of this heritage: pre-fabricated copper houses, a unique phenomenon whose components were brought to the Land of Israel from Germany and assembled in cities and rural settlements during the Fifth

Aliyah period – the years between the two World Wars, which saw the rise of the Nazi movement. Only a few of these houses survived, both in Germany and in Israel. This article will present the story of the copper houses and the Hirsch family's copper factory, their technological uniqueness in the world of industrialized construction, the reasons they were brought to Israel, and their disappearance from the Israeli landscape and memory. It will highlight the heritage values represented by these buildings, in order to promote the statutory and physical protection of the surviving buildings and their conservation.

Keywords: Copper houses, Fifth Aliyah, transfer agreements, Walter Gropius.

p146 | The Hunters' Room at Mikveh Israel

Shay Farkash is a craftsman and partner in a company that manufactures and markets paint brushes and painting tools; since 1999, he has been engaged in researching, documenting and preserving murals in historic houses.

He heads the Committee for Wall Paining at ICOMOS Israel, is a member of The Council for the Conservation of Heritage Sites in Israel and a member of the Israeli Society for the Conservation and Preservation of Cultural Property. He is the director and a partner at Studio Tchelet, which specializes in the documentation and conservation of murals, paint and objects of material culture.

shay.f@studiotchelet.com

Over the years, the Mikveh Israel Agricultural School became strongly identified with The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel. Its historic assets, the extensive activity that takes place within its spaces, the "Mikveh Israel Law" of 1976 that ensures the continuity it represents, both in terms of its history and its educational heritage - all exemplify the essence of the Conservation Council. This review is intended to present one of the unique characteristics of the Conservation Council: the use of historical documentation as a basis for exposing the cultural heritage values of a historical property and promoting its conservation. The study of all existing documents is fundamental for an in-depth examination of an asset and its components and characteristics. This review will focus on one aspect of the documentation - the exposure of wall paintings in the first buildings constructed at the Agricultural School in the late 19th century. During the documentaion of the layers of paint and murals in several buildings at

Mikveh Israel that I carried out in recent years, I discovered, in the initial layers of paint, distinctive features of decorative paint art. These features add important and interesting information about the early years of the agricultural school, its establishment, its first buildings and the influence of their intended function on their design in Mikveh Israel. This review has a threefold purpose: 1) To describe the process of uncovering rare murals in the administration building. (These paintings depict birds of prey hanging on ropes, and for this reason I chose to call this room the "Hunters' Room") 2) to try to explain why these paintings specifically were chosen to decorate the walls of the administration building and 3) to honor the memory of some of the figures who took part in the story of Mikveh Israel and are depicted in the murals. These include Yehoshua Margolin, Menachem Goldfarb, Yehuda Mininberg, and Zelig and Shlomo Levita.

Keywords: Murals, trophy hunting, hunters, wood-like mural tree-like wall painting, stencil painting.

p158 | Education and its role in changing the status of the Council and its sites

Keren Sharabi-Reisch holds a master's degree in Land of Israel studies from the University of Haifa. Her thesis focused on education at heritage sites: "Between Propaganda and Education." She is the director of the Education and Heritage Sites Department at The Council for the Conservation of Heritage Sites in Israel. In this capacity, she integrates the activities of the umbrella organization into the heritage sites, supports site teams and leads initiatives to develop educational programs and products in the field of conservation education.

keren@shimur.org.il

Since its inception, The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel has focused on preventing the demolition of buildings of historical and cultural value and on their physical conservation. With the establishment of the umbrella organization for heritage sites and historical museums, the Council's activities expanded to include education to conserve and nurture the intangible heritage as well. As a byproduct of the umbrella organization's activities, meaningful relations developed among the site managers, leading to fruitful collaborations among them. Professional training sessions were held for the staff of the heritage sites, and infrastructure was established to train and employ personnel, including National Service (Sherut Leumi) volunteers and senior volunteers.

Agreements were signed to coordinate group visits and national projects such as "Upgrading Heritage Sites" and "Israeli Shabbat" were launched. These initiatives strengthened the heritage sites and broadened their exposure and accessibility to the general public.

These activities, along with unique educational projects such as "Adopt a Site," the development of games and educational kits, and dedicated printed materials, helped make the field of conservation accessible to children and families. Education thus became a central pillar of the Council's work, its impact evident in the heightened public awareness of building conservation, the increased number of visitors to heritage sites, and the strengthening of the professional and the community network of all sites across Israel.

Keywords: Heritage axis, building styles, tangible and intangible heritage

p162 | The activities of The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel's Northern

District: 2010–2024

Uri Ben Zioni was director of the Northern District at The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel from 2010 to 2024. Prior to that he served as an archaeologist and director of the Akko Citadel Conservation Project for the Israel Antiquities Authority's Conservation Department.

uri@shimur.org.il

This review is written at the end of my 14-year tenure as director of the Northern District of The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel (2010–2024). Its purpose is to describe, from the perspective of a district director at the Conservation Council, the trends, transformations and changes that have taken place in recent years in the perception of built heritage conservation.

In general, the role of a district director at The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel is to protect built heritage sites from the modern era located in his district¹, and to move forward processes to survey the sites, have them declared worthy of conservation and conserve them. A large variety of ways to do this exists:

To raise awareness of conserving built heritage among the public, local leadership, regional planning and building committees, and among the professionals involved; to participate in local and regional planning and building committees, and explain the position of The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel; to guide and shape conservation policy during statutory planning

(i.e., when plans for spaces that include textures and sites designated for conservation are being prepared, to provide assistance to planners on conservation matters, to ensure that conservation appendices are prepared and insistently demand that conservation policy be integrated into the plans; to become acquainted with local authority heads and relevant municipal professionals in order to promote conservation projects and create cooperative ventures; to initiate conservation projects managed by The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel; to provide support for and even establish conservation committees at the local authorities, as stipulated in the Fourth Addendum to the Planning and Building Law, which was initiated by The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel in the early 1990s; to initiate and provide support for conferences, tours, lectures and written pieces; to instill conservation values through a public conservation committee; to use national and local media agents; to becoming acquainted with other protection and development organizations in the district and create collaborations with them, and more.

The Northern District of The Council for Conservation of Sites in Israel includes the Golan, the Upper and Lower Galilee, the Northern Valleys and the Sea of Galilee area. The definition of the Northern District at The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel corresponds to that of the Ministry of the Interior, except for the Western Galilee region (Nahariya, Akko, Mateh Asher, Ma'ale Yosef, etc.), which the Ministry of the Interior includes in the Northern District, but the Council for the Conservation of Sites assigns to the Haifa and Western Galilee District.

The Northern District is the most diverse district in terms of population, ethnicities and cultures. The district is distinguished by a wealth of archaeological and historical sites.

Keywords: Statutory planning, conservation consultants, conservation appendices, alternative planning, antiquities, modern-era sites.

1 Built heritage sites include sites and assets dating from 1700. According to the Antiquities Law, assets and sites from before 1700 are included in the definition of "antiquity," and are protected and managed by the Israel Antiquities Authority.

p176 | Kinneret Courtyard: "A closed courtyard that is open in every direction"

Muki Tzur is a historian, educator and member of Kibbutz Ein Gev. He actively promotes heritage education, research and storytelling as part of the agenda of The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel.

muki_tsur@walla.co.il

Zehava Hacham-Gabai, director of the Conservation Council's Kinneret Courtyard site, is a certified tour guide with a master's degree in multidisciplinary education.

zehavahg@walla.co.il

Assaf Lundner, coordinator of tour guiding services at the Conservation Council's Kinneret Courtyard site, is a certified tour guide with a bachelor's degree in Land of Israel studies.

h.kinneret@gmail.com

This article reviews the changes - both physical and in the perception of its heritage - that transpired in the Kinneret Courtyard from the early 20th century to the present, and consequently, how it is presented to visitors. The Courtyard was established by the World Zionist Organization's Land of Israel Office as a farm to equip the men and women of the Second Aliyah with the agricultural skills needed to work the land and to train them for permanent settlement. Over the years, the Courtyard became a kind of social laboratory, which pioneers and dreamers passed through and where economic and social ideas and concepts crystallized. These ideas laid the foundation for organizations of workers and activists and of pre-state institutions such as the Haganah, and provided the infrastructure for the official institutions of the State of Israel upon its establishment.

The Courtyard operated from 1908 to 1974, when it was abandoned by the IDF, and transformed from a closed courtyard into a courtyard that was open in all directions. In 2007, it was officially recognized as a "heritage site" -

designed to document a central chapter in the history of settlement in the Land of Israel, to open its gates to a wide

audience and to present its unique story.

Keywords: Kinneret Courtyard, history- and place-based story, conservation, tourist education and experience.

Cultural heritage asset: Memory and representation

In the broad discussion about cultural heritage assets, memory and its characteristics occupy a central place.

Memory is perceived as a dynamic social phenomenon that is based on past events but adapts itself to the needs of the present. Due to its distance from the past, in order to survive, memory needs mediation agents. Cultural heritage assets serve as such agents. The choice of assets to represent memory is based on three dimensions:

the visible, observable dimension and familiarity with historical documentation; the concealed dimension of the event, image or idea relating to perception; and the **experiential** dimension. It is the combination of these three dimensions that gives importance to the asset chosen to represent memory.

Iron skeletons are no longer silent: Conservation and erasure of landscapes of memory, commemoration and protest by the side of the road

Keren Oz

Summary

During the war that broke out on October 7, 2023, wrecked cars were placed along the Coastal Highway. Over the course of a few months, these wrecks, reminiscent of the armored vehicles that line the road to Jerusalem, took on new meaning. The handling of these wrecks and the public response to them illustrate the rapid pace at which landscapes of memory take shape in the 21st century.

Wrecked cars and the remains of armored vehicles are similar physically, but they represent profoundly different narratives. The processes of their integration in the public consciousness and transformation into symbols also differs, yet it seems that the factors that influenced the public's attitude toward the armored vehicles still influence us today. This article compares the skeletons of the armored vehicles with the wrecked cars, while exploring their similarities and differences. This comparison will illustrate how ambiguous symbols are subject to conflicting interpretations and may become a battlefield over moral and political values dealing with heritage, memory and oblivion.

Introduction: The new landscapes of memory Late at night on June 25, 2024, the remains of wrecked cars were placed on high hills along the Coastal Highway.

The next morning, the media reported: "A Brothers and Sisters in Arms exhibit – burnt-out cars on the hills along Highway 2" (Munk, 2024). The Brothers and Sisters in Arms movement explained that the exhibit was designed to serve as a reminder to the public and to the current government that it was "in the driver's seat" on October 7, and that it must take responsibility and make way for a broad government (Brothers in Arms, 2024).

Media coverage revealed that the installation of the wrecked cars was an act of protest against the government. The choice of the smashed vehicle as a symbol was intended to cast blame on the symbolic driver of the car. Nowhere did the media coverage June state where the cars came from, nor did it claim that they had a direct connection to the events of October 7.

Over the ensuing months, the appearance of the cars changed, taking on a dynamic aspect. Similar cars were placed along other highways, signs were affixed to them and then removed, symbols borrowed from Israel and abroad appeared, graffiti was sprayed on them, and they were repeatedly painted and repainted. Due to their prominent locations, the cars received press coverage and drew public attention. They were loaded with a variety of interpretations and elicited a wide range of public

Key words: Armored vehicles, October 7, landscapes of memory, yellow ribbon, political heritage, symbols.

reactions online and at the physical sites where they were placed. These reactions ranged from respect, support and appreciation, to contempt and vandalism.

This article reviews several aspects of memory landscape formation, and examines the relationship between landscapes of the past and new landscapes.

These aspects will be examined through an analysis of the wrecked cars that were placed on the sides of highways and intended to represent a memory imprinted on Israeli society by a traumatic historical event. As of the time of this writing, the event has not yet ended, and the future of the new agents of memory is yet unclear.

Introduction: Wrecked cars and their transformation into agents of memory – the phenomenon and its development in the Israeli space Amit-Cohen (2014, p. 69) states: "The single item gains the status of a symbol, a representative sign that has achieved broad consensus, whose role is to represent a broader phenomenon or meaning." How did the wrecked cars come to symbolize the events of October 7, and what broader meaning has been invested in them?

The first photographs that emerged from the killing fields in the south and were published in the media showed hundreds of damaged and burned cars that were abandoned on Highway 232 and near the Re'im parking lot, where the Nova festival was held. The cars, which bore witness to the horrific events at the site, remained where they were after many of their occupants were kidnapped, injured or murdered. These wrecks were later collected and brought to an improvised lot in a field near Moshav Tekuma. Archaeologists and volunteers from the emergency response organization ZAKA visited the site in an effort to locate evidence and remains of the murdered and missing. The lot became a pilgrimage site, frequented by visitors from Israel and around the world. A visit to the site includes a guided tour, and visitors can look at the cars but not enter them. The cars became sacred relics, remains of the day's events, whose image was adopted as a symbol.

Several damaged cars that belonged to festival-goers were included in the Nova exhibit at the Expo complex in Tel Aviv (Israel Hayom, 2023). On the first anniversary of the events of October 7, the central element of the stage design at the "Families' Ceremony" in Hayarkon Park was a heap of battered and burned cars at the foot of the stage.

Iron skeletons at the side of the road The phenomenon of wrecked vehicles on the roadside that became agents of memory for a significant national event is not new. The wrecks remaining after October 7, 2023, were preceded by other wrecked vehicles on the roadside. The remains of armored vehicles from the War of Independence that were left scattered on the road to Jerusalem after the war became iconic symbols that are etched into Israel's collective consciousness and memory landscapes. These armored vehicles, remnants of the battles on the road, became memorial monuments.

Azaryahu (2002) argues that the dramatic power of these armored vehicles stemmed from their dual role – as witnesses that participated in the war's events, and as authentic remains - testimony of the events. In this respect, the cars from October 7 are similar to the armored vehicles from the War of Independence. In contrast, however, to the armored vehicles, which remained by the side of the road for many years and whose status became fixed as a memorial landscape, the remains of October 7 were quickly removed from their original location - as if the former had been designed to be remembered and immortalized and the latter to be erased

and forgotten.

Immediately after the War of Independence, personal inscriptions written by the families of the fallen in their memory appeared on and next to some of the

armored vehicles. In the 1950s, the state added limestone plaques etched with the dates of the battles in which the vehicles had participated, but without mentioning personal details of the fallen - transforming the remains into a collective, anonymous monument of sorts. Over the years, on the days of remembrance, Israeli flags have been draped over the armored vehicles, and wreaths placed on them.

The armored vehicles thus underwent a process of slow and formal fixation in the collective memory: from random finds to “monuments in the making,” which were ultimately adopted by the state. This process illustrates how a “living” symbol gradually becomes a permanent monument, through visibility, ritual and national

importance. Real memory, fake memory After Rabin’s assassination, the Israeli government decided to commemorate his name and legacy in the Sha’ar Hagai area. This initiative included the conservation and restoration of the Ottoman-era Sha’ar Hagai khan,

and the establishment of a heritage center dedicated to the memory of the fighters who broke through the road to Jerusalem – notwithstanding the absence of a connection between the historic structure from the Ottoman period and the battles of the War of Independence. The implementation of this decision was delayed for various reasons, and the new heritage center was inaugurated only at the end of 2020. The outside wall of the khan that houses the new heritage center bears a line from a poem by Haim Gouri: “Forever remember our names. Convoys broke through on the way to the city.” Thus, a written inscription reminds anyone driving along the highway who can read Hebrew of the landscape’s significance.

Next to the khan stand two “convoys” of armored vehicles. The first consists of a cluster of restored and repainted vehicles that were placed on a concrete surface west of the khan in 2016. The convoy is illuminated and easily visible from the road day and night. The second convoy, which was placed east of the khan in 2021, includes three vehicles from the 1940s – an armored vehicle, a supply truck and a bus that underwent extensive restoration and painting, which visitors can view and enter. The convoy stands on the remains of the Mandate-era old road and demonstrates what the armored vehicles that accompanied the convoys looked like, and which vehicles traveled in the convoys. The restoration highlights the differences between the remains of the vehicles that became monuments, and the original vehicles that traveled in the convoys during the War of Independence.

Over the years, the armored vehicles were moved a number of times due to the expansion of Highway 1. In addition, they were collected, conserved and repainted, and placed in clusters in new locations. In 2018, The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel sought to protect the armored vehicles. It turned to the Ministry of Defense to ensure appropriate treatment for them, given "that they do not have the defined status of a national memorial site or monument, because there are no basic arrangements that would prevent damage to them or their theft" (Schwecki, 2018). Every change that was made to the appearance or the location of the armored vehicles provoked agitated public reactions and criticism.

Some of the articles published following the changes also raised questions regarding the authenticity of the vehicles currently located near Sha'ar Hagai (Ohad, 1965; "The

Forgotten Armored Vehicles", 1972).

Alongside the efforts to preserve the memory of the symbols, one can also find expressions that point to oblivion and erasure. In an article published in 1967, journalist Menachem Talmi described the process of expanding Highway 1. The armored vehicles are dramatically personified as the heroes of the story: Step after step, and we reach the carcasses of the armored vehicles, the scorched iron steles, the weeping steel monuments. Here they lie, with wheels plucked off and deracinated of engines, the armored vehicles that broke through the "gate of hell," which fought on the road up to the besieged capital... For nineteen years, the steel monuments lay there, telling passersby the story of every rise and bend in the road (Talmi, 1967).

Talmi then describes an encounter with an elderly laborer working on widening the road: "We point to the corpse of an armored vehicle lying not far from where he is standing and ask him if he can tell us what its significance is." Don't know" - he shrugs – "it's old, it's been here a long time." The journalist explained that the laborer was a new immigrant who had only been in Israel for six years and likely had more pressing problems. He never checked out the matter, nor did anyone bother to tell him. At the end of the article, he noted that except for the armored vehicles, nothing has stayed the same. The vehicles will now be moved a bit to enable faster road travel, but will remain by the roadside and remind us of the past.

In a much later article, Yisrael Peretz described the contrast between the beauty of the Jerusalem Mountains and the memories of the bitter events that took place

there. He concludes the article:

On the bus to Jerusalem, at Sha'ar Hagai, a little boy who can barely reach the window points to the rusty armored vehicles and asks sorrowfully what they are. His father looks, sighs, falls silent and sighs again. The little boy who can barely reach the window is not satisfied with the answer and jabs a finger into his father's eye. "What is it?" he screams. The father looks out, "They're there to remind people that it's forbidden to drive fast," he says, "To prevent traffic accidents." The writer ended with the words: "Maybe it's easier this way" (Peretz, 1984).

From the original to the replica: Loading old agents of memory with new meaning
While the armored vehicles quickly became a unifying national symbol of heroism, the October 7 cars are turning into charged symbols that have sparked controversy and struggle over the narrative of this war, its causes and the parties responsible.

On July 3, 2024, Daniel Tchetchik published a series of photos of the cars entitled "A walk to Caesarea: The Nova Festival Car Exhibit along the Coastal Highway" on the photography blog of the Haaretz newspaper. The accompanying text reads: "On the side of the road, I documented the burned cars that became a symbol of October 7. The purpose of the exhibit is to keep the horrors of the massacre fresh in the minds of the government and its leader, as well as the general public" (Tchetchik, 2024).

He defined the image of the cars as an image of memory that became a tool of protest.

Despite the widespread publicity and rumors swirling around the cars, it turns out that they were not relics of the massacre site. According to the Brothers and Sisters in Arms movement, which initiated the exhibit, the wrecks were purchased from car wrecking yards, deliberately burned by the activists and transported by volunteers to various points along the Coastal Highway.

It all started on the eve of Shavuot. We set out on a "Bringing the First Fruits of Destruction" mission. We set out in three convoys: one from the Gaza Envelope, one from the Galilee and one from the center of the country. We transported the cars on trailers and drove to Jerusalem. Near Sha'ar Hagai we stopped to regroup. The underlying idea was to keep the issue of the failure and the hostages in the discourse of all the drivers by leaving the cars on the sides of the road. We faced a huge dilemma because of the armored vehicles; some people wanted to place the wrecks next to those in Sha'ar Hagai. In the end, it was decided to leave them on the Coastal Highway on the way to Caesarea, as remains of an accident for which the person who lives in Caesarea

is responsible

1. Hence, the cars are nothing more than imitations of the real remains. The people who created them chose to place them along the Coastal Highway – a busy and crowded road that connects Tel Aviv to Haifa - far from the site of the original cars in the Gaza border area on Israel's geographical periphery. Unlike the armored vehicles, whose power stems largely from their preservation in their original location, the power of the cars derives precisely from their placement in the center of the country, where large numbers of people are exposed to them.

The comparison between leaving the armored vehicles in situ and removing the new wrecks raises profound questions about the legitimacy and the power to shape collective memory: While the state has preserved the armored vehicles as part of the national story, institutional factors may be trying to prevent the institutionalization of the new symbol. As suggested by Nora (1989), who distinguishes between living memory and fixed sites of memory, removal or ignoring the symbol may serve as a mechanism of "official oblivion." Evolving symbol: Wrecked cars are redesigned and loaded with a different message and status On July 4, 2024, yellow helium balloons were tied to the cars and the signs reading "Government of Destruction"

no longer appeared in the photographs - removed by opponents of their message according to Brothers and Sisters in Arms activists. Channel 12 News that day featured photographs of the cars accompanied by a short text: "An exhibit on behalf of the hostages was placed on the side of the Coastal Highway: Thirteen burned cars with yellow balloons were placed along the Coastal Highway between Ma'agan Michael and Netanya. The exhibit was intended to remind the thousands of drivers traveling on Highway 1 of the 120 hostages still held by Hamas in Gaza" (Day 272 of the War, 2024). The next day, a poster was published calling on the public to join in supporting the deal to release the hostages. The poster featured a photo of one of the cars, the symbol of the hostages and balloons.

On July 13, 2024, the cars were painted yellow. A video posted on the Facebook page of Brothers and Sisters in Arms that documented the painting of the cars stated that the color yellow symbolizes hope, memory and the ongoing captivity, along with human, social, and Jewish values and the organization's moral responsibility and commitment to the hostages. The activists said in an interview that painting the cars yellow aroused greater solidarity than the "Government of Destruction" inscriptions since there is a broader consensus around the struggle to return the hostages.² Drivers who pass by the cars will notice that they continue to change. Sometimes Israeli flags or pictures of the hostages appear on them; other times they bear slogans such as "Kaplan Massacre," "Until Complete Victory" or "The People of Israel Live." In this way, the exhibit takes on

multiple meanings, becoming a platform for various types of protests and a means of expression for various groups. Every week or two, volunteers show up and repaint the cars.

The color yellow: The evolution of a symbol and its infusion with new meanings
Painting the cars yellow is in essence the adoption of another symbol - one that went through many evolutions before arriving at the Coastal Highway. Over the course of history, the color yellow has been infused with a wide variety of interpretations. In Western culture, yellow symbolizes cowardice, and also voyeurism ("yellow" journalism) and racial labeling. In the detention camps, yellow was a sign of a contagious disease, whose carriers needed to be avoided. The yellow star is a familiar symbol in Israel - used by the Nazis as a badge of shame to stigmatize Jews.

In the 19th century, women who wore yellow ribbons around their necks announced a romantic relationship with a partner serving in the American cavalry. The women wore the ribbons as a sign of loyalty and belonging. In 1973, an American pop song called "Tie a Yellow Ribbon Round the Ole Oak Tree" was published. The song tells the story of a released prisoner who asks his wife to tie a yellow ribbon around the oak tree near their home to signal whether he should get off the bus or keep going. The yellow ribbon signified that the wife had remained faithful to her husband while he was away from home, even though he had committed crimes. The song, which included a veiled comparison between the soldiers returning home from the Vietnam War and a criminal returning home from prison, was a great success.

In the late 1970s, during the hostage crisis at the U.S. Embassy in Tehran, the symbol received a new interpretation, stemming from the act of one woman – Penelope Laingen, the wife of the head of the American consulate who was taken hostage, along with dozens of other consulate employees, and held captive for more than a year. Laingen, who sought to raise awareness and advance the effort to secure her husband's release, wore a yellow ribbon and spoke about it to audiences throughout the United States. As a result of her writing and speeches, people across the United States tied yellow ribbons in solidarity with the hostages. The yellow ribbons expressed American support for citizens held captive by Islamic terrorism.

As a result of Laingen's activities, the song took on a patriotic nuance, and a new tradition was born in the United States: tying a yellow ribbon as an expression of solidarity by the home front and support for fighters on the front lines. Laingen's yellow ribbons created a connection between waiting for and maintaining loyalty to innocent loved ones whose only crime was being American citizens, and national loyalty. The American press used the slogan "America Held Hostage,"

thereby creating an identification between the entire American people and the hostages.

In 1991, during the Gulf War in the United States, the yellow ribbon became one of the most prominent symbols of support for the fighters. Yellow ribbons were hung in public spaces, in government offices and at the entrances to shops and businesses as an expression of patriotism and support for those fighting overseas. During Operation Desert Storm, the ribbons returned once again as a symbol of national solidarity.

The yellow ribbon sprouted "from the bottom up" as a popular and grassroots expression of unity and love for the country. In accordance with Victor Turner's theory (Turner, 1967) of public symbols, the yellow ribbon was adopted by the state and received various meanings and interpretations.

Some would argue that it was imposed from the top down as a dominant symbol designed to create a collective consciousness. Others viewed the adoption of the symbol as a hegemonic strategy used by the government to mobilize support. When people who donned the yellow ribbon were asked what it symbolized, a variety of answers were received: support for the fighters, support for the war, support for the government, support for peace and more.

Summary

Driving along Highway 1 in December 2024, I saw the armored cars on the side of the road covered in yellow cloth. It was another, new connection, between the old landscapes of memory from the early days of the state and the new landscapes that are taking shape before our eyes. The yellow ribbon carries many meanings that stem from diverse historical and geographical contexts. Since October 7, it has been adopted in Israel as a symbol of identification with the hostages and the struggle for their release. The decision to use cars on the roadside as a symbol and to connect them with the color yellow demonstrates how symbols and their meanings are in a kind of negotiation process and how their definition changes. Modern tools that are available to the public today allow everyone to express their opinion in the public space, and to actively participate in interpreting and even designing evolving symbols. The debate over the interpretation of a central symbol like the remains of the cars on the side of the road is in fact a profound discussion about fundamental questions: What kind of country is Israel? What values guide it? What symbols does it sanctify?

The dynamic changes in the appearance of the cars on the Coastal Highway illustrates how landscapes of memory are reshaped in response to shifting

social and political contexts, and how the meaning of symbols evolves. Together with questions directly related to the yellow cars and their role in Israel's landscape and public consciousness, additional questions arise. These questions are part of a broader discussion concerning the distinction between history and memory; the change of memory over time; the role of agents of memory; and the power of symbols to reflect deep societal and cultural change.

About the Author: Keren Oz | keren@pashutpashut.co.il

Keren Oz, an independent curator and director of the curation firm Pashut, specializes in interpreting and transmitting Israeli culture and heritage. She holds a bachelor's degree in Land of Israel and Environmental Studies from Tel Hai College, and a master's degree in Heritage Curation from Ben-Gurion University of the Negev. Among the heritage centers she planned are Khan Shaar Hagai, the heritage center for the fighters who broke through the road to Jerusalem in 1948.